

**ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІЗНЕСУ ТА ПРАВА»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ЛЕХ РОМАН ВІКТОРОВИЧ

УДК: 343.9

ДИ С Е Р Т А Ц І Я

**ПРОФІЛАКТИКА ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ,
ЯК ЖЕРТВИ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ**

12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінальновиконавче право.

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Р. В. Лех

Науковий керівник – Гумін Олексій Михайлович, доктор юридичних наук,
професор

Львів – 2022

АНОТАЦІЯ

Лех Р. В. Профілактика віктимної поведінки особи, як жертви насильницьких злочинів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінальновиконавче право. – Заклад вищої освіти «Львівський університет бізнесу та права», Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2022.

Дисертація присвячена дослідженню вивчення широкого спектру особистісних та поведінкових особливостей жертв насильницьких злочинів та розробці пропозицій щодо підвищення ефективності профілактичної діяльності правоохоронних органів у боротьбі із зазначеними посяганнями.

У дисертації проаналізовано стан, динаміку і віктимологічні особливості, а також розроблено основні напрями і шляхи удосконалення діяльності, спрямованої на профілактику віктимної поведінки жертви насильницьких злочинів. У результаті виконаної роботи отримано науково-теоретичні результати, які мають значення не тільки для науки, а й для діяльності правозастосовних органів.

Здійснено аналіз віктимних ситуацій залежно від поведінки жертви – від нейтральної до протиправної: ситуації, у яких поведінка жертви мала провокативний характер; ситуації, у яких поведінка жертви не була провокативною, але об'єктивно створювала можливість вчинення злочину; ситуації, в яких поведінка жертви була позитивною або нейтральною.

Доведено, що підвищена віктимізація – це уже стиль поведінки, спосіб життя, коли для «потенційних жертв» від різних насильницьких злочинів характерні постійні конфлікти, причепливість, спотворені міжособистісні взаємини, брутальність, спільне вживання спиртного, наркотиків тощо. Саме завдяки такій віктимізації для осіб, котрі вчиняють вбивства, зґвалтування, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень чи вчинення інші насильницькі злочини, чи не найбільший інтерес викликають повії, картярі, п'яниці,

наркомани, особи зі сексуальними патологіями, іншими нервово-психічними захворюваннями (у межах осудності), злодії, хулігани тощо.

Викладені в роботі висновки та пропозиції мають і теоретичне, і прикладне значення. Так, наведені в дисертації положення можуть бути використані у: науково-дослідній діяльності – для розробки теоретичних питань щодо вивчення проблем боротьби з насильницькими злочинами; правотворчій діяльності – для подальшого вдосконалення кримінологічних досліджень у сфері запобігання насильницькій злочинності; практичній діяльності – для оптимізації діяльності працівників органів Національної поліції та інших правоохоронних органів щодо профілактики віктимної поведінки жертв насильницьких злочинів; навчальному процесі – під час підготовки відповідних розділів підручників з кримінології, а також навчальних посібників зі спецкурсів.

Розділ 1 «Насильницькі злочини та віктимна поведінка жертви як предмет кримінологічного дослідження» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 «Віктимна поведінка жертви як кримінологічна проблема» здійснено огляд юридичної та художньої літератури, проаналізовано концепції, теоретичні положення вітчизняних та закордонних науковців, щоб простежити, як розвивались підходи до висвітлення проблем віктимологічної поведінки, та оцінити сучасний стан дослідження означених проблем і сформулювати власне ставлення до них.

Доведено, що при визначенні віктимності конкретної людини має йтися про її підвищену схильність ставати жертвою злочину, щоправда, це має бути безпосередньо пов'язано з особливостями її особистості і поведінки, а також з її специфічними взаємовідносинами.

Встановлено, що віктимна поведінка жертви – це винна поведінка, у якій виявляється свідоме і неусвідомлене ставлення до результату злочинного діяння, будь-які причинні чинники, що впливатимуть на поведінку злочинця.

У підрозділі 1.2 «Кримінологічна характеристика насильницьких злочинів: віктимологічний аспект» з'ясовано, що насильницька злочинність у

структурі всієї злочинності займає незначне місце. На її частку в середньому припадає 25 % загальної сукупності всіх кримінальних діянь.

За результатами статистичних даних Генеральної прокуратури України, у 2017 р. потерпілих від злочину було 374 238 осіб, у 2018-му – 344 780 осіб, у 2019-му – 301 792 особи, у 2020-му – 234 816 осіб. Чітко визначити серед них усіх осіб, потерпілих від насильницьких злочинів, неможливо. Зі статистичних даних Генеральної прокуратури України можна отримати інформацію лише про осіб, які постраждали від насильства у разі вчинення щодо них умисного вбивства, зґвалтування, розбою чи пов'язаного з домашнім насильством злочину, а також заподіяння умисних тяжких тілесних ушкоджень. Тож за 2017 р. від злочинів, пов'язаних із застосуванням насильства, постраждало 8127 осіб, за 2018 р. – 7924 особи, 2019-й – 8361 особа, 2020-й – 9056 осіб.

Питома вага насильницьких злочинів у загальній структурі злочинності за період 2016–2020 рр. дещо зросла – із 15 % у 2016-му до 17 % у 2020-му.

За даними вибіркового дослідження встановлено, що двоє з кожних трьох засуджених за зґвалтування скоїли злочин із заздалегідь обдуманим наміром, причому розрив у часі між формуванням наміру та його здійсненням у більшості випадків незначний. Водночас у 51 % випадків злочинці використали цей час для залучення жертв у відповідне місце, 18 % випадків – для приведення її у безпорадний стан (сп'яніння тощо), а в 31 % випадків – у вивчених судових справах немає відповідної інформації. Кожне четверте вбивство і заподіяння тяжких тілесних ушкоджень відбувається на вулицях, площах, у парках та скверах.

Встановлено, що за період з 2018-го по 2021 рік у середньому близько 45 % злочинів на віктимологічній основі було вчинено з корисливою мотивацією.

У підрозділі 1.3 «Жертва від насильницьких злочинів: особливості та віктимна поведінка» акцентовано увагу на аналізі понять «жертва злочину», «потерпілий» та «особистість», «латентна жертва».

Доведено, що поняття латентної жертви, особливо «природженої жертви», має ті ж витoki, що й поняття «природженого злочинця», небезпечного стану, а саме – позитивістські та біопсихологічні теорії причин злочинності. Небезпека такої аналогії є очевидною. Але подібне поняття латентної жертви є абсолютно неприйнятним, оскільки немає підстав стверджувати, що існують особи, групи людей, фатально приречені на роль жертви злочину. Латентна жертва – це лише ступінь відносної здатності стати жертвою злочину. У методологічному сенсі ці питання пов'язані з проблемою співвідношення детермінізму і свободи волі, поведінки суб'єкта.

На основі аналізу кримінальних проваджень констатовано, що поведінка жертви мала такий характер: перешкоджала вчиненню злочину, наприклад, опір злочинцю – у 22 % випадків; була нейтральною щодо злочину, тобто не створювала ні умов, ні перешкод для цього – у 31,2 % випадків; сприяла вчиненню злочину, об'єктивно створюючи сприятливі умови для цього – у 36,4 % випадків; провокувала злочин, тобто була приводом, породила мотив і мету вчинення злочину – у 10,4 % випадків.

Розроблено типологію для визначення профілактичних заходів для окремих типів жертв залежно від їхніх характерних якостей: жертви, не здатні самі адекватно оцінити віктимну ситуацію, що передує злочину; жертви, здатні самі адекватно оцінити небезпеку ситуації, що передує злочину, але через те, що злочинець є їхнім знайомим або родичем, не припускають і думки про настання кримінальних наслідків; жертви, що зазнали нападу у своїх домівках, найчастіше в сільській місцевості, іноді це супроводжувалося пограбуванням (або навпаки: спочатку відбувався розбій, який переростає у зґвалтування та сексуальне вбивство); жертви, здатні самі адекватно оцінити віктимність ситуації, що передує злочину, але з тих чи інших міркувань нехтували заходами особистої безпеки.

Розділ 2 «Детермінанти насильницьких злочинів на віктимологічній основі» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Причини та умови вчинення насильницьких злочинів на віктимологічній основі» доведено, що до основних криміногенних умов варто зарахувати: зниження рівня життя населення, зростання кількості безробітних, диференціацію на бідних і багатих, алкоголізм та наркоманію. Демографічна ситуація у великих містах вплинула на «омолодження» злочинців, залучення підлітків до злочинних угруповань. Територіальна система розселення впливає на внутрішньоміську кримінологічну обстановку: недостатньо ефективна боротьба з організованою злочинністю та незаконним обігом зброї, поширення проституції тощо.

Кореляційний аналіз виявив тісний взаємозв'язок зниження рівня життя городян із рівнем злочинності. Безробіття приховане та офіційне сприяє люмпенізації, зростанню соціальних та побутових конфліктів, поширенню пияцтва та алкоголізму. Масового характеру набуло молодіжне безробіття.

У підрозділі 2.2 «Віктимна поведінка жертви як фактор, що сприяє вчиненню насильницьких злочинів» доведено, що віктимізація в різних категорій жертв насильницьких злочинів виявляється по-різному, але вона завжди пов'язана із жертвою, її властивостями й умовами формування. Специфіка ж полягає в тому, що маються на увазі саме насильницькі злочини. Багаторазова віктимізація, за нашими даними, найчастіше проявляється в жінок та неповнолітніх у випадках, коли особа, яка вже одного разу (або двічі, кілька разів) була на межі того, що могла стати жертвою насильства, причому саме через свою неправильну поведінку, знову поводить себе віктимно. Найчастіше це трапляється під час азартних ігор, розподілу викраденого майна, у разі неповернення боргу (скажімо, за отримані наркотики) тощо.

Віктимна поведінка жертви є самостійним фактором, що зумовлює значною мірою кримінальне насильство. Віктимна поведінка жертви виступає як детермінант насильницької злочинності в нерозривному зв'язку із закономірностями насильницької злочинності.

Розділ 3 «Заходи віктимологічної профілактики насильницьких злочинів» складається із двох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Загальносоціальна віктимологічна профілактика насильницьких злочинів» встановлено, що на сьогодні в Україні чи не основним правовим механізмом, що дає змогу реально протистояти проблемі насильства, є Кримінальний кодекс України. Від того, наскільки ефективно використовується чинне кримінальне законодавство, залежить успіх усієї попереджувальної діяльності у сфері насильства.

Успіх профілактики насильницьких злочинів залежить від повноти їх виявлення і забезпечення невідворотності справедливого покарання до осіб, які вчинили ці злочини. Адже латентність у подібних випадках призводить до вчинення повторних злочинів і формування у винного переконаності у своїй безкарності. Для зниження латентності потрібно забезпечити чітку роботу правоохоронних органів, основу на їхніх взаєминах з іншими суб'єктами профілактики. Для виявлення масштабів жертв насильницьких злочинів треба, щоб статистична звітність містила показники, що відображають кількість зареєстрованих випадків вчинення насильницьких злочинів з характерними даними жертви і вжиті з цього приводу заходи.

У підрозділі 3.2 «Спеціально-кримінологічна та індивідуальна віктимологічна профілактика насильницьких злочинів» до основних напрямів спеціально-кримінологічної віктимологічної профілактики насильницьких злочинів зараховано: послідовну і наполегливу боротьбу з пияцтвом та наркоманією на основі постановки чітких та реальних цілей, належної комплексності та координації; своєчасність і достатність реагування на злочини, які вчиняються на ґрунті сімейних та інших побутових конфліктів і можуть перерости у злочини; забезпечення ефективної охорони громадського порядку на вулицях та інших громадських місцях (у барах, на дискотеках тощо); припинення криміногенних впливів на неповнолітніх та професійних злочинців; поліпшення якості профілактичної роботи в маргінальному середовищі; активізація діяльності з ліквідації організованих злочинних груп; своєчасність профілактичного впливу на осіб з підвищеним ступенем віктимності; активізація боротьби з фактами незаконного виготовлення, збуту, зберігання та

носіння холодної ф вогнепальної зброї, з її розкраданнями; забезпечення справедливої відповідальності за насильницькі злочини на основі її диференціації та індивідуалізації.

Встановлено, що для індивідуальної профілактики важливе значення має диференціація ставлення потенційних жертв до поведінки у кримінологічних ситуаціях та до можливих наслідків своєї поведінки. Така диференціація визначає тактику попереджувальної роботи і щодо потенційних злочинців, і щодо потенційних жертв. Вона особливо важлива для запобігання злочинам зі зміною ролей «злочинець – жертва».

Ключові слова: насильство, насильницькі злочини, жертва, профілактика, віктимність, віктимна поведінка.

SUMMARY

Lekh R. V. Prevention of victimal behavior of a person as a victim of violent crimes. – Qualifying scientific work published as a manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the Candidate of Juridical Sciences on a specialty 12.00.08 - Criminal law and criminology; criminal executive law. – Lviv University of Business and Law Higher Education Institution, Lviv Polytechnic National University, Lviv, 2022.

The dissertation is devoted to the study of a wide range of personal and behavioral features of victims of violent crimes and development of proposals directed to increase the efficiency of preventive actions of law enforcement authority in struggle against the specified infringements.

The analysis of current state, dynamics and victimologic features has been carried out in the dissertation, and also the general guidelines and ways of improving the activity focused on prevention of victimal behavior of the victim of violent crimes have been developed. As a result of the research performed, certain scientific and theoretical results have been obtained, and they are important both for science and for the activity of law enforcement authority.

The analysis of victimal situations has been carried out depending on types of victims' behavior, from neutral to illegal: the situations in which the victims' behavior had provocative nature; the situations in which the victims' behaviour was not provocative, but objectively created the possibility of committing a crime; the situations in which the victims' behavior was positive or neutral.

It has been proven that increased victimization is already a way of behavior, a way of life, when "potential victims" of various violent crimes are characterized by permanent conflicts, fault-finding, distorted interpersonal relationships, brutality, use of alcohol, drugs in company, etc. It is due to such victimization that prostitutes, gamblers, alcohol addicts, drug addicts, people with sexual pathologies and other neuropsychic diseases (within criminal capacity), thieves, hooligans, etc. are more attractive to those who commit murders, cause grievous bodily injury, rape, and commit other violent crimes.

The conclusions and proposals presented in the paper have both theoretical and applied significance. Therefore, the provisions presented in the dissertation can be used in: research activities – to develop theoretical issues to study the problems of violent crime prevention; legislative activity – along with further improvement of criminological research in the field of violent crime prevention; practical activity – to optimize the activity of the National Police officers and other law enforcement authorities to prevent victimal behavior of violent crime victims; educational process – in the preparation of relevant parts of criminology textbooks, as well as textbooks on specialized courses.

Section I «Violent crimes and victimal behavior as a subject of criminological research» consists of three subsections.

Subsection 1.1 «Victimal behavior of the victim as a criminological problem» reviews the legal literature and fiction, analyzes the concepts, theoretical ideas of domestic and foreign scholars to trace the development of approaches towards the coverage of victimologic behavior problems, assess the current state of research of these problems and form own attitude towards them.

It has been proven that when determining the victimity of a particular person, it is referred not to his or her enhanced ability to become a crime victim, but only to the one that is directly related to any personality characteristics and behavior of the victim, as well as his or her specific relationships.

It has been established that the victimal behavior of the victim is a wrongdoing, which reveals conscious and unconscious attitude to the criminal act outcome, any causal factors that will affect the behavior of the criminal.

Subsection 1.2 «Criminological characteristics of violent crimes: victimologic aspect» has established that violent crime occupies an insignificant place in the whole crime structure. On average, it accounts for 25 % of the total number of criminal acts.

According to the statistics of the Prosecutor General's Office of Ukraine, in 2017 there were 374,238 crime victims, in 2018 – 344,780, in 2019 – 301,792, in 2020 – 234,816. It is impossible to clearly identify all the victims of violent crimes among the specified numbers. Analyzing the statistics of the Prosecutor General's Office of Ukraine, it is possible to obtain information on victims of violence only according to the following types: willful murders, intentional infliction of serious bodily injury, rape, robbery with violence and crimes related to domestic violence. Therefore, in 2017 – 8127 people, in 2018 – 7924 people, in 2019 – 8361 people, in 2020 – 9056 people suffered from violent crimes.

It is important to note that the share of violent crimes in the overall crime structure for the period of 2016–2020 increased slightly from 15 % in 2016 to 17 % in 2020.

According to the sampling study data, it has been established that two out of every three convicted of rape committed the crime with malice aforethought, but the time lag between the intent formation and its implementation, in the vast majority of cases, is insignificant. At the same time, in 51 % of the studied cases, the criminals used this time to attract the victim to the appropriate place, and in 18 % of the cases – to make her helpless (alcoholic intoxication, etc.), and in 31% of cases, the studied

court cases lack relevant information. Every fourth murder and infliction of grievous bodily injury takes place on the streets, squares, in the parks and public gardens.

It has been established that over the period from 2018 to 2021, on average, about 45% of crimes on victimologic grounds were committed for mercenary motives.

Subsection 1.3 "Victim of violent crimes: characteristics and victimal behavior" focuses on the analysis of such concepts as "crime victim", "victim" and "personality", "latent victim".

It has been proven that the concept of a latent victim, especially an "born victim", has the same origins as the concept of a "born criminal", a dangerous state, namely, according to positivist and biopsychological theories of the causes of crime. The danger of such an analogy is obvious. However, such a concept of a latent victim is absolutely unacceptable, since there is no reason to claim that there are individuals or groups of people who are fatefully doomed to the role of a crime victim. Latent victim is only the degree of relative ability to become a victim of crime. From a methodological point of view, these issues are related to the problem of the relationship between determinism and free will, the subject's behavior.

Having analyzed the criminal proceedings, we can state that the victim's behavior had the following character: prevented someone from committing a crime, for example, resistance to the criminal – in 22 % of cases; was neutral as related to the crime, i.e. did not create conditions or obstacles for it – in 31.2 % of cases; contributed to the commission of the crime, objectively creating favorable conditions for its commission – in 36.4% of cases; provoked the crime, i.e. the one that became the reason, gave rise to the motive and purpose of its commission – in 10.4 % of cases.

A typology to determine preventive measures for certain types of victims depending on their characteristic qualities has been developed: victims who are unable to adequately assess the victimal situation, which precedes the crime; victims who are able to adequately assess the danger of the situation preceding the crime, but due to the fact that the criminal is their acquaintance or relative, they do not make assumptions

about the ensuing of criminal consequences; victims who were staying at home, most often in rural areas, and were attacked there, which sometimes goes along with the robbery of the victims (or, on the contrary, there is a robbery first, which escalates into rape and sexual homicide); victims who are able to adequately assess the victimity of the situation preceding the crime, but for one reason or another neglected personal precautions.

Section II «Determinants of violent crimes based on victimology» consists of two subsections.

Subsection 2.1 «Causes and conditions of committing violent crimes based on victimology» has proven that the main criminogenic conditions include: declining living standards of the population, rise in unemployment levels, differentiation between the poor and the rich, alcohol and drug abuse. The demographic situation in big cities affected the "rejuvenation" of criminals, the involvement of teenagers in criminal gangs. The territorial system of settlement affects the intra-city criminologic situation: the fight against organized crime and illegal arms trafficking is not efficient enough, the spread of prostitution, etc.

Correlation analysis has revealed a strong relationship between declining living standards of the population and crime rate. Hidden and official unemployment contributes to lumpenization, the growth of social and domestic conflicts, the spread of drunkenness and alcohol abuse. Youth unemployment has become wide-scale.

Subsection 2.2 «Victimal behavior of the victim as a factor contributing to the commission of violent crimes» has proven that victimization in different categories of victims of violent crimes manifests itself differently, but it is always related to the victim, its properties and conditions of its formation. The specific character lies in the fact that violent crimes are meant in particular. Multiple victimization, according to our data, is most often manifested among women and juveniles in cases where a person who has already once (twice, or several times) been on the verge of becoming a victim of violence, and precisely because of his or her misbehavior, behaves like a victim again. Most often, this happens during gambling, during the distribution of stolen property, non-repayment of debts (for drugs received), etc.

The victim's victimal behavior is an independent factor that considerably determines criminal violence. The victim's victimal behavior acts as a determinant of violent crime in an inextricable connection with the laws of violent crime.

Section III «Measures of victimologic prevention of violent crimes» consists of two subsections.

Subsection 3.1 «General social victimologic prevention of violent crimes» has established that the Criminal Code of Ukraine is, possibly, the main legal mechanism in Ukraine today that allows us to confront the problem of violence effectively. The success of all preventive activities in the field of violence depends on how effectively existing criminal legislation is applied.

The success of the prevention of violent crimes depends on the completeness of their detection and ensuring the inevitability of fair punishment for the persons who committed these crimes. After all, latency in such cases leads to the repetition of crime and the guilty starts to believe in his or her impunity. To reduce latency, it is necessary to ensure the well-coordinated work of law enforcement authority, based on their relations with other subjects of prevention. In order to identify the scale of violent crime victims, it is necessary that statistical reporting includes indicators that reflect the number of registered cases of violent crimes with the characteristic features about the victim and the measures taken in this regard.

Subsection 3.2 «Special criminologic and individual victimologic prevention of violent crimes» proves that the main directions of special criminologic victimological prevention of violent crimes include: consistent and persistent fight against drunkenness and drug abuse based on clear and realistic goals, proper integrity and coordination; timeliness and adequacy of response to crimes committed on the grounds of family and other domestic conflicts, that may escalate into crimes; ensuring effective public order protection on the streets and in other public places (bars, discos, etc.); termination of criminogenic effects on juveniles and professional criminals; improving the quality of preventive measures in marginal environment; intensification of activities to eliminate organized criminal groups; timeliness of the preventive impact on persons with an increased victimity degree; intensifying the

fight against the facts of illegal manufacture, sale, storage and carrying of cold and fire arms, as well as their theft; ensuring fair responsibility for violent crimes based on its differentiation and personalization.

It has been established that differentiation of the attitude of potential victims to their behavior in criminologic situations and to the possible consequences of their behavior is important for individual preventive measures. Such differentiation determines the tactics of preventive activity both with regard to potential criminals and potential victims. It is especially important for the prevention of crimes with a change in the roles of "criminal – victim".

Keywords: violence, violent crimes, victim, prevention, victimity, victimal behaviour.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Лех Р. В. Історичний розвиток поняття «віктимологія». *Європейські перспективи*. 2020. № 2. С. 234–238.
2. Лех Р. В. Віктимологічне вчення про жертву насильницьких злочинів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 54, т. 2. С. 84–86.
3. Лех Р. В. Жертва насильницьких злочинів – ключове поняття віктимології. *Київський часопис права*. 2021. № 4. С. 271–275.
4. Lekh R. Factors determining the commission of violent crimes. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. 2021. No. 4 (32). URL: <https://issn2391-4165.webnode.com.ua/>.
5. Лех Р. В. Віктимологічна профілактика насильницьких злочинів на загальносоціальному рівні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 205–207.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Лех Р. В. Класифікація жертв насильницьких злочинів. *Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу*

діяльність та юридичну практику: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21–22 січ. 2022 р.). Харків, 2022. С. 72–74.

2. Лех Р. В. Взаємини між злочинцями та жертвою, які виникають при вчиненні насильницьких злочинів. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права: VII Міжнар. наук. конф. (м. Кременчук, 21–22 січ. 2022 р.). Кременчук, 2022. С. 215–217.*

3. Лех Р. В. Жертва злочину з погляду віктимології. *Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції: зб. матер. Всеукр. конф. (м. Львів, 26 берез. 2021 р.). Львів, 2021. С. 316–317.*

4. Лех Р. В. Аналіз причини та умови скоєння насильницьких злочинів на віктимологічній основі. *Актуальні проблеми забезпечення захисту прав та свобод людини в умовах інтеграції України в європейський простір: зб. матер. Міжнар. конф. (м. Львів, 30 жовт. 2020 р.). Львів, 2020. С. 432–434.*

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. НАСИЛЬНИЦЬКІ ЗЛОЧИНИ ТА ВІКТИМНА ПОВЕДІНКА ЖЕРТВИ ЯК ПРЕДМЕТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	25
1.1. Віктимна поведінка жертви як кримінологічна проблема	25
1.2. Кримінологічна характеристика насильницьких злочинів: віктимологічний аспект	46
1.3. Жертва від насильницьких злочинів: особливості та віктимна поведінка	66
Висновки до розділу 1	91
РОЗДІЛ 2. ДЕТЕРМІНАНТИ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ НА ВІКТИМОЛОГІЧНІЙ ОСНОВІ	95
2.1. Причини та умови вчинення насильницьких злочинів на віктимологічній основі	95
2.2. Віктимна поведінка жертви як фактор, що сприяє вчиненню насильницьких злочинів	110
Висновки до розділу 2	131
РОЗДІЛ 3. ЗАХОДИ ВІКТИМОЛОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ	136
3.1. Загальносоціальна віктимологічна профілактика насильницьких злочинів	136
3.2. Спеціально-кримінологічна та індивідуальна віктимологічна профілактика насильницьких злочинів	151
Висновки до розділу 3	165
ВИСНОВКИ	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	181
ДОДАТКИ	194

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Людський фактор, визнаний соціальними науками, відіграє важливу роль у процесі суспільного розвитку. Позитивних результатів у запобіганні злочинності можна досягти не тільки за допомогою раціональної соціальної політики, але й через вплив на особу правопорушника.

Найважливішим суб'єктивним чинником, який впливає на формування злочинної поведінки, є віктимна поведінка жертви. Наразі цей феномен вивчено недостатньо, що й зумовило проведення в межах цієї роботи поглибленого аналізу віктимної поведінки жертви із застосуванням механізму вчинення насильницьких злочинів. Наше дослідження сприятиме підвищенню ефективної профілактики із цим негативним явищем.

Питання запобігання віктимній поведінці жертв має вагоме значення не тільки для зміцнення правопорядку і законності. Віктимна поведінка жертви та злочинна поведінка пов'язані між собою і впливають одна на одну. Зрозуміло, що оптимальні умови формування і розвитку жертви, виховний вплив важливі у профілактичному сенсі, оскільки вони сприятимуть зниженню рівня насильницьких злочинів на віктимологічній основі. Потрібно вивчати взаємозв'язки між типом віктимної поведінки жертви та окремими типами протиправної поведінки, її інтенсивністю та стійкістю.

Нагальним є науковий аналіз питань профілактики віктимної поведінки жертви насильницьких злочинів. Така актуальність пояснюється насамперед великою поширеністю віктимної поведінки осіб, які стали жертвами насильницьких злочинів. Дослідники, незалежно від їхньої належності до різних теоретичних шкіл, відзначають той факт, що частка насильницьких злочинів на віктимологічній основі зростає. Більшість кримінологів визнає, що віктимна поведінка жертви істотно впливає на злочинну поведінку і на злочинність загалом.

Проблеми запобігання віктимній поведінці можна успішно подолати, використовуючи нові досягнення різних наук, що вивчають людину та умови її життєдіяльності, на основі емпіричних досліджень та правильної теоретичної інтерпретації їхніх результатів.

Дослідженню окремих аспектів насильницької злочинності присвятили свої праці такі вітчизняні і зарубіжні вчені: Ю. Александров, О. Бандурка, І. Богатирьов, В. Василевич, М. Валуйська, В. Голіна, Б. Головкін, О. Гумін, І. Даньшин, О. Джужа, В. Ємельянов, А. Закалюк, А. Зелінський, О. Ігнатов, А. Йосипів, О. Костенко, В. Куц, М. Тацій, В. Туляков, О. Юрченко.

Цю проблему вивчали також такі зарубіжні вчені: Г. Аванесов, Ю. Антонян, С. Абельцев, Ю. Блувштейн, С. Бородін, В. Бурлаков, Я. Гілінський, П. Дагель, А. Долгова, Д. Корецький, В. Кудрявцев, Ч. Ломброзо, В. Лунєєв, О. Сітковська та ін.

Визнаючи досягнення цих учених, все-таки треба зауважити, що сьогодні недостатньо розробленими ще є більшість практичних питань, які стосуються специфіки профілактики віктимологічної поведінки особи, жертви насильницьких злочинів. У науковій літературі переважно розглядаються особливості віктимної поведінки жертв при вчиненні окремих видів злочинів (наприклад, вбивств і тілесних ушкоджень, крадіжок, зґвалтувань тощо), а також віктимологічні особливості окремих категорій громадян (неповнолітніх, іноземців, осіб похилого віку тощо). Водночас заходи профілактики віктимологічної поведінки особи, як жертви насильницьких злочинів, досі належно ні не висвітлено в теорії, ні не реалізовано на практиці. Зазначені обставини зумовили вибір теми дослідження, визначили його актуальність і науково-практичне значення.

У пропонованому дисертаційному дослідженні вживаємо термін «злочин», а не «кримінальне правопорушення». Обґрунтуємо свою позицію. У Кримінальному кодексі України (ст. 11) справді вжито поняття «кримінальне правопорушення», але в ч. 1 ст. 12 цього кодексу зазначено, що «кримінальні правопорушення поділяються на кримінальні проступки і злочини». А

оскільки предметом цього дослідження не є жодний кримінальний проступок, вважаємо за доцільне використовувати більш вузьке і більш точне поняття «злочин».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до положень розділу 4 Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої Указом Президента України від 12.01.2015 № 5/2015; розділу 4 Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25.08.2015 № 511/2015; Постанови НАН України від 20.12.2013 № 179 «Про Основні наукові напрями та найважливіші проблеми фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук Національної академії наук України на 2014–2018 роки» та рекомендацій Ради президентів академій наук України для ВНЗ щодо виконання досліджень за Пріоритетними науковими напрямами досліджень (п. 3.4 Політико-правові науки); у межах науково-дослідної роботи Приватного вищого навчального закладу «Львівський університет бізнесу та права». Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради ПВНЗ «Львівський університет бізнесу та права», протокол № 51/3 від 29.10.2015.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у здійсненні комплексного кримінологічного аналізу віктимологічної поведінки особи, як жертви насильницьких злочинів, зокрема у визначенні кола питань, що підлягають правовій регламентації, вивченні сутності механізму впливу віктимності на протиправну поведінку, виборі методів корекції асоціальної поведінки, а також у розробці напрямів оптимізації профілактичної діяльності.

Для досягнення мети дослідження потрібно виконати такі *завдання*:

- висвітлити історію розвитку віктимної поведінки жертви;
- здійснити кримінологічну характеристику насильницької злочинності на віктимологічній основі;

- навести у віктимологічному сенсі характеристику жертви насильницьких злочинів;
- визначити детермінанти насильницької злочинності на віктимологічній основі;
- виявити роль віктимної поведінки жертви у причинному механізмі насильницької злочинності;
- проаналізувати загальносоціальні заходи віктимологічної профілактики насильницьких злочинів;
- дослідити спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи віктимологічної профілактики насильницьких злочинів.

Об'єктом дослідження є система суспільних відносин, що виникають у процесі організації та здійснення профілактики віктимологічної поведінки особи, як жертви насильницьких злочинів.

Предмет дослідження – особливості профілактики віктимологічної поведінки особи, як жертви насильницьких злочинів.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження послужили закони та категорії матеріалістичної діалектики і теорії пізнання, а також загальні методи: *метод аналізу* та *історико-правовий метод* (підрозділи 1.1–1.3). *Системно-структурний метод, методи синтезу й аналізу* дали змогу ґрунтовно вивчити поняття «жертва насильницьких злочинів» та її характерні ознаки (підрозділ 1.3). *Конкретно-соціологічні* (узагальнення та вивчення судових справ), *статистичний, порівняльний та документальний методи* використано для з'ясування стану, структури й динаміки насильницьких злочинів в Україні, кримінологічної характеристики жертви насильницьких дій (підрозділи 2.1, 2.2). *Порівняльно-правовий метод* застосовано для пошуку шляхів віктимологічної профілактики насильницьких злочинів (підрозділи 3.1, 3.2).

Нормативну базу дослідження становлять Конституція України, чинне кримінальне, кримінальне процесуальне законодавство України та окремих зарубіжних країн, міжнародно-правові акти, інші нормативні акти, які

регулюють питання профілактики віктимологічної поведінки особи, як жертви насильницьких злочинів.

Теоретичною основою стали наукові праці провідних українських і зарубіжних учених із загальної теорії права, філософії, соціології, кримінального права, кримінології, кримінального процесуального права та інших галузей знань.

Емпіричну базу дослідження становлять матеріали слідчої і судової практики (150 кримінальних проваджень), пов'язані з темою дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів. У дисертаційному дослідженні обґрунтовано необхідність вивчення профілактики віктимологічної поведінки особи, як жертви насильницьких злочинів. Розширено коло аналізованих проблем, пов'язаних із насильницькою злочинністю на віктимологічній основі; розглянуто окремі види насильницьких злочинів, вчинених за «участю» жертв. Найбільш значущими результатами дисертаційного дослідження є такі:

вперше:

- запропоновано типологію жертви насильницьких злочинів з віктимологічною поведінкою: жертви, не здатні самі адекватно оцінити віктимну ситуацію, що передує злочину; жертви, здатні самі адекватно оцінити небезпеку ситуації, що передує злочину, але через те, що злочинець є їхнім знайомим або родичем, не припускають і думки про настання кримінальних наслідків; жертви, що зазнали нападу у своєму будинку, іноді це супроводжувалося пограбуванням; жертви, здатні самі адекватно оцінити віктимність ситуації, що передує злочину, але з тих чи інших міркувань нехтували заходами особистої безпеки;

- запропоновано класифікацію віктимних ситуацій залежно від варіантів поведінки жертв – від нейтральної до протиправної: ситуації, у яких поведінка жертви мала провокуючий характер; ситуації, в яких поведінка жертв, не будучи провокуючою, об'єктивно створює можливість вчинення злочину; ситуації, в яких поведінка жертв була позитивною або нейтральною;

- представлено види жертв насильницьких злочинів залежно від їхньої поведінки та якостей, з урахуванням віктимологічних даних: 1) жертви, у діях яких є ознаки складу злочину, що й спричинило вчинення насильницького злочину; 2) жертви, дії яких, не будучи злочинними, сприяли вчиненню злочину, що завдав їм шкоди; 3) жертви внаслідок виконання певної соціальної ролі; 4) особи, які стали жертвами злочину безвідносно до своєї позитивної чи негативної поведінки та якостей;

- виявлено причини та умови вчинення насильницьких злочинів на віктимологічній основі (зниження рівня життя населення, зростання кількості безробітних, диференціація на бідних і багатих, алкоголізм та наркоманія; демографічна ситуація у великих містах вплинула на «омолодження» злочинців; залучення підлітків до злочинних угруповань; територіальна система розселення в містах впливає на внутрішньоміську кримінологічну обстановку; недостатньо ефективна боротьба з організованою злочинністю та незаконним обігом зброї; поширення проституції);

удосконалено:

- визначення віктимної поведінки жертви – це винна поведінка, у якій виражається свідоме і неусвідомлене ставлення до результату злочинного діяння, а також будь-які причинні чинники, що впливатимуть на поведінку злочинця;

- поняття «віктимологія» – комплексна міждисциплінарна галузь науки, що розглядає проблему жертви злочину з позицій кримінального права, кримінології, кримінального процесу, широко використовуючи при цьому наукові досягнення соціології, психології, педагогіки;

- положення про те, що підвищена віктимізація – це уже стиль поведінки, спосіб життя, коли для «потенційних жертв» від різних насильницьких злочинів характерні постійні конфлікти, причепливість, спотворені міжособистісні взаємини, брутальність, спільне вживання спиртного, наркотиків тощо;

- систему загальносоціальних, спеціально-кримінологічних і віктимологічних профілактичних заходів у сфері протидії насильницькій злочинності;

- класифікацію кримінального насильства на віктимологічній основі;

набули подальшого розвитку:

- положення про те, що для ефективної профілактики насильницьких злочинів пріоритетними спеціально-кримінологічними заходами мають бути: удосконалення соціально-економічної політики як засобу вирішення завдань загальної профілактики злочинності; заходи у сфері поліпшення соціальної обстановки; заходи з удосконалення територіальних систем розселення та розвитку соціальної інфраструктури міст; заходи з удосконалення системи правової соціалізації громадян; удосконалення організаційно-правового забезпечення діяльності органів влади, правоохоронних органів;

- положення про те, що значущість виховної роботи з удосконалення заходів фізичного та психологічного самозахисту громадян нітрохи не замінює власне індивідуальну віктимологічну профілактику. Навпаки, вона є важливим компонентом цієї профілактичної діяльності, доповнює останню, орієнтує людей на самостійний вибір адекватної поведінки, щоб запобігти несприятливим наслідкам віктимної поведінки, що загрожує провокуванням насильства й агресії з боку осіб, які мають злочинні наміри.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації висновки й рекомендації можуть бути використані у: *науково-дослідній діяльності* – для розробки теоретичних питань щодо вивчення проблем боротьби з насильницькими злочинами; *правотворчій діяльності* – для подальшого вдосконалення кримінологічних досліджень у сфері запобігання злочинності; *практичній діяльності* – для оптимізації діяльності працівників органів Національної поліції та інших правоохоронних органів із запобігання злочинності; *навчальному процесі* – під час підготовки

відповідних розділів підручників з кримінології, а також навчальних посібників зі спецкурсів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною закінченою науковою працею, де сформульовано положення, узагальнення та висновки, рекомендації і пропозиції, обґрунтовані дисертантом на підставі особистих досліджень проблем, пов'язаних із профілактикою віктимної поведінки особи, як жертви насильницьких злочинів, а також причинами їх вчинення, опрацювання та аналізу відповідного законодавства, науково-правових джерел, емпіричного матеріалу.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були апробовані на таких наукових заходах: Міжнародна конференція «Актуальні проблеми забезпечення захисту прав та свобод людини в умовах інтеграції України в європейський простір» (м. Львів, 30 жовтня 2020 р.), Всеукраїнська конференція «Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції» (м. Львів, 26 березня 2021 р.), VII Міжнародна наукова конференція «Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права» (м. Кременчук, 21–22 січня 2022 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику» (м. Харків, 21–22 січня 2022 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено в дев'яти публікаціях: у п'яти статтях (із них чотири – у фахових наукових виданнях України та одна – у періодичному виданні іншої держави) та чотирьох тезах виступів на науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що охоплюють сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 198 сторінок, з яких основний текст – 164 сторінки, список використаних джерел (150 найменувань) – 13 сторінок, додатки – 5 сторінок.

РОЗДІЛ 1

НАСИЛЬНИЦЬКІ ЗЛОЧИНИ ТА ВІКТИМНА ПОВЕДІНКА ЖЕРТВИ ЯК ПРЕДМЕТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Віктимна поведінка жертви як кримінологічна проблема

Віктимологічні ідеї виникли ще кілька тисячоліть тому. З давніх часів самозахист був основним способом впливу на злочинність. Згодом, з появою та розвитком інших механізмів дії на соціальне зло, самозахист перейшов до категорії проблем самої жертви. Держава й суспільство, намагаючись захистити жертву, розробляли інші заходи, які не вимагали участі жертви в їхньому логічному аналізі, спрямованому на такі феномени, як злочинність, злочин, злочинець.

Витоки віктимологічних ідей чітко проглядаються в літературних творах епохи Просвітництва. Серед письменників, які звернули увагу читацької громадськості на проблему жертви злочину, насамперед варто згадати Данієля Дефо. Його перу належать такі визначні твори, як «Молль Флендерс», «Капітан Сінглтон», «Полковник Джек», «Леді Роксана». Дефо, описуючи життя та пригоди жебраків, злодіїв, грабіжників, убивць, піратів, повій та інших «героїв» злочинного світу, виступає передусім як соціолог злочинності. Досліджуючи соціальні явища, що породжують злочинність, він намагається розкрити її причини. Найбільший інтерес викликає роман «Молль Флендерс» – людська сповідь, взірець найціннішої форми інформації для віктимологічних досліджень. Героїня роману – злочинниця, рецидивістка, представлена як жертва людської підлості та суспільства загалом. Чітко зображена і віктимологічна сторона техніки вчинення злочину: вразливість самої жертви, її нездатність (через свою неналежну поведінку) чинити реальний опір. І, нарешті, що найважливіше для віктимологічної тематики, зображено процес віктимізації героїні роману, тобто її перетворення на жертву

обману спокусника і власної легковажності. Це стало першим щаблем до подальшої «кар'єри» професійної повії та злодійки [127, с. 19–20].

Вплив художньої літератури на формування основних ідей у сучасній віктимології відзначає чимало спеціалістів (А. Фаттах, Р. Гассер, Б. Мендельсон та ін.).

Розглядувану проблематику наукова думка довгий час ігнорувала. Ще у XVIII ст. розробка таких найважливіших проблем кримінального права та кримінології, як проблема відповідальності, вини, причини злочинності, особи злочинця тощо, була спрямована на пріоритетне вирішення завдань щодо забезпечення безпеки суспільства від злочинців. Із цією метою один з найвидатніших представників класичної школи кримінального права Єремія Бентам (сучасник і прихильник концепції видатного вченого Чезаре Беккарія) ще 200 років тому пропонував запровадити для жертв злочинів компенсацію збитків, щоб ще більше залякати і покарати злочинця.

Пізніше цю ідею підтримав видатний представник позитивістської школи Рафаель Гарофало, розглядаючи компенсацію для жертви як засіб посилення соціального захисту населення і водночас як засіб ресоціалізації правопорушників. Тим часом представники обох шкіл (і класичної, і позитивістської) кримінального права, незалежно від їхніх розбіжностей щодо причин злочинності та природи злочинної поведінки, розглядали категорії «злочинець» та «жертва» як статичні, а самі ці поняття для них перетворилися на стереотипи, і такі погляди зберігалися ще дуже довго [55, с. 8].

Упродовж століть суспільство практично не помічало людей, яким злочинці завдавали душевної або матеріальної шкоди, а їхні насущні потреби правова система ігнорувала. Проте в останні десятиліття поліція, прокуратура, судді, законодавці, політичні діячі, журналісти, письменники, працівники сфери виробництва товарів та послуг, а також соціологи, які вивчають проблеми злочинності, стали нарешті виявляти інтерес до жертв злочинів [62, с. 222].

Здавна досить чітко було сформульовано визначення злочинного діяння та розроблено його класифікацію за складами злочину. Фахівці не оминули своєю увагою і його «головний елемент» – правопорушника. Проте жертва протиправного діяння значний час не викликала наукового інтересу. Тільки в 30-ті роки ХХ ст. вчені почали звертати більше уваги на жертву злочину і її поведінку, а також її роль у зародженні та розвитку злочинної поведінки. Висловлювались міркування, що є особи, схильні, у певних життєвих ситуаціях, частіше за інших ставати жертвами злочинної агресії.

У 1941 р. німецький кримінолог Ганс фон Гентіг, який ховався від фашистів у США, опублікував цікаву статтю «Зауваження з приводу інтеракції між злочинцем і жертвою» [147, с. 303]. Проте основною для віктимології стала його робота «Злочинець та його жертва», видана 1948 року. Тут Г. Гентіг наводить цікавий матеріал, що характеризує різні ситуації, пов'язані з поведінкою жертви; пропонує типологію жертв; розробляє питання про відносини, зв'язки між жертвою та злочинцем; виявляє їхнє значення в генезі вчинення злочину. Віктимологічним проблемам у його книжці була присвячена лише остання частина «Жертва». У першій частині автор досліджує проблеми будови тіла як фактора злочинності, у другій – розглядає соціобіологічні елементи злочину, у третій – проблеми географії злочинності [148].

У 1947 р. в м. Бухарест, на конференції психіатрів, Б. Мендельсон прочитав доповідь про нову галузь біопсихосоціологічних наук – віктимологію. У 1949 р. американський психіатр Ф. Вертхам опублікував книгу «Картина насильства», в якій він, обґрунтовуючи необхідність віктимології, писав: «Жертва вбивства – забута людина. За сенсаційним обговоренням аномальної психології вбивці ми забуваємо наголосити на відсутності захисту у жертви. Не можна зрозуміти психологію жертви, не розуміючи її соціології. Нам потрібна наука віктимологія» [127, с. 33].

Основні ідеї віктимологів зводилися до такого: поведінка жертви істотно впливає на мотивацію злочинної поведінки. Вона може полегшувати та навіть

провокувати її. І навпаки, оптимальна поведінка може унеможливити злочинне посягання (або звести його ймовірність до мінімуму, або принаймні дасть змогу уникнути серйозних негативних наслідків (криміналу)).

У нашій країні поглиблена розробка проблем віктимології розпочалася після 1960-х років. Інтерес до цієї проблеми був метою всебічного пізнання віктимних ситуацій, що відповідає внутрішній логіці кримінологічної науки та вимозі комплексності заходів боротьби зі злочинністю [79, с. 234].

Починаючи з 1960-х років багато громадських рухів стали привертати увагу до становища жертв. Жіночий рух, що виник у той час, кинув виклик традиційній байдужості, що виявлялася у ставленні до жінок – жертв насильства з боку чоловіків. За його ініціативою було розпочато такі проекти самопомоги, як створення кризових центрів для жінок, які постраждали внаслідок звалтування, та притулків для жінок, що зазнають побоїв. Рухи за громадянські права та свободи вимагали рівного захисту всіх людей, які перебувають під захистом закону. Вони виступали як проти жорстокого поводження поліції з особами, що належать до різних меншин, так і проти насильства (судів Лінча, вибухів бомб, вбивств із політичних мотивів), розв'язаного расистськими групами [62, с. 222]. Рух за підтримання закону та порядку критично сприйняв Верховний суд, яке, як тоді здавалося, змінило судову систему на користь злочинців (враховуючи підозрюваних, обвинувачених й ув'язнених) та завдавало шкоди невинним особам, які постраждали від них.

Віктимологія стала досить поширеною за кордоном. З 1973 р. проводяться міжнародні симпозіуми з віктимології. Перший відбувся в Єрусалимі (Ізраїль), 1976-го – у Бостоні (США), 1979-го – у Мюнстері (ФРН), 1982-го – у Токіо / Кіото (Японія), 1985-го – у Загребі (Югославія (25 червня 1991 р. Хорватія оголосила незалежність від Югославії, тому з погляду сучасної карти світу Загреб – це столиця Хорватії)), 1988-го – знову в Єрусалимі, 1991-го – у Ріо-де-Жанейро (Бразилія) та 1994-го – в Аделаїді (Австралія). У роботі останнього, IX Міжнародного конгресу віктимологів,

що відбувся 24–29 серпня 1997 р. в Амстердамі (Нідерланди), взяли участь понад 700 представників із 56 країн усіх континентів [89, с. 114–115].

На міжнародному конгресі з кримінології, що відбувся 1970 року в Мадриді, угорські вчені виступили з доповіддю про розвиток віктимології в соціалістичних країнах. Питання віктимології були предметом обговорення на XI Міжнародному конгресі кримінального права, що відбувся 1974 року в Будапешті. Того ж року у Варшаві працював міжнародний симпозіум з кримінального права, де серед інших розглядали питання правового становища жертви злочину [85, с. 70].

У багатьох країнах сформувалися віктимологічні суспільства, а 1979 року на міжнародному конгресі було засновано Всесвітнє товариство віктимологів. Завданням цього товариства стала координація діяльності вчених різних країн щодо розробки заходів віктимологічної профілактики злочинності [48, с. 185].

На початку 1980-х років рухи за захист прав жертв об'єднали свої зусилля у прагненні підтримати тих, хто намагався вплинути на офіційний розгляд злочинів, вчинених проти них.

Західні кримінологи висунули на перший план біологічні причини взаємовідносин злочинця і жертви, особливу генетичну схильність жертви.

Згадуваний уже німецький кримінолог Г. Гентіг у «Нотатках про взаємини злочинця та жертви» стверджує, що «взаємини між злочинцем і жертвою, ймовірно, відповідають взаєминам між хижими та травоїдними тваринами. Різниця у відносинах між хижими та травоїдними тваринами у світі тварин та у відносинах між злочинцем і жертвою полягає в тому, що хижим звірам доводиться самим полювати за здобиччю, тоді як жертва злочину у багатьох випадках, мабуть, сама активно вводить у спокусу злочинця... Якщо ми вважаємо, що є вроджені злочинці, є і вроджені жертви» [129, с. 13]. Таку думку поділяє й канадський учений Абдель Фаттах, стверджуючи, що деякі люди «притягують злочинця, як ягня вовка» [122, с. 9].

Зі соціальних причин злочинності, поведінка жертви вважається лише однією з причин, що впливають на виникнення та реалізацію злочинного задуму. Причому поведінка не пов'язана з так званим генетичним кодом, біологічною послідовністю індивіда. Водночас ніхто не заперечує того факту, що генетичний код впливає на специфіку тілесної організації людини, особливості її нервової системи, темперамент або типологічні властивості жертви. Вчені довели, що біологічна спадковість індивіда чи змістовна сторона жертви та її поведінка не успадковуються, а формуються всім устроєм соціального життя суспільства, тим середовищем, у якому людина виховується і поводить як соціальна істота [88, с. 21–23].

Віктимологія має не лише теоретичне значення для більш правильного з'ясування такого соціального явища як злочинність, але й величезне практичне – для кращої організації профілактики злочинів та боротьби зі злочинністю, зміцнення правопорядку загалом [21]. Нині стає дедалі очевиднішим, що зі злочинністю успішно можна боротися і шляхом скорочення потенційних злочинців, і застосовуючи широкий комплекс заходів для зменшення кількості можливих жертв. Що краще людина буде захищена від будь-яких посягань на її фізичну, майнову та моральну недоторканність, то міцнішим буде правопорядок. Основне завдання віктимології полягає в розробці заходів, які допомогли б людині уникнути ситуацій, коли її особисті якості або поведінка в ситуації попереднього злочину можуть стати причиною вчинення наступних злочинів.

Для того щоб сформулювати предмет віктимології, потрібно ознайомитися з деякими її категоріями та їхнім змістом.

Одним із перших, хто спробував сформулювати визначення окремих категорій віктимології, був Б. Мендельсон. У своїх роботах він використав терміни та похідні від поняття «жертва».

Інший закордонний фахівець – Р. Гассер, використовує терміни «віктимальні якості», «віктимальна схильність», замінюючи поняття «жертвовний» на «віктимальний», не розкриваючи їх. Розробляючи проблеми

радянської віктимології, оригінальне трактування змісту низки віктимологічних дефініцій давав Л. В. Франк. На його думку, «віктимність окремої особи є... не що інше, як здатність стати за певних обставин жертвою злочину, або, іншими словами, нездатність уникнути небезпеки там, де вона об'єктивно була запобіглива» [126, с. 34].

О. М. Гумін зазначає, що віктимність особи можна визначити як соціально набуту сукупність біофізичних, психологічних, соціальних рис особистості, які під час взаємодії зі зовнішніми умовами підвищують ймовірність стати жертвою злочину [33].

Віктимність – найбільш специфічне і найскладніше для віктимології поняття, і ємність його змісту зумовлює певну дифузність цієї категорії. Це поняття ще недостатньо розроблено і на теоретичному, і на емпіричному рівні.

Свого часу Л. В. Франк, якому належать перші в радянській юридичній літературі публікації з питань віктимології, виклав уявлення про зміст віктимності, а також увів саме поняття «віктимність» у науковий обіг. Здавалося б, уже цього достатньо, щоб прийняти як усталені первісні уявлення про жертву та її якості, що впливають на можливість заподіяння шкоди. Такого, однак, не трапилося, і низка авторів, що працюють у галузі віктимології, критично сприйняли позицію Л. В. Франка, запропонувавши свої варіанти цього поняття. Сам Л. В. Франк теж не залишився осторонь дискусії, відтак його позиція щодо змісту поняття віктимності істотно змінилася.

Поняття віктимності різні дослідники тлумачать неоднозначно, -дотепер немає загальноприйнятої та загальновизнаної інтерпретації його змісту. Причина полягає в тому, що термін поки що використовується на позначення об'єктів дослідження, часом абсолютно різних і за обсягом, і у своїй природі. У зв'язку із цим Д. В. Рівман цілком справедливо стверджує, що вести наукову дискусію можна і потрібно, зокрема й щодо поняття віктимології, але рано чи пізно треба зупинитися (нехай і на проміжному етапі) на конкретних формулюваннях поняття «жертва» і поняття «віктимність»,

адже від цього залежить, коли теоретична віктимологія «вийде» на практику профілактичної діяльності правоохоронних органів, потребами якої вона, власне, і народжена [105, с. 20].

Вагомі розбіжності у тлумаченні поняття «віктимність» простежуємо, зокрема, у Л. В. Франка, В. І. Полубінського, Д. В. Рівмана та інших авторів. Ці розбіжності стосуються: а) структурних елементів віктимності; б) її оцінки як стану й об'єктивної властивості особи; в) моменту виникнення потенційної віктимності; г) співвідношення й залежності потенційної та реалізованої віктимності.

Категорія віктимності в широкому значенні – неоднозначна. Вона охоплює принаймні чотири різні за змістом поняття: індивідуальна віктимність, видова віктимність, віктимність групова та віктимність масова. Розглянемо зміст кожного із цих понять з позицій кримінальної віктимології.

Л. В. Франк спершу визначав віктимність окремої особи як реалізовану злочинним актом «схильність», а точніше – здатність стати за певних обставин жертвою злочину або, інакше кажучи, нездатність уникнути небезпеку там, де вона об'єктивно була запобіжною [126, с. 22].

Тобто Л. В. Франк розглядав індивідуальну віктимність як реалізовану злочинним актом схильність, здатність. Та, враховуючи висловлені із цього приводу зауваження, він змінив свою позицію, визнавши, що індивідуальна віктимність – це не лише реалізована, а й потенційна здатність тих чи інших осіб стати жертвами чи нездатність уникнути злочинного посягання там, де це об'єктивно було можливо. При цьому мається на увазі не усереднена, а підвищена здатність стати жертвою «через низку суб'єктивних й об'єктивних обставин».

В. І. Полубінський, критикуючи визначення Л. В. Франка, приходить до висновку, «що при визначенні віктимності конкретної людини мова повинна йти не про будь-яку її підвищену здатність ставати жертвою злочину, а лише про таку, яка безпосередньо пов'язана з будь-якими особливостями та

поведінкою жертви, або з її специфічними взаєминами із заподіювачем шкоди». В. І. Полубінський визначає індивідуальну віктимність як «властивість конкретної людини, обумовлену її соціально-психологічними чи біофізичними якостями (або їх сукупністю), що сприяє за певної життєвої ситуації формуванню умов, у яких виникає можливість заподіяння їй шкоди протиправними діями» [95, с. 33].

По суті, В. І. Полубінський, хоч і критикує Л. В. Франка, практично займає аналогічні позиції, визнаючи, що віктимність – це потенційна здатність стати жертвою злочину, причому здатність підвищена, коли порівняти з якимось середнім рівнем. Щоправда, і це суттєво, В. І. Полубінський пов’язує віктимність суто зі суб’єктивними якостями індивіда. Зовнішнім чинникам він відводить роль реалізаторів потенційної віктимності і робить висновок, що віктимність – не особистісна властивість, а поведінкова характеристика. Віктимність поведінки полягає в тому, що особа в певних ситуаціях своїми діями наражається на небезпеку стати жертвою злочину. Причому віктимними є ті дії, які відрізняються від звичайної поведінки більшості жертв злочинів у подібних ситуаціях. Ця незвичність дії підвищує ймовірність вчинення злочину щодо осіб, які допускають віктимологічні вчинки [96, с. 34].

Основний недолік цієї позиції полягає, на наше переконання, у відриві зовнішніх поведінкових проявів від особи жертви.

В. П. Коновалов розглядає віктимність як дуже складне і далеко не однорідне соціально-психологічне явище, що характеризує частину жертв, і виділяє два основні типи віктимності: перший, що отримав назву особистісно-психологічна (або особистісна) віктимність, – об’єктивно наявна в конкретній людини особлива особистісна якість, сукупність психологічних якостей, що виражається в суб’єктивній здібності стати жертвою певного виду злочину за умов, коли була справжня й очевидна можливість уникнути цього; другий тип – рольова віктимність, як об’єктивно наявна в конкретних умовах життєдіяльності характеристика деяких соціальних ролей, що виражається в

небезпеці для осіб, які їх виконують, незалежно від своїх особистісних якостей наразитися на певний вид злочинного посягання лише через виконання такої ролі. Для реалізованого випадку поєднання рольової й особистісної віктимності характерні та обов'язкові такі ознаки: 1) жертва обирається злочинцем у зв'язку з її соціальною роллю, хоча посягач при цьому може враховувати і її особисті якості; 2) у процесі злочину особистісна віктимність жертви проявляється в тій чи іншій формі «сприяння» злочинному посягання як поведінка, яка полегшує чи прискорює вчинення злочинних дій та досягнення злочинцем поставленої мети [59, с. 25–26].

Визначаючи віктимність як особливу властивість жертви, В. Я. Рибальська пропонує розрізняти: а) віктимність як сукупність соціально-психологічних властивостей жертви, пов'язаних з особливостями соціалізації останньої (віктимогенна деформація жертви); б) професійну чи «рольову» віктимність (сторож, працівник поліції, інкасатор); в) вікову віктимність як біофізичну властивість жертви (особа похилого віку або малолітній); г) «віктимність-«патологію» як наслідок патологічного стану жертви (психічна хвороба, фізична недуга тощо). Вона відзначає, що в реальному житті зазначені різновиди нерідко супроводжують один одного чи «накладаються» один на одного [110, с. 68–69].

Б. Холист розглядає не тільки віктимність, а віктимогенний потенціал, тобто таку систему властивостей індивіда, яка створює небезпеку вчинення злочинних діянь. Це дуже узагальнювальне визначення, яке в емпіричних дослідженнях застосовується як теоретичний підхід. Для дослідження віктимогенного потенціалу потрібний системний підхід. Тільки він створює можливість аналізувати на різних рівнях елементи віктимності з урахуванням їхніх функціональних зв'язків між окремими чинниками та причинно-наслідкової залежності. Властивості віктимогенного потенціалу мають досліджуватися з позицій причинності, як результат взаємодії з іншими явищами та умовами, які призводять до того, що та чи та властивість стає віктимогенною.

Елементи, що входять до системи віктимогенного потенціалу, характеризуються різноманітними властивостями. Це і властивості, які рухають механізм віктимогенності, і властивості, що виконують роль його каталізатора. Для їхнього дослідження доцільно розділити системи на елементи. Це дозволяє, по-перше, створити картину механізму віктимності, що дає змогу передбачати поведінку жертви і її результати; по-друге, прогнозувати зміну впливу елементів системи криміногенного потенціалу у зв'язку зі зміною пов'язаних із нею факторів.

Віктимогенний потенціал пов'язаний не лише із ситуаціями у сфері суспільного життя. Він може належати і до ситуацій, елементами яких є простір, природа, предмети та організація життя.

Л. В. Франк розкриває сенс поняття «віктимогенна обстановка». Під нею він має на увазі таку обстановку, коли виникають обставини, умови, що створюють небезпеку заподіяння особі моральної, фізичної та матеріальної шкоди. Причому не будь-які обставини, умови такого роду, а лише ті, що виникають у певному зв'язку зі жертвою або поведінкою самої жертви.

Особливий інтерес становить спроба Л. В. Франка сформулювати предмет віктимології. Він вважає, що передусім це «обличчя, яке потерпіло від злочину...», однак у цій же книзі автор стверджує: «Саме віктимність, як складне кримінально-правове та соціально-психологічне явище, а не просто жертва, становить, зрештою... предмет віктимології» [126, с. 41].

У наступних роботах Л. В. Франк визначає, що предмет віктимології становлять: «поведінка жертви від злочинних посягань; їх роль у генезі злочину; кримінологічно та криміналістично значущі зв'язки між жертвою та злочинцем; шляхи та способи відшкодування або згладжування шкоди, заподіяної жертві внаслідок злочинного посягання» [90, с. 12–14].

Д. В. Рівман, критично оцінюючи визначення віктимності, сформульоване Л. В. Франком, приходять до висновку, що віктимність окремої особи – це об'єктивно властива людині, але аж ніяк не фатальна здатність, «схильність» стати за певних обставин жертвою злочину, або

нездатність протистояти злочинцеві, зумовлена сукупністю факторів, які роблять її об'єктивною чи залишають її лише на рівні суб'єктивного небажання або невміння [102, с. 19].

Із цими міркуваннями перегукується ще один висновок Д. В. Рівмана з приводу того, що масова віктимність перебуває у прямій залежності від стану злочинності – що більше суспільство вражене злочинністю, то вищий шанс будь-якого індивіда виявитися жертвою злочину [126, с. 19].

Наведені твердження авторів свідчать, що термінологія основних понять і категорій віктимології, обсяг їхнього змісту поки що точно не визначені. І це цілком зрозуміло, оскільки межі будь-якої нової дисципліни, предмет її дослідження, термінологічний і понятійний апарати складаються не завжди відразу й остаточно, а викристалізуються, як правило, у процесі становлення теорії конкретного наукового напрямку, перевірки його постулатів на практиці.

Висловимо і деякі свої міркування щодо основного віктимологічного терміна – віктимність. Якщо погодитися з думкою Л. В. Франка про те, що віктимність – підвищена здатність через суб'єктивні й об'єктивні обставини ставати об'єктом для злочинних зазіхань, то за логікою такого твердження громадяни, які живуть, скажімо, на околицях міста, де немає поліцейських відділів, більш віктимні, ніж ті, що живуть у центрі, поблизу поста поліції.

Звичайно, той, хто живе на околиці, має більше шансів стати об'єктом нападу, ніж той, хто проживає в центрі міста, але аж ніяк не тому, що він має підвищену віктимність. У цьому випадку варто говорити не про віктимність конкретної людини, а про ускладнену криміногенну обстановку на околиці міста. Із цього можна зробити висновок, що при визначенні віктимності конкретної людини мова повинна йти не про будь-яку її підвищену здатність ставати жертвою злочину, а лише про таку, яка безпосередньо пов'язана з будь-якими особливостями поведінки самої жертви та з її специфічними взаємовідносинами.

Однак конкретним приводом багатьох злочинів стає неналежна поведінка жертви. Як показує практика, в основі такої поведінки часто лежать

негативні соціальні властивості жертви. Безумовно, людина може стати жертвою злочину і за позитивної поведінки, у якій виражаються позитивні соціальні властивості. Тому щодо характеристики віктимної поведінки жертви правильніше, на нашу думку, говорити про негативну і позитивну установку. Якщо цей вплив має негативний характер, це часто призводить до формування антигромадської установки жертви і в низці випадків саме особи, які вплинули на злочинця, і стають його жертвами. Дії злочинця, здавалося б, зовсім не провокуються поведінкою жертви в злочинній обстановці, але насправді більшою або меншою (а то й вирішальною) мірою є результатом внеску особи, якій заподіяно шкоду, у формування особи злочинця.

Поведінка людини, зокрема і злочинна, є результатом взаємодії ситуації зі становленням жертви.

Треба визнати, що негативна установка жертви має чимало подібних елементів з антигромадською установкою злочинця – індивідуалізм, нехтування норм моралі, негативне ставлення до суспільних інтересів тощо. Звісно, що різняться зазначені категорії між собою лише соціальною значущістю дій, продиктованих установкою особи жертви чи злочинця, відповідно до цього й оцінкою поведінки конкретного суб'єкта. Як наслідок, часом важко буває чітко виділити постать жертви і постать злочинця, а в процесі розвитку деяких конкретних злочинних актів її учасники міняються ролями (нападник стає жертвою, злочинцем). Серед кримінологів поширена позиція, за якою особистість у цілому формується складною якісною взаємодією двох факторів – соціального та біологічного. Причому першоважливе значення тут має соціальний фактор, який відіграє найвагомішу роль для неї, підпорядковуючи собі її біологічно обумовлену підструктуру [92, с. 142].

Зрозуміти співвідношення соціального і біологічного в людині можна лише шляхом вивчення різнобічного взаємовпливу та взаємопроникнення цих категорій у структурі особистості. Усі риси особистості зведені в чотири основні підструктури, властиві будь-якій людині.

До першої підструктури входять інтереси, прагнення, ідеали особистості, її індивідуальний світогляд, моральні та політичні переконання, ставлення до себе, праці, інших людей. Ця підструктура зумовлена тільки соціально, її зазвичай визначають поняттям «спрямованість особистості». Вона формується у процесі спілкування людини з іншими людьми (що має важливе значення під час організації профілактичної роботи з потенційними жертвами).

Властивості особи, що входять до першої підструктури, не мають вроджених задатків. Однак вони залежать від багатьох біологічно зумовлених факторів. В індивідуальному розвитку людини перша підструктура формується на основі інших підструктур, що виявляються раніше за неї. Сформувавшись, вона в свою чергу, впливає на інші підструктури і найбільше визначає соціальну суть людини.

Друга підструктура охоплює знання та навички, на основі яких розвиваються вміння і звички. Ця підструктура визначає навченість особи. Елементи особистості, що входять до неї, є вихідними положеннями формування елементів першої підструктури. Так, знання моральних норм є основою моральних переконань. Риси особистості, що входять до другої підструктури, є і соціально, і біологічно викликані стихією.

Третю підструктуру особистості становлять індивідуальні особливості різних психічних процесів, що є за своєю сутністю формами відображення реального світу. Властивості особистості, що входять до цієї підструктури, значною мірою вроджені та біологічно зумовлені. Водночас вони визначаються також історичним минулим людини та її індивідуальним розвитком. Кожен елемент третьої підструктури специфічно та різнобічно взаємопов'язаний з елементами інших підструктур особистості.

Четвертою підструктурою є переважно біологічно зумовлені якості, які зазвичай називають темпераментом чи типологічними властивостями особистості. Оскільки у цих властивостях визначаються особливості сили,

врівноваженості та рухливості основних первинних процесів, ця підструктура виступає біологічною базою розвитку особистості загалом.

На наше переконання, положення про структуру особистості, розроблене у психології, має вагоме значення для наукового аналізу структури віктимної жертви, а також для практики, з метою розробки найдієвіших заходів профілактики.

Так, для практичних аспектів віктимології безпосередній інтерес становить той факт, що між окремими підструктурами особистості та шляхами її формування загалом існує прямий зв'язок. Адже спрямованість особистості (перша підструктура) формується головно через виховання; досвід особи (друга підструктура) набувається шляхом навчання; тренування – основний вид формування четвертої підструктури. Формування третьої підструктури здійснюється і шляхом виховання, і в процесі навчання та тренування. Звичайно, провідна роль у формуванні особистості належить соціальним факторам, тому вони мають вирішальне значення в поясненні основних причин поведінки людини, зокрема потенційної жертви.

Однак взаємодія та причинний зв'язок особистісних якостей суб'єкта і його поведінки набагато складніші, ніж може здатися на перший погляд.

Різноманітні особисті якості потенційної жертви, впливаючи на її поведінку, можуть під впливом поведінки зазнавати певних змін у благополучному або, навпаки, неблагополучному напрямку. Наприклад, шахраї часто досягають своєї злочинної мети не тільки внаслідок довірливості, наївності або легковажності жертв, а й внаслідок їх нечесності, жадібності, користі, прагнення отримати ті чи інші вигоди та блага, незважаючи на вимоги моралі, через готовність задовольнити свої бажання та потреби всупереч встановленому порядку, зокрема й на шкоду іншим особам чи державі [95, с. 29].

Чималий вплив на поведінку людини мають позитивні властивості особистості. Вони сприяють критичній, а отже і більш правильній оцінці суб'єктом ситуації, що сформувалася, стримують його негативні емоції, дають

простір для розвитку соціально-позитивних форм поведінки. У підсумку такі якості допомагають людині з багатьох варіантів можливої поведінки вибрати найбільш безконфліктні події в конкретній обстановці і у такий спосіб знизити можливість розвитку подій у неблагополучному для себе, з віктимологічного погляду, напрямку.

Навпаки, негативні властивості особистості сприяють становленню негативних поглядів та звичок, що зі свого боку посилює несприятливі, аморальні манери поведінки людини, знижує її самокритичність та притуплює самоконтроль. Носій негативних особистісних якостей вірогідніше за інших людей, психологічна структура яких не обтяжена подібними властивостями, може допустити необережні, а часом і явно провокативні дії, здатні за певних умов викликати у відповідь далеко не завжди бездоганну реакцію оточення.

Аналіз поведінки жертв різних видів злочинів у передзлочинній ситуації, у момент вчинення злочину і після його закінчення свідчить, що багатьом жертвам властиві такі негативні риси характеру, як нісенітниця, зайве загострене самолюбство, запальність, егоїзм, жадібність, моральна неохайність, слабкість [95, с. 29]. Звичайно, не обов'язково, щоб увесь «набір» цих негативних рис характеризував кожну жертву будь-якого виду злочину.

Зрештою, жертвам певних видів деліктів, як свідчить практика, зазвичай властиві свої специфічні негативні риси. Так, у негативних рисах характеру жертв шахрайства переважають жадібність, користь, некритичність. Багато жертв зґвалтувань характеризуються применшенням моральних цінностей індивіда, відсутністю елементарної обережності у встановленні контактів, знайомстві з маловідомими людьми, нездатністю орієнтуватися у своєму оточенні. Серед негативних рис жертв убивств варто назвати насамперед нестриманість, запальність, абсурдність, почуття переваги над іншими і слабкість волі. Звичайно, проаналізувавши конкретні злочини, навіть із цих типів, у жертви можна виявити й інші властивості, про які ми не згадали. Проте серед аналізованих видів злочинів вони не так чітко виражені.

Багато ознак поведінки, конкретних дій та вчинків жертв виступали в ролі криміногенних факторів, які провокували злочини. Причому конкретні дії та вчинки жертв виявлялися найчастіше в активній наступальній формі, а тому у відповідь на це не тільки провокували вчинення злочину, а й полегшували їх вчинення (саме цим згодом злочинці намагаються виправдати себе). Не можна не погодитися з тим, що «взаємодіючи» зі злочинцем, жертва не лише вносить щось «від себе» у злочин, а й нерідко «переробляє» дії злочинця у свої особисті. У цьому і проявляється зв'язок «злочинець – жертва». Такі ситуації яскраво виражені у 50 % випадків (найбільше це стосується звалтувань) [112, с. 14–16].

Жертва з'являється в цій якості, піддаючись певним зовнішнім впливам (ситуація та дії злочинця) та внаслідок реалізації внутрішніх, суб'єктивних факторів індивідуальної віктимності. Цей процес називається віктимізацією.

Л. В. Франк розглядав віктимізацію як процес перетворення особи на жертву злочину, і результат цього процесу можливий як на одиничному, так і на масовому рівнях. По-перше, віктимізація, це процес перетворення на жертву; віктимізувати означає перетворювати когось на жертву, віктимізуватися – бути перетвореним на жертву. Іноді застосовується і термін «віктимізатор» (мається на увазі, як правило, жертва конкретного посягання і той фактор, якому належить основна роль у процесі віктимізації); по-друге, для віктимологічних досліджень, особливо статистичного характеру, найбільше значення має поняття «віктимізація» як певний сукупний результат вчинених злочинів.

Віктимізація населення характеризується якісними та кількісними показниками сукупності членів суспільства або сімей, які постраждали від злочину. Вона може бути виміряна в абсолютних та відносних величинах, з огляду на кількість жертв злочинів, окремі види злочинів та вид заподіяної шкоди. Отже, загальна картина віктимізації – це, по суті, загальна віктимологічна картина злочинності, що характеризується даними про жертв, час, місце, спосіб їх віктимізації. При цьому можуть бути підраховані

коефіцієнт віктимізації та індекс, що вказують, скільки осіб, хто, коли і чому став жертвою, внаслідок яких злочинних посягань.

Абсолютна та відносна величини віктимізації серед різних категорій громадян та громадських груп неоднакові, і, отже, можливість стати жертвою злочину розподілена серед населення нерівномірно. Саме підвищена здатність людини через низку духовних і фізичних якостей за певних об'єктивних обставин стає «мішенню» для злочинних посягань і збільшує її можливість стати жертвою злочину. Віктимність може проявлятися однаково з певною особою за різних обставин, а також у різних осіб – за подібних обставин [127, с. 107–108].

Віктимізація загалом складається з усіх жертв зареєстрованих та латентних злочинів, незалежно від ступеня віктимності. Вона характеризується структурою, що має відносно самостійне значення для пізнання соціальної реальності, але віктимізація – це і підструктура злочинності, без якої показник цього соціального явища є неповним.

Л. В. Франк запропонував кілька рівнів віктимізації. Перший (або «первинний») складається з даних про безпосередніх жертв злочину, з його прямого впливу. Це загалом потерпілий, який визнаний у кримінальному порядку або виявлений в результаті соціологічного дослідження (латентні жертви). Другий рівень («вторинна» віктимізація) складається з даних про злочинні посягання, вчинені бодай проти одного із членів сім'ї. Крім того, в деяких випадках інші члени сім'ї також сприймають себе як жертв більшою мірою, ніж пряма жертва, яка юридично визнана в кримінальному провадженні. Третій рівень («третинна» віктимізація) становлять потерпілі від злочину непрямого впливу та не спрямованого проти конкретної особи, сім'ї.

Можна ще виділити четвертий рівень віктимізації, коли жертвою стає населення цілого району, регіону, багато людей одночасно (наприклад, забруднення навколишнього середовища чи міжнародні кримінальні злочини, такі як злочини проти людяності (геноцид)).

Для актуальних потреб боротьби зі злочинністю мають значення головно перші два рівні віктимізації (насамперед індивідуальний) і значною мірою третій.

Якщо Л. В. Франк визначав віктимізацію як процес перетворення особи на жертву злочину і результат цього процесу визнавав можливим і на одиничному, і на масовому рівні, то Д. В. Рівман позначає стан реалізованості заподіяння шкоди терміном «віктимність – результат» або «реалізована віктимність» [107, с. 19]. Утім, як видається, вдалий для визначення процесу термін «віктимізація» не зовсім підходить для позначення результату.

При визначенні рівнів віктимізації беруться до уваги всі вікові категорії, бо, на відміну від злочинців, жертвами можуть стати особи будь-якого віку. Взагалі ж, проводяться дослідження масштабів явища кримінальної віктимізації в суспільстві (так зване «victimization surveys»), які полягають в опитуванні представницьких груп населення для виявлення, чи були вони жертвами якогось злочину протягом певного часу. Ідея «victimization surveys» пов'язана з постійними зусиллями кримінологів встановити діапазон невиявленої (латентної) злочинності [11, с. 76].

Г. І. Забрянський розглядає віктимізацію як наслідок інтенсивності певних структурних елементів злочинності. Статистично вона може розглядатися як рівень насиченості жертвами населення досліджуваного регіону. Показники віктимізації можуть бути не лише загальними, а й деталізованими. Останні відображають поширеність жертви в середовищі окремих груп населення [43, с. 15].

А. Л. Репецька визначає віктимізацію як процес і соціально значущі наслідки перетворення суб'єкта охоронюваних законом суспільних відносин (окремої особи або певної людської спільноти) на жертву злочину внаслідок злочинного діяння. Потрібно розрізняти віктимізацію на індивідуальному рівні від злочину та віктимізацію на статичному рівні від злочинності.

Віктимізація від злочинності, будучи генетично пов'язана зі сукупністю злочинних діянь, спричинена ними і має соціальний характер. На відміну від

віктимізації, поняття «девіктимізація» є видом профілактичної роботи, що має на меті нейтралізувати або усунути негативні наслідки віктимізації, а також передбачає реабілітацію конкретних жертв злочинів [99, с. 13–14].

Не наводячи додаткових аргументів на користь розуміння жертви як індивідуума, якому шкода заподіяна безпосередньо, відзначимо, що внутрішня суперечливість протилежної позиції проявляється, зокрема, й у тому, що її прибічники, можливо, і не помічаючи цього, постійно переносять одні й ті самі якісні характеристики (структура, динаміка тощо) з категорії «віктимність» на категорію «віктимізація» та навпаки. Із цієї причини їм доводиться розрізняти безпосередню й опосередковану жертву, визнаючи, що з віктимології найактуальніша перша.

Можна скільки завгодно відносити до жертв ті чи інші форми інтеграції людей та однаково підходити до кожного учасника цієї інтеграції як індивідуальної жертви. Група, тобто багато фізичних осіб, взаємодіючи, створюють під час колективного процесу віктимізації нову, властиву їм якісну поведінку, але в кожного індивіда, його «товариша по нещастю» є елементи віктимологічної ситуації. Тому, із цього погляду, жертва – завжди «самотня» [106, с. 55].

Ми виходимо з того, що процес індивідуальної віктимізації варто розглядати через віктимологічну ситуацію, яка охоплює ситуацію формування жертви з індивідуальним потенціалом, злочинну ситуацію, ситуацію безпосереднього злочину та ситуацію, яка складається після злочину, як наслідок, це єдиний причинно пов'язаний процес.

Описуючи основні поняття віктимології, треба згадати і про поняття «віктимна поведінка жертви». На нашу думку, віктимна поведінка жертви – це винна поведінка, у якій виражається свідоме і неусвідомлене ставлення до результату злочинного діяння, а також будь-які причинні чинники, що вплинули протиправно на поведінку злочинця. Водночас не можна забувати, що люди мають схильність ставати жертвою злочинного посягання. Така схильність може бути винною чи невинною. Перша проявляється в неналежній

поведінці жертви, яка і стає одним із причинно-наслідкових факторів зародження та розвитку злочину. Невинна схильність ставати жертвою злочину – це віктимна здатність окремих людей, пов'язана не з їхньою негативною поведінкою, а з властивостями їхньої особистості, обраною професією.

Підсумовуючи, зауважимо, що, на нашу думку, віктимологія є комплексною міждисциплінарною галуззю науки, що розглядає проблему жертви злочину з позицій кримінального права, кримінології, кримінального процесу, використовуючи широко при цьому наукові досягнення соціології, психології, педагогіки. Вона вивчає кількісні та якісні соціальні, психологічні та біофізичні характеристики жертв, закономірності їхніх взаємин зі злочинцем, форми та методи профілактики жертв злочинів. Предметом віктимології є: а) віктимність як біопсихосоціальне явище; б) характеристики жертв, яким завдано шкоди внаслідок злочину; в) обставини та умови, що уможливають завдання шкоди потенційній жертві; г) форми та методи захисту можливих жертв від злочинних посягань, профілактичні заходи щодо зниження віктимності; ж) порядок відшкодування шкоди, завданої жертві.

Вбивства, заподіяння шкоди здоров'ю належать до злочинів, віктимний характер яких найбільш очевидний. Кримінологічний аналіз цих злочинів дозволяє скласти уявлення про те, який і в яких відносинах існує взаємозв'язок між стабільними й динамічними станами жертви, його психофізичними та соціальними якостями, демографічними характеристиками, становищем у середовищі осіб, пов'язаних з ним подією злочину і поведінкою в передзлочинній ситуації, а також в обстановці вчинення злочину [100, с. 24].

За даними з матеріалів судової практики, жертвами вбивств, завдання шкоди здоров'ю здебільшого є чоловіки. І хоча чоловіки мають більші можливості для опору, ніж жінки, проте їхня поведінка частіше є агресивною, що створює обстановку, коли виникає загроза завдання їм шкоди в процесі протидії. Тому, коли порівняти із жінками, чоловіки частіше стають жертвами злочинів [100, с. 24].

Відносна вразливість залежить і від віку. Якщо для осіб похилого та дитячого віку вона визначається насамперед фізичною беспорядністю, то для найбільш активних за віком категорій – негативною поведінкою.

Отже, віктимна поведінка жертви і є самостійною проблемою кримінологічної науки. Віктимність виступає як чинник, який визначає злочинність у діях злочинця. Проблема полягає в тому, що віктимна поведінка жертви мало вивчена кримінологічною наукою, та попри це їй були присвячені деякі праці відомих кримінологів.

У наступних підрозділах цього дисертаційного дослідження ми розглянемо віктимну поведінку жертви в руслі насильницької злочинності, яка становить найбільшу суспільну небезпеку.

1.2 Кримінологічна характеристика насильницьких злочинів на віктимологічній основі

Перш ніж аналізувати насильницькі злочини в кримінологічному аспекті, вважаємо за доцільне розкрити зміст поняття «насильство».

Аналіз кримінального законодавства показує, що законодавець при побудові тих чи інших норм Загальної та Особливої частин Кримінального кодексу України (далі – КК України) застосовує низку термінів, що вказують безумовно та недвозначно спосіб впливу на жертву для досягнення злочинних цілей: «насильство», «фізичне насильство», «погроза насильством». Крім того, вживаються й інші терміни, що передбачають застосування насильства: «примус», «напад», «заподіяння шкоди здоров'ю», вчинення злочину з використанням зброї, бойових припасів, вибухових пристроїв та речовин, спеціально виготовлених технічних засобів, отруйних та радіоактивних речовин, лікарських та інших фармакологічних препаратів, а також із застосуванням фізичного чи психічного примусу.

Законодавець не визначає в тексті закону поняття «насильство», «фізичне насильство», «погроза» тощо. Більше того, він не завжди займає

послідовну позицію в застосуванні зазначеної термінології, допускаючи різне її тлумачення, а також визначаючи характер і ступінь небезпеки того чи іншого виду насильства. У зв'язку із цим звернемося до словникового трактування поняття «насильство» та до практики поводження з ним у кримінально-правовій та кримінологічній літературі.

Термін «насильство» походить від латинського слова «violentia» й означає стихійний та некерований прояв сили [150, с. 35–36]. Попри те, що поняття «сила» й «насильство» наділені певними спільними ознаками, їх вирізняє те, що, зокрема, під насильством завжди розуміють застосування сили до об'єкта не тільки всупереч його волі та бажанню, але й як порушення закону [19]. Аналогічне тлумачення споріднених термінів міститься в довідкових джерелах [10, с. 579]. У сучасних юридичних енциклопедичних виданнях насильство визначається як «умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу, проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду, або містить у собі погрозу заподіяння шкоди зі злочинною метою» [143, с. 68].

В. В. Іванова узагальнила перелік юридично значущих ознак злочинного насильства, а саме: протиправність, суспільна небезпечність, умисний характер, вплив на іншу людину всупереч чи ігноруючи її волю, небезпека для життя чи здоров'я, обмеження волі, дії, що можуть заподіяти шкоду здоров'ю чи смерть [47, с. 16].

У зарубіжній психологічній науці насильство представлено в інших формах. Зокрема, Норберт Рулан запропонував таку концепцію насильства: «Насильство у своїй основі спирається на психологічні та соціальні фактори. А ці фактори залежать головно від ступеня згуртованості різних підгруп конкретного суспільства: що вища ця згуртованість, то слабкіший прояв насильства» [108, с. 158].

Як правило, коли виникає будь-який конфлікт, для його вирішення потрібно пройти два етапи: перший – це коли учасники конфлікту намагаються знайти процедуру, за допомогою якої вони могли б дійти

взаємної згоди у вирішенні конфліктної ситуації; другий – коли рішення чи санкція щодо спірного питання приймаються наприкінці цієї процедури [119].

Розглянемо кілька типових ситуацій. Найпростіша – коли застосовується насильство, підпорядковане певним правилам (система відплати); в інших ситуаціях насильство заборонено; нарешті, досить частими є випадки, коли насильство трансформоване в ритуальні обряди (суперечки ділилися в первісних товариствах на три категорії: очищення, компенсація, покарання).

Очищення супроводжувалося жертвопринесенням, зазвичай для вирішення суперечок, що виникали між індивідуумами однієї й тієї ж групи. Цей вид санкції може також у деяких випадках супроводжуватись проголошенням іншого виду санкції.

Помста і компенсація, найімовірніше, можуть набувати різні форми, у яких має виражатися їхня повчальність [108, с. 164].

Професор Рональд Блекборн виділив поряд із насильством категорію «агресія». Насильницькі злочини, на його думку, являють собою лише невеликий сегмент феномену людської агресії, яка, незважаючи на негативні конотації, не є ні статистично аномальною, ні такою, що виходить за межі закону. Професор Блекборн розглядає застосування насильства окремими людьми як звичайну поведінку.

Насильством називають примусовий вплив на будь-кого із заподіянням матеріальних збитків або тілесного ушкодження. Злочинне насильство є незаконним застосуванням сили, це може бути, зокрема, вбивство, напад з метою пограбування, зґвалтування тощо [14, с. 255]. Агресія характеризується навмисним заподіянням шкоди, що передбачає, окрім тілесного ушкодження, психологічний дискомфорт, хоч іноді вона доволіно прирівнюється до силових дій у ситуаціях суперництва. Однак те, що тлумачиться як шкідлива дія, залежить від цінностей та соціального контексту, тому соціально узаконене покарання чи самозахист, найімовірніше, не будуть розцінені як агресія. Це означає, що агресія належить до такого заподіяння шкоди, яка є невинуватою з погляду спостерігача, і тому поняття агресії не може бути

позбавлене морального сенсу. Отже, у поведінці тварин можна знайти лише обмежені відповідності агресії людини.

Ідентифікація агресії або насильства частково залежить від атрибуцій та цінностей спостерігача, тому не дивно, що в науковому середовищі немає згоди щодо визначень цих понять. Водночас визначення, використовувані представниками соціальних наук, завжди охоплюють однаковий діапазон подій. Одні зосереджують увагу на шкідливих наслідках, інші – на формах поведінки, скажімо, погрози або спроби завдати шкоду. Біхевіористи, наприклад, часто визначають агресію «об'єктивно» – як «будь-яку реакцію, яка доводить шкідливо діючі подразники до іншого організму» [14, с. 256].

Л. Д. Гаухман виділяє фізичне насильство і визначає його як «протиправну навмисну дію, що виразилася у впливі на організм іншої людини проти або без волі останньої і спрямована на заподіяння шкоди її фізичним благам». Погроза застосування насильства – «це залякування іншої людини застосувати до неї фізичне насильство» [25, с. 26].

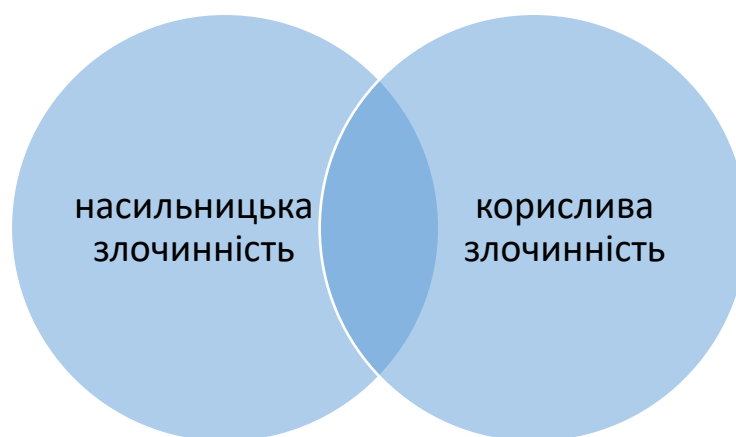
З наведених позицій випливає, що насильство – це наявне в об'єктивній дійсності можливе заподіяння фізичної шкоди, порушення анатомічної цілісності людини. Можна сказати, що фізичне насильство – це тілесне зіткнення людини як безпосередньо (наприклад, при заподіянні тяжких тілесних ушкоджень), так і опосередковано (скажімо, при вбивстві вогнепальною зброєю).

Л. В. Сердюк вважає, що є насильство психічне, яке виражається в заподіянні душевної травми, що може і не мати реальних чи потенційних наслідків. Утім, наслідком цього типу насильства може бути обмеження свободи волевиявлення людини. Варто пам'ятати, що фізичне насильство може здійснюватися і за бажанням жертви. Це буває в разі прохання людини, що перебуває в критичній (безпорадний стан, невиліковна хвороба тощо) або ж фрустраційній (наприклад, закохані одне в одного єдинокровні брат і сестра, які чекають дитину і не можуть одружитися) ситуації, позбавити її життя. Але

в цьому випадку, як і в попередніх, є обмеження свободи волевиявлення людини (вона обмежена ситуацією) [114, с. 47].

Злочинність, будучи явищем складним, багатоплановим, потребує глибокої наукової розробки окремих складових елементів. З позицій кримінології поняття насильницької злочинності є теоретично обґрунтованим. Насильницька злочинність містить в собі сукупність злочинних діянь, що об'єднуються за характером злочинної діяльності, під час якої злочинець з умислом і свідомо завдає фізичну шкоду за допомогою насильства для досягнення поставлених цілей. Мета злочинця – заподіяти жертві фізичні страждання, муку, а в деяких випадках – і смерть. Ця особливість механізму злочинної поведінки відрізняє насильницькі злочини від інших злочинів.

Зауважимо, що насильницька злочинність, виділена з урахуванням зазначеного раніше критерію, – явище, по-перше, не однорідне, а по-друге, таке, що не може прямо протиставлятися корисливій злочинності, не є альтернативною до неї. Насильницька й корислива злочинність частково «перекривають» одна одну. Схематично це можна уявити у вигляді схрещуваних кіл (див. рис. 1.1). Це стосується таких видів злочинів, як бандитизм, насильницький грабіж та розбій з метою заволодіння майном (державним чи особистим), вимагання під погрозою насильства.

Рис. 1.1. Схематичне зображення зв'язку між насильницькою й корисливою злочинністю

Кримінологічний аналіз насильницьких злочинів не обмежується лише злочинами проти життя та здоров'я особи. Він передбачає визначення кола насильницьких злочинів незалежно від об'єктів зазіхання за принципом застосування злочинцем насильства у всіх трьох аспектах: фізичне насильство чи погроза застосування насильства, засіб і мета злочинної діяльності особи.

Отже, можна виділити такі загальні ознаки насильницьких злочинів:

1. Зазіхання здійснюється безпосередньо або поруч з іншими об'єктами на об'єкт, що охороняється кримінальним законодавством, наприклад, життя і здоров'я особи.

2. Способами зазіхання є фізичне насильство та погроза його застосування, що в багатьох випадках виступають не тільки засобами досягнення злочинцем поставлених цілей, а й самі охоплюються цілями злочинної поведінки особи. Ця ознака дозволяє відмежувати насильницькі злочини від ненасильницьких. Якщо злочинець досягає поставленої мети за допомогою інших засобів, наприклад, підкупу, умовляння, не пов'язаних із застосуванням насильства, злочинне діяння через інший характер злочинної поведінки не може бути зараховане до насильницьких злочинів. Не є насильницькими і злочинні діяння, якщо заподіяні тяжкі тілесні ушкодження чи навіть людські жертви не пов'язані безпосередньо з насильством щодо особи, а трапилися через неухважність або несумлінне ставлення до своїх обов'язків.

3. Насильницькі злочини мають умисний характер. У всіх випадках їх вчинення злочинець усвідомлює суспільно небезпечний і протиправний характер своїх дій і робить або передбачає та свідомо допускає можливість заподіяння або конкретної шкоди здоров'ю у вигляді тілесних ушкоджень, або позбавлення життя, або будь-яких шкідливих наслідків для здоров'я, фізичного болю. У тих випадках, коли наслідки вчиненого насильницького злочину за ступенем тяжкості охоплюються цим складом, дії особи кваліфікуються за сукупністю злочинів відповідно до правил кримінально-правової кваліфікації.

Такі злочини проти особи, як вбивство, заподіяння тяжкого тілесного ушкодження та зґвалтування, становлять «серцевину» насильницької злочинності та найбільш стійку її частину. Вони краще характеризують стан і динаміку зазначеної злочинності, ніж інші злочини. Вони – кримінологічно однорідний феномен. І якщо їхні мотиви корисливі, вони ще більше зближуються. Критеріями відмежування їх від інших злочинів проти особи можуть бути насильство та користь. Крім того, вбивства, заподіяння тяжкого тілесного ушкодження та зґвалтування в більшості випадків відбуваються в царині міжособистісних взаємин у процесі неформального спілкування та розв’язання індивідуальних вузькоособистісних проблем, як правило, підвищеної емоційної значущості. Ці злочини переважно виростають з деформацій у конкретній життєвій ситуації, з деформацій у сфері окремих соціальних груп населення. Їхня відмінна риса – зв’язок із виконанням ролей у «тіньових соціальних організаціях» та злочинних спільнотах.

Вчинення зазначених злочинів найчастіше свідчить про антисоціальність винних, їх зіпсовані відносини із суспільством, людьми, навіть близькими, а користь і насильство виражають суть їхньої поведінки, характер ставлення до соціальних цінностей. Дії таких злочинців нерідко мають зв’язок із корупцією, тіньовою економікою, організованою злочинністю. Змістові показники вбивств, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень та зґвалтувань засвідчують, що ці дії зосереджені переважно у сфері побуту та дозвілля, але виявляють вони себе також в економічній та інших сферах. Спільність їх причинної детермінації зумовлює важливість схожості сукупних кримінологічних показників, і навіть соціальних та морально-психологічних властивостей осіб, які їх здійснюють. Ось чому злочини – особлива група. Вони взаємопов’язані і з кримінологічного погляду є єдністю. Проте спеціально наголошується на зв’язку мотивації насильства.

Коли говорять про насильницьку злочинність, мають на увазі сукупність таких злочинів, під час яких насильство є елементом мотивації, а не просто засобом досягнення мети.

На цій підставі до таких злочинів не зараховують розбій, грабіж, захоплення заручників, тероризм та низку інших діянь, де проявляється так зване інструментальне насильство, тобто використання засобів для досягнення мети (політичної, корисливої). Коло насильницьких злочинів різноманітне. У цьому підрозділі увагу приділяємо найбільш небезпечним проявам насильницької злочинності.

Беручи за основу пропозиції К. Плутицької та враховуючи законодавчі зміни станом на 2021 рік, ми удосконалили перелік злочинів, які утворюють структуру насильницької злочинності, а саме:

1. Насильницькі злочини проти основ національної безпеки (ст. 109, 112, 113 КК України).
2. Насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи (ст. 115–118, 120–127, 129, 134, ч. 2 ст. 142, ч. 2 і ч. 3 ст. 143, ст. 144 КК України).
3. Насильницькі злочини проти волі, честі та гідності особи (ст. 146, 146-1, 147, 149, ч. 2 ст. 150-1, 151, 151-2 КК України).
4. Насильницькі злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості (ст. 152–154 КК України).
5. Насильницькі злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина (ст. 157, ч. 4 ст. 159-1, ч. 2 ст. 161, ч. 2 ст. 162, ч. 2 ст. 171, ст. 173, ст. 174, ч. 2 ст. 180 КК України).
6. Насильницькі злочини проти власності (ч. 2 ст. 186, ст. 187, 189, 195 КК України).
7. Насильницькі злочини у сфері господарської діяльності (ст. 206 КК України).
8. Насильницькі злочини проти громадської безпеки (ст. 257–258-2, 258-3, 262, ч. 2 ст. 266 КК України).
9. Насильницькі злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту (ч. 2 ст. 278, ст. 280, ч. 2 і ч. 3 ст. 289 КК України).
10. Насильницькі злочини проти громадського порядку і моральності (ст. 294, 296, 299, 303 КК України).

11. Насильницькі злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення (ст. 308, 312–314 КК України).

12. Насильницькі злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян і проти журналістів (ст. 340–346, 348–350, 355, 357 КК України).

13. Насильницькі злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (ч. 2 ст. 365, ч. 3 ст. 369-2, ст. 369-3 КК України).

14. Насильницькі злочини проти правосуддя (ст. 371, 373, 392, ч. 2 ст. 393, ст. 398, 400 КК України).

15. Насильницькі злочини проти встановленого порядку несення військової служби (ст. 404–406, 410, ч. 2 і ч. 3 ст. 426-1, ч. 2 і ч. 3 ст. 431, ст. 433, 434 КК України).

16. Насильницькі злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (ст. 437–440, 442–444, 446, 447 КК України) [93, с. 176–181].

Загалом, насильницька злочинність займає незначне місце у структурі всієї злочинності. На її частку в середньому припадає 25 % у загальній сукупності всіх кримінальних діянь. Незважаючи на невисоку питому вагу насильницької злочинності, запобігання їй було і є одним з найактуальніших завдань кримінологічної науки та правоохоронних органів.

Особливу увагу варто приділити аналізу якісних (структурних) змін насильницької злочинності. Так, під час кримінологічних досліджень виявлено низку несприятливих тенденцій. Зокрема, підвищився ступінь суспільної небезпеки окремих категорій насильницьких злочинів, зросла тяжкість їхніх наслідків. Збільшилася питома вага організованих, заздалегідь підготовлених злочинів, що характеризуються особливою зухвалістю, цинізмом, жорстокістю, витонченістю. Серед осіб, які вчиняють злочини, зростає частка злісних, особливо небезпечних (звичних) злочинців зі

специфічною (агресивно-насильницькою) спрямованістю. Суб'єктивні причини агресивної поведінки завжди вступають у взаємодію з об'єктивними умовами [131, с. 16].

Окрім того, збільшилася питома вага особливо жорстоких посягань на особу, які часто здійснюються з елементами цинізму, знущання з людей, садизму. Щодня в оперативній інформації є повідомлення про вбивства, вчинені з особливою жорстокістю, заподіяння жертві особливих мук. На підставі цього можна зробити висновок про дедалі вищий рівень жорстокості в сучасній насильницькій злочинності. До того ж простежується зниження порога мотивації при зазіханні на особу: збільшилася кількість так званих безмотивних неадекватних, зовні безглузвих злочинів.

Статистичні дані офісу Генеральної прокуратури України свідчать, що впродовж 2018–2021 рр. показники вчинення вбивств з особливою жорстокістю зростають. Якщо аналізувати дані за цей же період щодо вчинення вбивств, то можна стверджувати, що їхня кількість з року в рік була майже на одному рівні (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Статистика вбивств в Україні у 2018–2021 рр.,

Види вбивств (за ст. 115 КК України)	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Вбивство, вчинене з особливою жорстокістю	17	21	24	25
Вбивство, вчинене у спосіб, небезпечний для життя багатьох осіб	31	21	22	10
Вбивство, вчинене з корисливих чи хуліганських мотивів	118	119	84	71
Вбивство, поєднане зі зґвалтуванням або сексуальним насильством	12	7	8	9

Отже, насильницький злочин – це злочин, пов'язаний із насильством або погрозою його застосування.

Фізичне насильство – суспільно небезпечний протиправний вплив на організм іншої людини, вчинений проти її волі.

Вплив може бути і на зовнішні покриви тіла людини, і безпосередньо на її внутрішні органи. Погроза застосування насильства – вплив на психічну сферу організму людини, що виражається в залякуванні її застосувати фізичне насильство [24, с. 2].

Насильство не завжди завдає фізичної шкоди людині, наприклад, під час пострілу, коли злочинець промахується. Тому під насильницькими варто розуміти злочини, які завдають шкоди передусім фізичним благам особи.

Насильницький злочин завжди характеризується двома обов'язковими ознаками: він має бути злочинним діянням, тобто суспільно небезпечним і протиправним, та супроводжуватися насильством або погрозою його застосування. Важливо лише, щоб насильство чи погроза його застосування були самі собою злочинні.

Встановлення кола насильницьких злочинів насамперед пов'язано з відмежуванням їх від дій, що становлять незлочинне заподіяння фізичної шкоди іншій людині у вигляді тілесних ушкоджень чи смерті, а також від ненасильницьких злочинних дій.

Згідно з нормативно-правовими актами ООН, до насильницьких злочинів належать навмисні та ненавмисні (необережні) вбивства, напади із застосуванням фізичного насильства, зґвалтування та інші діяння. І це беззаперечно. Навряд чи варто зараховувати до насильницьких злочинів необережне вбивство, хоча й вчинене шляхом фізичного впливу на людський організм. За своєю кримінологічною суттю воно не відрізняється від численних правил порушення безпеки, внаслідок яких завдається ненавмисна шкода людині, зокрема і смерть [84, с. 194].

Для фізичного, як і для психічного, насильства обов'язковою ознакою є обмеження свободи волевиявлення, у всякому разі жертви. Здійснюючи

фізичне насильство над людиною, їй завдають душевну травму. Використання ж психічного насильства, навіть за відсутності явно вираженого фізичного порушення (наприклад, при образі, наклепі, погрозі), завжди викликає бодай незначні зміни в організмі людини. Цей висновок можна підкріпити і даними медичних досліджень, якими встановлено дуже тісний, прямий взаємозв'язок між соматичними (тілесними) та психоневрологічними хворобами. Отже, насильство має три основні ознаки, що характеризують наслідки аналізованого способу вчинення злочину: а) фізична шкода; б) психічна травма; в) обмеження (перешкоди) свободи волевиявлення. Звичайно, при вчиненні насильницьких злочинів деякі наслідки насильства переважають над іншими: або фізична шкода (наприклад, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень – ст. 122 КК України), або психічна травма (наприклад, домашнє насильство – ст. 126-1 КК України чи катування – ст. 127 КК України), або перешкоджання здійсненню виборчого права (ст. 157 КК України).

З огляду на розглянуті ознаки насильства, всі насильницькі злочини можна класифікувати на три види:

- а) пов'язані із заподіянням фізичної шкоди (вбивство, заподіяння шкоди здоров'ю, зґвалтування, доведення до самогубства тощо);
- б) безпосередньо спричиняють психічну травму (погроза вбивством, заподіяння різного ступеня шкоди здоров'ю, катування, мордування та ін.);
- в) прямо пов'язані з обмеженням свободи волевиявлення (незаконне позбавлення волі або викрадення людини тощо).

Тож можна зробити висновок, що під насильницьким злочином варто розуміти будь-які суспільно небезпечні та кримінально-протиправні діяння, які вчиняються із застосуванням насильства або погрози його застосування, завдаючи фізичної шкоди, душевної травми або обмеження свободи волевиявлення людини, та породжуються агресивною криміногенною мотивацією.

Ведучи мову про групу злочинів, пов'язаних з насильством проти особи, треба пам'ятати про сукупність злочинів, під час яких насильство можливе і

як елемент мотивації, і як засіб досягнення мети. До цієї групи злочинів належать не тільки вбивства, зґвалтування, злочини, пов'язані із заподіянням шкоди здоров'ю, але також розбій, насильницький грабіж, хуліганство. Саме в цій групі злочинів насильство є головним чи одним із головних елементів об'єктивної сторони злочинів.

Серед насильницьких злочинів найбільш стійку і значну частину становлять: вбивства, умисне заподіяння шкоди здоров'ю, катування, зґвалтування, розбої, грабежі та пов'язане з насильством хуліганство. За показниками цих складів злочинів можна зробити висновок про всю насильницьку злочинність [116].

Таблиця 1.2

Структура загальної злочинності в Україні у 2018–2021 рр.

Види злочинів	Загальна кількість / % злочинів серед загальної злочинності			
	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Вбивство	39 164 / 8,0 %	41 101 / 9,2 %	37 328 / 10,4 %	33 657 / 10,5 %
Тілесні ушкодження	29 484 / 6,1 %	29 821 / 6,7 %	27 292 / 7,6 %	24 490 / 7,6 %
Катування	163 / 0,03 %	140 / 0,03 %	129 / 0,04 %	79 / 0,02 %
Зґвалтування	203 / 0,04 %	355 / 0,04 %	393 / 0,07 %	406 / 0,10 %
Розбій	2263 / 0,47 %	1883 / 0,42 %	1360 / 0,38 %	952 / 0,26 %
Грабіж	13 838 / 2,8 %	11 160 / 2,5 %	7492 / 2,07 %	4846 / 1,5 %

Розглянуті злочини завдають величезних, іноді непоправних, збитків суспільству. Тільки безпосередньо потерпілими від них щороку є сотні тисяч людей.

За результатами статистичних даних Генеральної прокуратури України, жертвами злочинів у 2017 р. було 374 238 осіб, 2018 р. – 344 780 осіб, 2019 р. – 301 792 особи, 2020 р. – 234 816 осіб. Чітко визначити серед них всіх осіб, потерпілих від насильницьких злочинів, неможливо. Аналізуючи статистичні дані Генеральної прокуратури України, можна отримати інформацію про осіб, які постраждали від насильства тільки за такими видами, як: умисні вбивства, умисні тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування, розбої та злочини, пов'язані з домашнім насильством. Тож за 2017 р. від злочинів, пов'язаних із застосуванням насильства, постраждало 8127 осіб, 2018 р. – 7924 особи, 2019 р. – 8361 особа, 2020 р. – 9056 осіб [116].

Особи, які вчиняють такі злочини, поширюють стереотип агресивно-насильницької поведінки в побутовому та дозвільному мікросередовищі. Саме ці кримінальні діяння найбільш засуджувані з погляду нелюдської моралі. Ескалація кримінального насильства, особливо у великих містах, викликає у громадян обґрунтовану тривогу, підриває їхню віру в реальну захищеність від злочинних посягань, тому потрібно аналізувати насильницьку злочинність та на основі отриманих даних виробляти конкретні заходи її профілактики.

Важливим ключовим моментом системного аналізу злочинності, оцінки кримінологічної обстановки в межах різних регіонів і міст виступає категорія «стан», яка щодо будь-яких системних об'єктів є «зрізом» їхніх багатовимірних просторово-часових параметрів. Її використання дає змогу порівнювати кількісно-якісні показники злочинності, криміногенні процеси та умови в різних містах, у внутрішньоміському просторі. Простежимо стан насильницької злочинності по містах України. Так, протягом 2020 року всіма правоохоронними органами було зареєстровано 784 096 кримінальних правопорушень, що дещо менше, коли порівняти з попередніми роками: у 2019 – 840 447, у 2018 р. – 915 431, 2017 р. – 1 050 617, 2016 р. – 1 124 401, 2015 р. – 1 093 314, 2014 р. – 1 137 436, 2013 р. – 1 553 056. Найбільш криміногенними, як і раніше, є такі регіони: м. Київ – 108 313 (2018 р. – 116 506), Дніпропетровська область – 75 206 (2018 р. – 80 724), Одеська –

57 994 (2018 р. – 69 319), Харківська – 65 195 (2018 р. – 67 649), Львівська – 46 113 (2018 р. – 51 864) та Запорізька – 45 758 (2018 р. – 49 849).

Більш детального аналізу потребує і стан розкриття особливо резонансних і найбільш суспільно небезпечних злочинів, які вчиняються із застосуванням насильства.

Так, за правовою кваліфікацією «умисне вбивство» 2019 р. в містах України було обліковано 5465 кримінальних правопорушень, що трохи більше, ніж у 2017-му (5145), і вдвічі більше, ніж у 2009-му (2478) та 2010-му (2356), але менше, ніж в інші попередні роки (5557 – у 2018-му, 5992 – у 2016-му, 8224 – у 2015-му, 11 466 – у 2014-му). З них лише в 1304 провадженнях (що становить всього 23,8 %) конкретним особам було повідомлено про підозру. Тобто рівень розкриття цих найбільш суспільно небезпечних злочинів проти особи щорічно погіршується (для порівняння: 2017 р. – 1381, 2016 р. – 1403, 2015 р. – 1507, 2014 р. – 1760 та 2013 р. – 1779). Ще гірший показник розкриття цих особливо тяжких злочинів за направленими до суду обвинувальними актами – лише 834 (тобто 15,2 %).

Як і в попередні роки, надалі критичною є ситуація з розкриттям злочинів проти власності.

За фактами розбою 2019 року правоохоронцями було обліковано 1883 кримінальні правопорушення, що також дещо менше, ніж у минулих роках (2018 р. – 2263, 2017 р. – 3006, 2016 р. – 3904, 2015 р. – 3556, 2014 р. – 3895), за якими в 1330 випадках (70,6 %) особам було повідомлено про підозру. Але й ці статдані не є переконливими, оскільки в попередні роки було виявлено більше підозрюваних у вчиненні таких злочинів: 2018 р. – 1424, 2017 р. – 1762, 2016 р. – 1870, 2015 р. – 1843, 2014 р. – 1812, 2013 р. – 1971. Не була досить високою й активність розслідування таких кримінальних правопорушень, адже до суду обвинувальних актів щодо таких злочинів скеровано ще менше – 1020 (54,1 %), тимчасом як у попередні роки цей показник також був значно вищим: 2018 р. – 1167, 2017 р. – 1414, 2016 р. – 1501. Окрім того, слідчими на кінець 2019 року не прийнято рішень у 799

таких кримінальних правопорушеннях (42,4 %), що свідчить про те, що майже кожен другий розбій не розкривається правоохоронними органами, відповідно особи, які їх вчиняють, уникають кримінальної відповідальності [116].

Громадська небезпека розглядуваних злочинів полягає в тому, що вони пов'язані з насильством проти особи, посягають на основні конституційні права, найбільш значущі соціальні цінності – здоров'я, свободу, честь, а в деяких випадках (вбивство, заподіяння шкоди здоров'ю) призводять до незворотних наслідків.

При насильницьких злочинах шкода найчастіше завдається одній особі або обмеженому колу осіб, проте має великий суспільний резонанс. У зв'язку із цим їх запобіганню відводиться одне з основних місць у профілактичній діяльності правоохоронних органів.

В основі об'єднання аналізованих злочинних діянь в окрему кримінологічно значущу групу лежать переважно такі критерії, як спосіб дій злочинця (фізичне насильство над особою, спроба або погроза його застосування), форма провини (умисел) та об'єкт зазіхання (суспільні відносини, ядром яких є охорона фізичного статусу особи).

У структурі всієї злочинності насильницькі злочини становлять приблизно 25 %, з них тяжкі насильницькі злочини (вбивства, умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтування, грабежі, розбої, хуліганство) – близько 14 % станом на 2021 р. Тенденції насильницьких злочинів вже давно дуже неприємні.

За підсумками 2020 року було зареєстровано 125 165 тяжких злочинів, що на 0,5 % більше за обсяг аналогічного періоду попереднього року.

По суті, зниження насильницької злочинності у 2017-му у порівнянні з 2016-м становило 15,9 %, у 2018-му в порівнянні з 2017-м – 6,4 %, у 2019-му у порівнянні з 2018-м спостерігався незначний ріст на 0,3 %, у 2020-му в порівнянні з 2019-м було зафіксовано зниження на 15,7 %. Варто зазначити, що зниження рівня насильницької злочинності у 2016–2020 роках відбулося здебільшого завдяки зменшенню кількості насильницьких злочинів проти

життя та здоров'я особи (зі 43 975 злочинів у 2016-му до 35 304 злочинів у 2020-му) та проти власності (із 31 730 злочинів у 2016-му до 9606 злочинів у 2020-му). Питома ж вага насильницьких злочинів у загальній структурі злочинності за період 2016–2020 років дещо зросла – з 15 % у 2016-му до 17 % у 2020-му.

Щодо структури насильницької злочинності, то результати дослідження такі. Серед злочинів насильницького характеру найбільший відсоток займають злочини проти життя і здоров'я особи – 59,3 %, злочини проти власності – 16,1 %, злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян і проти журналістів – 6,7 %, злочини проти громадського порядку і моральності – 5,2 %, злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина – 4,6 %, злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг – 2,5 %, злочини проти громадської безпеки – 1,1 %, злочини проти волі честі та гідності особи – 1,1 %, інші злочини – 3,4 % [142, с. 122].

Аналіз якісних (структурних) змін насильницької злочинності свідчить про підвищення ступеня суспільної небезпеки окремих категорій насильницьких злочинів. Зростає тяжкість наслідків. На тлі побутового, ситуативного в цілому характеру сучасної насильницької злочинності збільшується частка організованих, задалегідь підготовлених злочинів, які нерідко вирізняються особливою зухвалістю, витонченістю, жорстокістю. Ця тенденція особлива й у великих містах. Наприклад, у 2021 р. в них було зареєстровано 3230 вбивств, а вбивств з необережності – лише 108. Серед осіб, які вчиняють насильницькі злочини, зростає частка злісних, звичних злочинців зі специфічною (агресивно-насильницькою) спрямованістю. Збільшується й частка тяжких злочинів проти особи в так званому маргінальному (соціально нестійкому) середовищі. Йдеться про антисоціальні групи: особи в стані алкогольного та наркотичного сп'яніння, соціально неадаптовані суб'єкти з кримінальним минулим, повії, сутенери тощо, які є

найбільш характерним елементом для міського середовища, а тяжкі насильницькі злочини вчиняються з хуліганських мотивів, на ґрунті помсти, прагнення приховати чи полегшити вчинення іншого злочину. Вибіркові дослідження засвідчують, що в цьому середовищі відбувається приблизно більша половина всіх злочинів насильницького спрямування. Підвищується інтенсивність віктимізації представників цієї маргінальної групи. Тут нерідко лише випадок вирішує, хто стане жертвою, а хто злочинцем, оскільки і в тих, і в тих виявляються подібні деформації та стереотипи поведінки.

Зростає останнім часом частка особливо жорстоких злочинних посягань на особу, що нерідко вчиняються з елементами цинізму, глумлення над людьми, садизму. Крім того, спостерігається певне зниження «порогу» мотивації під час посягань на особу; збільшується кількість неадекватних і навіть зовні безглузвих злочинів, мотив яких фактично пов'язаний із внутрішньою готовністю до злочинів, активним пошуком приводу та ситуації для агресивно-насильницьких дій.

Кожне четверте вбивство і заподіяння тяжких тілесних ушкоджень відбувається на вулицях, площах, у парках та скверах.

За даними вибіркового дослідження, двоє з кожних трьох засуджених за зґвалтування вчинили злочин із заздалегідь обдуманим наміром, і розрив у часі між формуванням наміру та його здійсненням переважно незначний. Водночас у 51 % випадків злочинці використали цей час для залучення жертв у відповідне місце, у 18 % випадків – для приведення її у безпорадний стан (сп'яніння тощо), а у 31 % випадків – у вивчених судових справах немає відповідної інформації.

За даними Генеральної прокуратури, 2021 року в Україні було зареєстровано 406 зґвалтувань, коли порівняти з 2018-м (зареєстровано було 203 випадки зґвалтування), то це удвічі більше [116].

Аналізуючи статистичні дані судової адміністрації, варто звернути увагу на таку проблему як затягування розгляду в часі, тобто суди розглядають справи доволі повільно. Наприклад, із 215 440 кримінальних проваджень, що

були розглянуті судами першої інстанції у 2020 р., 1558 кримінальних проваджень стосувалися злочинів, вчинених до 2002 року [116].

Принагідно слід наголосити на тому, що половина жертв злочинів не отримує сатисфакції в суді. З аналізу статистичних даних, наданих Державною судовою адміністрацією, ми бачимо тільки деяку інформацію про жертв.

Отже, ми розглянули основні показники насильницької злочинності. Ведучи мову про насильницькі злочини, які вчиняються в Україні, потрібно зазначити, що найбільше їх вчиняється у великих містах, зокрема це стосується замовних та серійних вбивств. Наприклад, 2021 року частка насильницьких злочинів у великих містах становила 36,6 % від загальної кількості зареєстрованих злочинів. А на всій території України цей показник дорівнював 54 %. По суті, насильницька злочинність у великому місті стала більш професійною та організованою.

Аналіз статистичних даних Генеральної прокуратури України свідчить, що віктимогенна ситуація в Україні все ще є досить складною. Найвищий рівень кримінальної віктимізації зафіксовано, як ми зауважували, у м. Києві, Дніпропетровській, Одеській, Харківській та Львівській областях.

Наші дослідження дали підстави встановити, що за період з 2018-го по 2021 рік в середньому близько 45 % злочинів на віктимологічній основі було вчинено з корисливою мотивацією.

Насильницькі злочини на віктимологічній основі становлять понад 35 %. Причому потрібно зважати на ту обставину, що за структурою насильницьких злочинів цей показник буває різним. Наприклад, відсоток насильницьких злочинів із сексуальних спонукань збільшився до 0,10 % і склав в абсолютних величинах близько 1357 злочинів. Щодо розбою, то цей злочин має тенденцію до зниження: так, у період з 2018-го по 2021 рік відсоток цього злочину знизився з 0,47 % до 0,26 %, хоча в абсолютних величинах цей показник становив близько 6,5 тис. злочинів.

Виразно проглядається тенденція до зростання кримінальної віктимізації насильницьких злочинів, вчинених з особливою жорстокістю,

наприклад, за період з 2018-го по 2021-й вбивство з особливою жорстокістю збільшилось з 17 випадків до 25.

Як і раніше, високим є рівень вчинення вбивств та замахів на вбивство. У загальній структурі злочинності цей показник коливається від 8 % до 10 %, але в абсолютних показниках становить понад 33 тис. злочинів на рік. Понад 35 % насильницьких злочинів було вчинено на віктимологічній основі.

У зв'язку із цим ми звернули увагу на показники безвісти зниклих і невпізнаних трупів. Зауважимо, що з кожним роком вони зростають (до прикладу, тільки в Києві 2012 р. було зареєстровано 12 таких осіб, а вже 2018 р. – 48). Станом на 2020 рік в Україні було подано 1835 заяв про безвісти зниклих осіб, з них 788 осіб залишаються невідомими. Зрозуміло, що ми не можемо стверджувати, який відсоток із цієї категорії відноситься до кримінальної віктимізації, але гіпотетично можна припустити, що він не нижчий за 30 % від загальної кількості випадків.

Відзначається зростання навмисного заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю. У середньому за аналізований період цей показник зріс на 7,6 % і становить 27 тис. злочинів. Понад 40 % зазначеного виду кримінальної поведінки здійснюється на віктимологічній основі. Найчастіше тяжка шкода завдається внаслідок спільного розпивання спиртних напоїв, вживання наркотичних засобів та одурманювальних речовин, висловлення образ, погроз, знущань з боку жертви.

Наші дослідження свідчать про особливості кримінальної віктимізації представників різних соціальних груп: найчастіше жертвами насильницьких злочинів стають чоловіки (близько 70 %), жінки рідше – близько 30 %.

Високий рівень віктимізації осіб чоловічої статі багато в чому пояснюється їхньою більшою схильністю, коли порівнювати із жінками, до конфліктів з оточенням, зав'язування випадкових або сумнівних знайомств, активної передкримінальної або громадської діяльності тощо.

Жінки ж частіше стають жертвами насильницьких злочинів на підставі ревнощів та помсти, з хуліганських спонукань, внаслідок сексуальних

відносин. Загалом же, суспільна небезпека кримінальної віктимізації полягає в масштабах вчинення насильницьких злочинів на віктимологічній основі: кількості постраждалих, згвалтованих, загиблих або осіб, яким заподіяно різного ступеня шкоду здоров'ю.

Щодо людських втрат та осіб, яким заподіяно різного ступеня тяжкості шкоду здоров'ю, визначити реальну цифру неможливо, оскільки існує таке поняття як латентність злочинів, коли особи не зізнаються, що є потерпілими внаслідок різних видів злочинів, з різних на те причин: страх, сором, залякування, недовіра до правоохоронних органів тощо. Крім того, віктимна поведінка жертви виступає як фактор, що значною мірою зумовлює кримінальне насильство.

Отже, насильницькі злочини на віктимологічній основі мають тенденцію до зростання. Ця обставина виступає як науковий факт, який визначає актуальність і важливість дослідження розглянутої проблеми, де жертви займають провідне місце.

1.3 Жертва насильницьких злочинів: особливості та віктимна поведінка

Стрімкий розвиток віктимологічної думки в цивілізованому світі зумовив різке піднесення на всіх континентах міжнародного громадського руху на захист прав жертв і надання їм необхідної допомоги, широкої системи їх соціального захисту, тим самим зробивши віктимологію однією з найважливіших складових комплексу наукових дисциплін кримінального циклу [56, с. 7–11].

Дослідження на віктимологічному рівні причин, окремих видів та умов, що їм сприяють, розробка на цій основі більш реальних заходів з розкриття злочинів та профілактики віктимної поведінки потенційних жертв безпосередньо пов'язані з пізнанням структури жертви, а через неї з проникненням у механізм спонукальних мотивів поведінки жертви від

злочину та з виявленням найтипівіших форм взаємодії жертви зі злочинцем. Жертва проявляється лише через діяльність, і тільки в процесі конкретної діяльності вона формується, розвивається її соціальний зміст та форма.

А відповідно до тлумачного словника, жертва – це той, над ким знущаються, проявляють насилля [20, с. 366].

Вчені та фахівці у різних сферах людської діяльності незаперечно довели визначальний вплив середовища в розвитку жертви. Властивості будь-якого явища визначаються і його особливостями, і взаємодією цього явища з його оточенням. Властивості жертви, наприклад, залежать і від організму, але насамперед від соціального середовища жертви, з якою вона взаємодіє [140].

До основних соціальних властивостей особи належать: спрямованість, орієнтація, соціальна установка, мотивація [81, с. 84].

Спрямованість має першоважливе значення й охоплює як свідомість, так і особливості соціального «портрета» людини – її ставлення до інших людей, до себе, до свого сьогодення і майбутнього. Сюди належать: інтереси, схильність, світогляд, переконання.

Наступною важливою соціальною властивістю жертви, що має вплив на свідоме, регулює поведінку людини, є орієнтація. У навчальному посібнику з філософії С. Щерби [123] вказується, що ціннісна орієнтація завжди проявляється у сфері розгалужених взаємовідносин між людиною й суспільством (стосовно праці, колективу, культури, побуту, дозвілля тощо). Ціннісна орієнтація – це вибіркоче ставлення до носія цінності, який може бути реальним предметом задоволення потреб окремої людини чи соціальної спільноти [138]. Ціннісна орієнтація, сформована на рівні переконань, адекватно проявляється в реальній поведінці й діяльності людини. Ціннісна орієнтація завжди має індивідуальний характер.

На зміст поведінки людини впливає і соціальна установка. У тих випадках, коли цей вплив має негативний характер, вона часто призводить до формування антигромадської установки і в низці випадків саме особи, які негативно вплинули на злочинця, стають, зрештою, його жертвами. Дії

злочинця, здавалося б, зовсім не викликаються поведінкою жертви у злочинній обстановці, а насправді є більшою або меншою мірою (а іноді й вирішальною) результатом внеску особи, якій заподіяно шкоду, у формування особи злочинця.

На думку Г. Гентіга, «у певному сенсі жертва створює злочинця» [129]. Отже, у злочинах, де жертвами є саме такі особи, ми якраз і маємо кримінологічний взаємозв'язок поведінки злочинця та жертви, який виходить далеко за межі безпосередньо кримінологічної ситуації.

Тож поведінка жертви може бути пов'язана з поведінкою злочинця не тільки через зіткнення, що безпосередньо передує злочину. Іноді трапляються випадки, коли злочин є результатом тривалого за часом розвитку події, що охоплює не тільки виникнення у злочинця конкретного злочинного наміру, а й формування його антигромадської установки і самого його як злочинця. Поведінка осіб, які вплинули на формування і прояв асоціальної установки злочинця, не повинна бути сама собою протиправною, подана через негативний приклад, який провокує вчинення злочину. Вона може не протидіяти іншим негативним впливам або, що практично подібно за результатом, породжувати переконання в безкарності за вчинення злочину, неповагу до оточення, егоїзм, тобто пасивно сприяти формуванню якостей особи, які найчастіше призводять до злочину.

Тож поведінка особи, зокрема злочинна, є результатом взаємодії ситуації зі становленням жертви, яка, як зазначалося раніше, може бути позитивною і негативною.

Розглядаючи в поведінці жертви якості приматів, можна більш правильно, на науковій основі розглянути проблему причин підвищеної віктимної схильності, розкрити механізм складної взаємодії об'єктивного й суб'єктивного в поведінці окремих осіб, як у злочинній ситуації, так і в процесі злочинного акту. Проте науково вже доведено, що поведінка людини визначається і соціальними умовами, і залежить від конкретної ситуації.

У зв'язку із цим правильною видається позиція Н. С. Лейкіної, що під соціальною установкою індивіда варто розуміти систему соціальної орієнтації, яку людина прийняла для себе. Очевидно, що антигромадської установки немає в осіб, які вчинили злочин під впливом випадкового збігу обставин, у стані афекту, спричиненого протиправною дією, при перевищенні меж необхідної оборони, вперше чи з необережності тощо. У цих злочинах не виражається орієнтація вчинення антигромадських дій. Вони лише свідчать про відсутність у винного достатніх сил протистояти ситуації [137].

Із цього приводу В. М. Кудрявцев зазначає, що в більшості випадків дії злочинця пов'язані з поведінкою потерпілого. Тому, на нашу думку, потерпілий, з вини якого виникла злочинна ситуація, має бути позбавлений права на відшкодування збитку, а з його правом на оскарження не має бути пов'язане погіршення становища обвинуваченого [9, с. 173]. Водночас наголосимо, що йдеться про конкретну життєву ситуацію, яка безпосередньо передуює злочину.

Якщо ж мати на увазі кримінологічну ситуацію, яка охоплює певні етапи формування жертви в негативному напрямку, а також реалізується у взаємодії із ситуацією, що передуює злочину, то переважання «зовнішнього» над «внутрішнім» буде цілком реальним.

Жертва – носій антигромадської установки (наприклад, при перевищенні меж необхідної оборони та злочинах, вчинених у стані афекту, викликаного діями жертви), впливаючи на особу, яка не має такої установки, але не здатна протистояти цьому впливу, виступає як безпосередній та основний «співавтор» злочину.

Отже, при оцінюванні поведінки людини не можна забувати про обставини суб'єктивного характеру, адже і позитивні, і несприятливі соціальні умови фатально впливають на поведінку людини. Важливе значення мають і суто особистісні риси (наприклад, рівень розвитку інтелекту, волі, особливості емоційної сфери).

Проблема жертви – одна з основних у кримінології. Інтерес до неї виник одночасно з проблемою злочину та злочинця, тому поняття «жертва» дуже тісно пов'язане з поняттями «злочинець», «злочинне діяння».

Віктимологія прагне розглядати жертву злочину як активного учасника кримінального діяння, вважаючи її одним зі суб'єктів процесу виникнення злочинності. Розглядаючи потерпілого як безпосередню жертву злочину, кримінологічна віктимологія виправдовує використання таких понять і вважає їх різновидами жертви [73, с. 102].

Віктимологія вказує на те, що поведінка людини може бути не тільки злочинною, а й необачною, ризикованою, легковажною, іноді провокативною, а отже, небезпечною для неї самої, що збільшує ймовірність злочинного посягання на неї. У цьому сенсі набувають додаткового значення й інші характеристики жертви: вік, стать, соціальний статус, соціальні ролі, професія, готовність діяти в критичній ситуації певним чином, навколишнє середовище, конкретна ситуація, поведінка третіх осіб. Поєднання цих суб'єктивних й об'єктивних факторів (не обов'язково всіх) та їх взаємодія визначають можливість і «здатність» тієї чи іншої особи стати жертвою злочину [23].

У процесі розвитку віктимологія створила поняття, раніше невідомі в кримінології, і основним тут є поняття «жертва». Як синоніми до нього іноді використовують слова «потерпілий», «особистість» тощо. Так, людина є соціальним суб'єктом, а особистість – її соціогенною складовою [132, с. 74].

Враховуючи семантичне значення цих понять, майже всі автори правильно зазначають, що кримінологічне поняття «жертва» набагато ширше і не збігається з кримінально-правовим.

Водночас у період становлення вчення про жертву важливо не відірватися надто далеко від легального визначення жертви злочину і при цьому дати найбільш розширене його тлумачення, враховуючи жертв від замахів на злочин, близьких родичів загиблих жертв та «винних» жертв. Віктимологічне поняття жертви має бути пов'язане з процесуальним визнанням таким громадянина.

Сучасний стан наукових досліджень у галузі віктимології ще не дає змоги достовірно визначити, хто може бути жертвою злочину.

Жертва, за Г. Гентігом, має розглядатися радше як пасивний об'єкт, оскільки вона – активний суб'єкт процесу криміналізації. Жертва (постраждалий) бере участь в ініціюванні та здійсненні делікту (див.: [77]).

З віктимологічних позицій, жертва – це особа, яка постраждала від злочину, незалежно від того, чи визнана вона формально такою.

Жертва – це людина, яка внаслідок суб'єктивного бажання злочинця або об'єктивно сформованих обставин зазнала фізичної, моральної чи майнової шкоди від протиправного діяння, незалежно від того, чи визнали її за законом у встановленому порядку жертвою і чи оцінює вона себе такою суб'єктивно.

Отже, жертвою злочину є будь-яка фізична особа, якій злочином заподіяно будь-яку шкоди. На відміну від суб'єкта злочину, який є осудною особою, досягнув певного віку, жертвою злочину може стати кожна жива людина з моменту її народження і до її смерті.

Деякі автори, маючи на меті скерувати віктимологічні дослідження повністю у сферу злочинності, обмежують вивчення жертви лише самою ситуацією злочину, ігноруючи емоційні, вольові та моральні якості жертв, тобто сукупність властивостей та якостей жертви або людини, яка в умовах конфліктної ситуації ризикує стати жертвою злочину.

Вивчення особистості потерпілого важливе, зокрема, для того, щоб визначити справжні мотиви злочинних зазіхань, та для індивідуалізації відповідальності винного, розробки заходів і кримінологічного, і віктимологічного напрямку профілактики [61, с. 47].

Жертви – це особи, що сформувалися або перебувають в процесі формування, зі складною соціально-психологічною структурою, що по-різному впливають на хід вчинення злочину, на поведінку злочинця, а іноді й на формування його особи [54].

Останнім часом у юридичній літературі спостерігається тенденція до надмірного розширення кола жертв. Як жертви розглядають навіть

неформальні і особливо формальні соціальні групи: сім'я та трудовий колектив як спільнота, колективні інтереси яких безпосередньо порушені злочином (крадіжкою, розбоєм, привласненням, пошкодженням чи знищенням майна тощо). Внаслідок злочину кожен член соціальної групи відчуває певною мірою його наслідки [12].

Варто мати на увазі, що зв'язок між формуванням жертви (негативним або позитивним), її поведінкою (належною або неналежною) та вчиненням проти неї злочину з необережності і пояснює відсутність фатальної схильності у людини (навіть із підвищеною віктимністю) ставати жертвою злочинного зазіхання.

Жертва злочину, з погляду віктимології, – це постраждала фізична особа, незалежно від того, чи визнана вона потерпілою в установленому порядку і чи вважає себе такою (віктимологія знає і «добровільних» жертв) [74].

Жертвою злочину може стати будь-який громадянин. Проте деякі особи, з огляду на характерну для них сукупність об'єктивних і суб'єктивних властивостей, мають підвищену вразливість, тобто здатність нести матеріальну, моральну чи фізичну шкоду від злочинних посягань, ескалація може бути зумовлена:

1. Біологічними властивостями. Це, наприклад, стать, недостатній фізичний розвиток, що не дозволяє ефективно захищатися втечею або закликком про допомогу; властивості соматичного стану, пошкодження кінцівок, недосконалість швидкості моторних реакцій, слуху, зору тощо.

2. Психологічними характеристиками. Це тип темпераменту, характер, акцентовані риси характеру. Моральний рівень жертви та злочинця часто близькі один до одного. Малокультурні, невиховані, недостатньо освічені, грубі, егоїстичні люди дуже часто не тільки самі вчиняють злочини, а й стають їх жертвами.

За даними аналізу судової практики, із 38 % жертв умисних вбивств понад 50 % осіб, яким були заподіяні тілесні ушкодження, та 45 % зґвалтувань (своєю негативною поведінкою (погрозами, образами, наклепами, побоями,

легковажністю, пияцтвом тощо) викликали злочинні посягання на себе або створили для цього сприятливі умови) [116].

3. *Соціальними* (службове становище, професія). Це особи, соціально засуджена поведінка яких є умовою, що сприяє вчиненню злочинів, жертвами яких вони ж і можуть стати; особи, які наражаються на підвищений ризик стати жертвами злочинів у зв'язку з виконанням ними службових та громадських обов'язків; особи, між соціально схвалюваною поведінкою яких та ймовірністю вчинення щодо них злочину не вбачається якогось зв'язку.

4. *Характеристиками жертви, що викликані її економічним становищем*. Наприклад, дедалі частіше жертвами злочинів стають особи, фінансово й матеріально привабливі, які мають рідкісні цінності. Віктимність власників матеріальних благ істотно підвищується, коли ці блага (цінності) демонструються перед іншими людьми як свого роду символи престижу й переваги [130, с. 76–77].

Фігура жертви займає вагоме місце у звичаєвому праві. Стародавній звичай кровної помсти, самозахист, принцип таліону – адекватне відшкодування шкоди, заподіяної потерпілому, певною мірою відбивають і захищають інтереси жертви злочину. Так, у Законах 12 таблиць мовиться: «Якщо заподіє членушкодження та не помириться з [потерпілим], то нехай і йому самому буде спричинено те ж саме». Дуже повчально вирішує питання про винність учасників бійки римський юрист Алфен, керуючись таким правилом: «Винен той, хто перший завдав удару». Вказівки на постать жертви, оцінку її поведінки знаходимо також у давньоруських пам'ятках права [45].

Засновник класичної школи Ч. Беккарія певною мірою намагався уявити відносини «злочинець – жертва». Аналізуючи такі злочини, як дітовбивство, він стверджує, що жінка сама є жертвою своєї слабкості чи насильства. Перед нею стоїть вибір: ганьба або смерть істоти, яка не здатна відчувати своє нещастя. Загалом же питання жертви злочину в епоху розквіту класичної школи кримінального права було фактично втрачено [57].

Чезаре Ломброзо (1836–1909), найяскравіший представник антропологічної школи права, повністю заперечував правові інститути кримінального права, юридичний характер злочинів і всю увагу зосередив на особі злочинця, виділивши при цьому «природженого злочинця» як основний тип.

Проте не можна заперечувати вплив антропологічної школи на формування основних понять і категорій віктимології. У цьому контексті інтерес становить концепція латентної, особливо природженої жертви, обґрунтована Г. Гентігом і розвинена іншими авторами.

Під латентною жертвою Г. Гентіг розуміє особу, яка несвідомо схильна до того, щоб стати жертвою, так чи інакше приваблива для злочинця. І, як він твердить, часто жертви уже народжуються такими [147, с. 305]. Г. Елленбергер, класифікуючи віктимогенні нахили на спеціальні та загальні, зазначає, що загальні нахили – це і є «природжена жертва». До цієї групи, на його думку, належать особи, які мають схильність до мазохізму та самопокарання, особи, для психології яких характерний певний фаталізм, відсутність інтересу до життя (сплін). Сюди ж належать й особи, які мають великі можливості та відчують невиразне почуття провини, що веде до ослаблення захисту через нестачу самоствердження (синдром Авеля) [65].

Отже, поняття латентної жертви, особливо «природженої жертви», має ті ж витoki (першоджерела), що й поняття «природженого злочинця», небезпечного стану, а саме – позитивістські та біопсихологічні теорії причин злочинності. Небезпека такої аналогії є очевидною.

Ми ж вважаємо таке поняття латентної жертви абсолютно неприйнятним, адже немає підстав стверджувати, що існують особи, групи людей, фатально приречені на роль жертви злочину. Латентна жертва – це лише ступінь відносної здатності стати жертвою злочину. У методологічному сенсі ці питання пов'язані з проблемою співвідношення детермінізму і свободи волі, поведінки суб'єкта.

Об'єктивна детермінованість поведінки людини як соціальної істоти взагалі (зокрема й віктимної) – це становище, яке вважається загальноновизнаним. Але в конкретному випадку, при зовні несприятливій ситуації, що загрожує заподіянням шкоди, кожна свідома людина, незалежно від ступеня її віктимності, має свободу вибору конкретного варіанта поведінки, зрозуміло, за умови адекватної оцінки кримінальної енергії злочинця. Якщо потенційна жертва у віктимогенній обстановці не піддається віктимізації, не визначає себе як жертву, а залишається особистістю і доводить злочинцю, що є суб'єктом, а не об'єктом у цій ситуації, то нерідко їй вдається уникнути віктимізації.

Звісно, у деяких випадках жертва дає «поштовх» до вчинення злочину щодо себе: своїми аморальними чи протиправними діями завдає шкоди людині, яка у відповідь і скоїть злочин. У віктимології такий постраждалий називається «співавтором» злочину, а його поведінка розглядається як одна з кримінологічних складових механізму злочину.

З позиції віктимології, поштовхом до вчинення злочину може бути соціально шкідлива поведінка. Але «вина жертви» не перешкоджає визнанню її жертвою у кримінальному процесі, оскільки такі дії не є кримінальними. Аморальна поведінка жертви враховується під час кваліфікації злочинних дій винного; при призначенні покарання, але не може бути підставою для позбавлення жертви процесуальних прав, якими вона наділяється згідно із законом [17].

Під час розгляду злочину набагато важливіше і складніше оцінити внесок жертви в юридично значущу ситуацію, її роль у злочині та її стосунки зі злочинцем, враховуючи, що роль жертви у вчиненні злочину – вагомий фактор. Поведінка жертви може так вплинути на розмір конфлікту, що перетворить її з об'єкта, що перебуває під погрозою, на суб'єкт злочину або створить сприятливі умови для вчинення злочину.

Чимала роль жертви у зростанні латентної злочинності. Мабуть, більшість кримінальних проваджень відкривається з ініціативи постраждалих

та заявників. У сфері злочинності їхня частка становить 90 % усіх кримінальних проваджень. Внаслідок цього жертва та заявник беруть на себе функцію неформальних агентів системи контролю за злочинністю, обмежену ситуацією та часом.

Поведінка жертви відіграє не останню роль у механізмі злочину. Заразом вона одночасно є й найважливішим структурним компонентом характеристики віктимізації як процесу перетворення на жертву злочину.

Деякі автори вважають, що такими видами поведінки жертви є неправомірна та віктимна поведінка. У психології під віктимністю розуміють поведінку людини, яка навмисно провокує бажання напасти на неї або викликає агресію щодо неї в іншій людині. Інакше кажучи, схильна потрапляти в ситуації, які є небезпечними для її життя і здоров'я [22]. Тому таке злочинне діяння – це не просто дія або бездіяльність його суб'єкта, а взаємодія, «учасниками якої є хоча б дві людини, чії особистісні якості детермінують цю взаємодію за допомогою двох ліній мотивації, що перетинаються».

Поведінка жертви, як і поведінка злочинця, складно детермінована соціально і психологічно. У свідомості жертви та злочинця відображаються одні й ті самі умови природного і соціального середовища. Отже, у межах кримінальної ситуації поведінка жертви може бути класифікована по-різному залежно від нормативно-правової оцінки ситуації. На думку Г. Кайзера, поведінка жертви може бути: 1) правомірною, коли жертва реагувала допустимим законним способом на суспільно небезпечну та винну поведінку злочинця або коли вона не створила умов для вчинення злочину шляхом порушення нормативного акта (незалежно від того, чи була вона присутня на місці злочину); 2) неправомірною, коли її поведінка містить об'єктивні й суб'єктивні ознаки злочину чи іншого правопорушення; 3) нейтральною, коли між поведінкою жертви та поведінкою злочинця відсутній прямий зв'язок [54, с. 163].

Дослідження показали дуже різноманітну роль поведінки жертви в генезисі злочину. Так, в процесі аналізу кримінальних проваджень поведінка жертви мала такий характер: а) перешкоджала вчиненню злочину, наприклад, опір злочинцю – у 22 % випадків; б) нейтральна стосовно злочину, тобто не створювала ні умов, ні перешкод для цього – у 31,2 % випадків; в) сприяла вчиненню злочину, об'єктивно створюючи сприятливі умови для його вчинення – у 36,4 % випадків; г) провокувала злочин, тобто така, що стала приводом, породила мотив і мету його вчинення – у 10,4 % випадків.

Активна форма спостерігається у випадках, коли можлива жертва своїми діями прямо й безпосередньо викликає злочинну агресію у злочинця. Проте залежно від психічного ставлення, активної провокації жертви до злочинного діяння її дії можна поділити на пряму провокацію та непрямую. При прямій провокації жертва бере на себе ініціативу вчинення проти неї злочину, наприклад, просить когось заподіяти їй каліцтво, щоб ухилитися від призову на військову службу. За непрямой провокації жертва своїми діями викликає проти себе злочинну агресію. Так буває у випадках вчинення злочинів при перевищенні меж необхідної оборони, заподіянні шкоди жертві, яка перебуває у стані сильного душевного хвилювання.

Пасивна форма провокації виявляється в недбалих, необережних та інших діях можливої жертви, створюючи сприятливу можливість вчинення злочинцем протиправних діянь. Наприклад, залишення речей без нагляду, невжиття належних запобіжних заходів.

У юридичній літературі запропоновано різні класифікації жертв. Розглянемо деякі з них.

О. Джужа наводить комплексний підхід до досліджуваного питання, беручи за основу класифікації ступінь віктимності. На його думку, це дає змогу виділити кілька типів жертв злочинів: 1) випадкова жертва – коли особа стає такою внаслідок збігу обставин. Взаємовідносини, що виникли між жертвою і злочинцем, не залежать від їхньої волі і бажання; 2) жертва з незначним ступенем ризику – особа, яка живе за нормальних для всіх людей

факторів ризику і віктимність якої зростає непередбачено під впливом конкретної несприятливої ситуації; 3) жертва з підвищеним ступенем ризику – особа, яка володіє низкою віктимних властивостей. До цієї категорії належать два основні види жертв: а) жертви необережних злочинів – коли характер виконуваної ними роботи або їхня поведінка у громадських місцях мають вищу, ніж звичайна, віктимність; б) жертви умисних злочинів, соціальний статус яких або роль, що вони виконують, містять підвищений ризик; 4) жертва з дуже високим ступенем ризику – особа, морально-соціальна деформація якої не відрізняється від злочинців [73, с. 129, 130].

О. Юрченко здійснює класифікацію жертв злочинів залежно від характеру взаємовідносин між жертвою та злочинцем, які передували злочину: 1) ситуаційні жертви (вчинення злочину відбувається під впливом конкретної життєвої ситуації; вибір жертви є випадковим; як правило, жертва і спричинювач шкоди не були знайомі і не мали ніяких стосунків. Це характерно, наприклад, для вбивства або заподіяння тяжких тілесних ушкоджень з хуліганських мотивів); 2) імовірнісні жертви (вчинення протиправних діянь стосовно цих осіб має ймовірний характер. Злочинний наслідок, за таких обставин, є випадковим щодо конкретної жертви. Наприклад, під час бійки мають значення фізичні особливості людини: сила, спритність, здатність першим заволодіти зброями злочину. Теоретично для учасників конфлікту існує рівна ймовірність стати злочинцем або жертвою); 3) заздалегідь визначені жертви злочинних діянь (шкоди зазнають люди, пов'язані зі злочинцем родинними, дружніми, інтимними та іншими близькими стосунками. Найчастіше злочин є результатом несприятливої ситуації, що склалася ще задовго до його вчинення, напружених взаємин між учасниками конфлікту) [144, с. 11].

А. Зелінський класифікує віктимну поведінку за її характером: (1) конфліктна, коли жертва створює конфліктну ситуацію або бере активну участь у конфлікті, що виник (є ініціатором бійки або вступає в бійку в процесі на боці однієї зі сторін). Особливими різновидами такої поведінки є необхідна

оборона, затримання злочинця, правозахисна активність; (2) провокуюча – демонстрування багатства, екстравагантна зовнішність, неправильна поведінка жінки, що створює уявлення про її доступність тощо; (3) легковажна – довірливість і наївність неповнолітніх та інших осіб, що неспроможні опиратись нападнику, створення аварійних ситуацій на дорогах пішоходами і водіями тощо.

Систематизувавши наявні точки зору з цього приводу, В. Лихолоб дійшов висновку, що поведінка жертв може бути поділена на:

- провокативну – образа, приниження, напад, знуцання;
- позитивну (не провокує) – нейтральну щодо впливу на злочинця;
- пасивну – характерна для взаємодії близьких родичів.

При цьому В. Лихолоб зазначає, що поведінка жертви може мати характер не однієї, а кількох указаних груп. Але врешті вона зводиться до однієї з наведених за принципом переважання найбільш значущих у кримінологічному плані факторів [83, с. 26].

Особливе віктимологічне значення має провокативна поведінка жертви внаслідок її високого віктимного потенціалу. Дуже часто така поведінка є приводом і джерелом конфлікту. Жертві може бути заподіяно шкоду внаслідок її необачливих дій, неправильної оцінки ситуації, а через це й неправильної поведінки. Це може бути навіть прояв неповаги до громадського порядку, образливе ставлення, а то й фізичне чи психологічне насильство стосовно порушника чи когось з його близьких тощо. До ситуацій, коли в результаті поведінки жертви виникає об'єктивна можливість вчинення злочину, можна зарахувати також відсутність необхідної реакції на злочинні чи інші негативні дії, невчинення опору діям злочинця та ін. Тож неадекватна поведінка жертви значною мірою впливає на волю й емоції злочинця. Аналіз віктимологічних даних досліджень показує, що негативна поведінка жертв відіграє вагомий роль у розвитку багатьох злочинів.

Частими є випадки правомірної поведінки жертв, соціальна роль яких пов'язана з певним ризиком. Правомірна поведінка жертви впливає на

раціональні компоненти після ухвалення злочинцем рішення, відтак може викликати в нього сумнів у необхідності вчинення злочину чи використання тих чи інших засобів для досягнення мети.

Та все ж таки, як підтверджують дослідження багатьох учених, важливу роль у злочині, пов'язаному з насильством, відіграє саме провокація з боку жертви. Це найважливіший мотиваційний фактор в етіології бійки та побиття.

Поняття провокації у віктимології, так само як і провини, відрізняється за своїм змістом та обсягом від понять, прийнятих у теорії та судовій практиці. У судочинстві проблема провокації зводиться до аналізу лише тих елементів поведінки жертви, які заслуговують на соціальний і моральний осуд, причому вирішальними для оцінки поведінки є об'єктивні критерії.

Провокація є викликом певних явищ, спонуканням до конкретної дії, при цьому байдуже, чи охоплювалися наслідки цієї поведінки свідомістю жертви, чи були поза її намірами й передбаченнями [115, с. 125].

Сфери і форми провокації дуже різноманітні. Вона може бути пасивною й активною, стійкою і випадковою. З урахуванням намірів можна розрізнити провокацію свідому та несвідому. З погляду моральних та соціальних критеріїв виділяють негативну, позитивну і нейтральну провокації.

Ще однією формою винної поведінки жертви є її необережність. Досить часто жертва створює сприятливі умови для вчинення злочину через брак обачності. Розрізняють два види необережності: випадкова та постійна. Випадкова необережність має місце тоді, коли жертва одного разу й випадково створює ситуацію, небезпечну для її життя, здоров'я тощо [39, с. 49].

Загалом віктимологічне поняття провини не збігається з кримінально-правовим і має ширший сенс: про вину жертви можна говорити і за порушення певної правової норми, і за порушення моральних та етичних норм. Тому проблема вини жертви є однією з основних у віктимології. Проте ні в теорії, ні в судовій практиці немає єдності думок щодо змісту і правомірності використання цього терміна.

У кримінальному праві допускаються ситуації, коли наявність вини жертви звужує межі кримінальної відповідальності винного у вчиненні злочину. Кримінальне право окремо не визначає вини жертви, хоча в цивільному праві є поняття провини жертви. Та попри це у кримінології можна говорити про вину жертви, оскільки йдеться про конкретні форми поведінки одного з учасників злочину, а не про його відповідальність у кримінально-правовому сенсі.

Враховуючи цю обставину, деякі процесуалісти вважають, що слідчі та судові органи мають право не визнавати потерпілими тих, кому злочином заподіяно шкоду, якщо встановлено неналежну поведінку жертв. Ми ж не вважаємо правильним виправдовувати винного, перекладаючи вину на жертву.

Поведінка жертви тісно пов'язана з її особистісними властивостями, оскільки жертва та її психологічні властивості одночасно є і передумовою, і результатом її діяльності. Внутрішній психологічний зміст поведінки, що складається за умов певної ситуації, особливо значущої для жертви, перетворюється на відносно стійкі властивості, які своєю чергою позначаються на її поведінці [39, с. 49].

Тому жертва за певних умов може бути активним фактором, що ускладнює злочин або сприяє йому. А особистісні особливості жертви відіграють вагомий роль у виборі нею і лінії поведінки, і засобів реалізації поставлених цілей у взаємодії з потенційним злочинцем.

На основі аналізу кримінальних проваджень вдалося встановити соціально-демографічну та соціальну характеристику жертви і її поведінки. Тож одним з основних показників соціально-демографічної характеристики особи є її вік. Саме вікові особливості (головно що стосується соціально-психологічних властивостей) є важливими для визначення соціального образу жертви.

Так, аналіз судових справ засвідчує, що більшість злочинів вчиняє переважно молодь. Водночас і жертвами також є здебільшого молоді люди:

більш ніж половину жертв насильницьких злочинів (61 %) та понад дві третини жертв корисливо-насильницьких злочинів (68 %) становлять особи до 35 років (див. табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Вікова характеристика жертв

Вік жертв (роки)	Кількість жертв (%)
до 18	11
18–24	17
25–35	33
36–45	14
46–55	15
понад 55	10
<i>Усього</i>	100

Таблиця 1.4

Вікова характеристика жертв із винною поведінкою

Вік жертви з винною поведінкою (роки)	Кількість жертв (%)
до 18	15
18–24	11
25–35	36
36–45	14
46–55	14
понад 55	10
<i>Усього</i>	100

Порівняльний аналіз даних про жертв та злочинців за віковою ознакою показав, що вік 25–35 років є найпоширенішим і серед злочинців насильницьких та корисливо-насильницьких злочинів. Лише в комплексі

взаємозалежних показників вікові особливості і жертви, і злочинця набувають певного значення.

Вивчення соціально-особистісних характеристик (стать, вік, соціальне становище, матеріальний добробут, громадянство тощо) жертв дає змогу скласти типовий «портрет» жертви.

Віктимологічна характеристика жертви набуває наукового і практичного значення лише з певною систематизацією ознак, властивостей і соціальних зв'язків жертви. Типологія і класифікація жертв злочинів слугує цим цілям. По суті, у віктимологічній літературі досі не було проведено жодної різниці між цими двома поняттями. Цікавий підхід у цьому відношенні зробив Д. В. Рівман, який пропонує розглядати типологію як тип класифікації. Водночас питання класифікації і типології були вивчені досить глибоко в кримінологічній літературі.

Класифікація має на меті розподіл статистичної сукупності на певні класи, розряди та категорії [27]. В основі класифікації, залежно від поставленої мети, можуть лежати будь-які теоретично обґрунтовані критерії.

Класифікація фактично сприяє вивченню людини як певної цілісності, а також контингенту осіб, схильних стати (або які уже стали) жертвами злочину. У цьому встановлюються особливості статистичної поширеності у відповідних контингентах жертв тих чи інших віктимологічно значущих ознак.

Типологія виявляє найбільш суттєві, закономірно (об'єктивно) властиві лише конкретному типу жертв ознаки, властивості та зв'язки, які сукупно й утворюють суть цього явища. Вона фіксує те головне, без чого нема і не може бути жертви певного типу. Типологія, на відміну від класифікації, постає як типологічна диференціація складних явищ, дає можливість виділяти більш-менш однорідні одиниці і відбирати індивідуальні величини одного й того виду.

Нескінченна різноманітність індивідуальних особливостей людей у процесі типологізації зводиться до тих чи інших узагальнених образів (типів).

Критеріями узагальнення виступає комплекс ознак і властивостей, причому вони можуть бути і нерівнозначними.

У літературі запропоновано різні класифікації жертв злочинів, що становлять інтерес для розробки віктимологічних методів профілактики.

Проблема класифікації жертв (і ще більшою мірою їх типологізація) надзвичайно складна й заслуговує на окреме самостійне дослідження. У своїй роботі ми спробували зробити огляд класифікацій та типологій різних авторів і на основі наявних (на базі констатуючого експерименту) розробити свою (типологію), щоб визначити профілактичні заходи для окремих типів жертв залежно від їхніх характерних якостей.

Немає «природжених жертв» чи «жертв від природи». Але набуті людиною фізичні, психічні та соціальні риси й ознаки (наприклад, якісь фізичні та інші недоліки, нездатність чи недостатня готовність до самозахисту, особлива зовнішня, психічна та матеріально-фінансова привабливість) можуть зробити її схильною до перетворення на жертву злочину.

Класифікація жертв може бути здійснена на різних підставах відповідно до поставлених завдань: це можуть бути склади злочинів, об'єднані загальним об'єктом (наприклад, потерпілі від статевих злочинів, шахрайства, вбивств тощо); елементи суб'єктивної сторони (наприклад, жертв умисних чи необережних злочинів); деякі демографічні ознаки, що характеризують жертв (наприклад, професія, рід занять, посада, вік, стать тощо).

Класифікація та на її основі розробка типології жертв злочинів мають на меті сприяти підвищенню ефективності профілактики злочинності та захисту громадян як потенційних жертв. «Типова» жертва, подібно до «типового» злочинця, є науковою абстракцією. Проте ці поняття можуть бути корисними для теорії і практики, для детального вивчення віктимних властивостей та якостей жертви, а зрештою, і людського індивіда.

Надзвичайна неоднорідність об'єкта створює серйозні складності в класифікації і розвитку віктимологічної типології, оскільки існує величезна кількість кваліфікуючих ознак, серед яких важко визначити один, найбільш

узагальнений критерій. Подоланню труднощів сприяє емпіричний матеріал, накопичений в останні десятиліття, на основі якого можна вивчити типові властивості віктимологічного об'єкта. Водночас усі з основних вимог повинні бути дотримані. Віктимологічна типологія має відображати взаємозв'язок генезису між поведінкою жертви, з одного боку, і поведінкою злочинця до і під час вчинення злочину – з іншого.

Використання «чистих» критеріїв тільки з однієї галузі науки (біології, психології, соціології або права) також призводить до однобічної типології. Наприклад, критерій «стать жертви» не може бути оснований на одній лише біологічній різниці. Сам собою цей критерій не обґрунтовує, скажімо, чому переважають особи чоловічої статі серед злочинців або чому особи жіночої статі набагато частіше стають жертвами злочинів, аніж чоловіки. У цьому випадку недолік корениться в ігноруванні того факту, що різні біологічні види мають певний соціальний статус, щоб виконувати відповідні соціальні ролі (чоловік, дружина, інтимні партнери та ін.), які за певних умов набувають віктимогенного значення.

Зазначений зв'язок може бути досліджений у різних аспектах: соціальному, біологічному, соціально-психологічному, психологічному, етичному, естетичному тощо. Ця обставина пояснює множинність класифікацій та типологій, пропонованих у спеціальній літературі. Використання такого підходу до класифікації й розробки на її основі віктимологічної типології передбачає безперервне співвіднесення двох протилежних сутностей: поведінки жертви та поведінки злочинця.

Так, Д. В. Рівман, взявши за класифікаційну ознаку тип поведінки, ділить жертв на такі категорії: агресивні – особи, які самі свідомо створюють конфліктні ситуації шляхом вчинення агресивних чи аморальних дій щодо майбутніх заподіювачів шкоди; активні – особи, які самі завдають собі шкоду або переконують інших осіб зробити це; ініціативні – особи з позитивною особистісною установкою, які з власної ініціативи намагаються ліквідувати соціально небезпечну ситуацію та зазнають при цьому шкоди (працівники

поліції, патрульні, військові); некритичні – особи необачні, що не вміють правильно оцінити ситуацію, у зв'язку із чим їм завдається шкода; нейтральні – особи з позитивною поведінкою, яка не викликала злочинних дій і не сприяла їм [104, с. 99].

Водночас Д. В. Рівман звертає особливу увагу на морально-психологічні особливості жертви, до яких зараховує: статеvu розбещеність, алкоголізм, наркоманію, жадібність, деспотизм, агресивність, грубість, боягузтво, жорстокість, довірливість, доброту, некритичність тощо.

Наведена класифікація Д. В. Рівмана, як вважає В. В. Романов, не є досконалою. Викликає обґрунтоване заперечення та «безпристрасність», з якою «вишиковуються в один ряд» особи, які можуть стати жертвами злочинів внаслідок власної протиправної або іншої соціально покорюваної поведінки («агресивні», «активні», «некритичні»), та громадяни, готові ризикувати власним здоров'ям і навіть життям заради захисту від злочинних посягань важливих соціальних цінностей («ініціативні»).

На думку В. В. Романова, між одними та іншими існує якісна відмінність, яка не відображена належно у цій класифікації. Зокрема, він висловлює сумнів у доцільності об'єднувати в одну групу «пасивних» осіб, які можуть перешкодити злочинному посягання, але не роблять цього через власне боягузтво, та осіб, які об'єктивно позбавлені можливості захистити себе. В. В. Романов вбачає правильним поділ потенційних жертв за типом їхньої поведінки на три групи: 1. Особи, чия соціально ганебна поведінка є умовою, що сприяє вчиненню злочинів, жертвами яких вони можуть стати. Цих потенційних жертв можна розділити на «агресивних», «корисливих» (що вдаються до нечесних способів задоволення деяких матеріальних потреб) і «необережних» (які явно нехтують елементарними правилами забезпечення особистої та майнової безпеки). 2. Особи, які наражаються на підвищений ризик стати жертвами злочинів у зв'язку зі службовими або громадськими обов'язками, які вони виконують. 3. Особи, між соціально схвалюваною

поведінкою яких та ймовірністю вчинення щодо них злочину не вбачається якого-небудь зв'язку [13, с. 272].

Вагомий внесок у дослідження питань типології жертв злочинів зробили і вітчизняні науковці. Так, український правознавець В. А. Туляков пропонує класифікацію жертв злочинів, ґрунтовану на характеристиці мотивації провідної віктимної активності особи (потенційної жертви): 1) імпульсивна жертва, що характеризується переважаючим несвідомим почуттям страху, пригніченістю реакцій і раціонального мислення у відповідь на напади правопорушника (феномен Авеля); 2) жертва з утилітарно-ситуативною активністю. Це так звані добровільні жертви; рецидивні, «застрягаючі» жертви, що потрапляють у кримінальні ситуації у зв'язку зі своєю діяльністю, статусом, необачністю в ситуаціях, які вимагають розсудливості; 3) настановна жертва. Це агресивна жертва, «ходяча бомба», схильна до істерик, зухвалої поведінки, яка провокує злочинця на дії у відповідь; 4) раціональна жертва. Це жертва-провокатор, що сама створює ситуацію вчинення злочину і сама ж потрапляє в цю пастку; 5) жертва з ретретистською активністю. Це пасивний провокатор, який своїм зовнішнім виглядом, способом життя, підвищеною тривожністю і доступністю підштовхує злочинців до вчинення правопорушень [120, с. 132, 133].

Щодо типології жертв, то Д. В. Рівман виділяє кілька типів жертв: *універсальний* – належать особи, які володіють рисами, що зумовлюють їхню високу вразливість до різних видів злочинів; *вибірковий* – входять особи з вибірковою вразливістю до певного виду злочину (ідеться, зокрема, про типові форми поведінки в певних конфліктних ситуаціях); *ситуативний* – належать особи, які стають потерпілими через сформовані несприятливі обставини; *випадковий* – належать особи, які потерпіли через обставини не об'єктивно негативні, а випадкові; і, нарешті, *професійний* – належать особи, які стають жертвами злочину у зв'язку з їхньою професійною діяльністю [102].

Вважаємо, що всіх жертв від злочинів залежно від їхньої поведінки та властивостей, з урахуванням віктимологічних даних, можна поділити на такі

види: 1) жертви, у діях яких міститься склад злочину, що спричинило вчинення злочину; 2) жертви, дії яких, не будучи злочинними, сприяли вчиненню злочину, що завдав їм шкоди. Вони характеризуються негативними властивостями, неналежною, протиправною поведінкою, яка спровокувала злочин або створила об'єктивну можливість його вчинення; 3) жертви з виконання певної соціальної ролі. Для цих постраждалих характерна позитивна поведінка, високі моральні якості, чесне виконання громадського чи службового обов'язку; 4) решта жертв, які стали жертвами злочину безвідносно до своєї позитивної чи негативної поведінки та якостей. Потерпілий від злочину через власну неналежну поведінку, що сприяла вчиненню злочину, потребує не тільки процесуального захисту, а й застосування різноманітних профілактичних заходів (громадський вплив, виховання та виправлення примусовим шляхом алкоголіків, наркоманів).

Як було вищезазначено, винна поведінка жертви є головною причиною багатьох злочинів. На основі цього критерію розроблена відома в літературі типологія румунського кримінолога Б. Мендельсона: 1) «цілком невинні» жертви, «ідеальні» жертви, наприклад, діти, які стають об'єктом сексуальних посягань; 2) «жертви з меншою виною» та «жертви внаслідок свого невігластва», серед яких також нерідко трапляються жертви сексуальних злочинів; 3) «жертви, такі ж винні, як і злочинець» і «добровільні жертви» (наприклад, жертви зґвалтувань); 4) жертви, вина яких більша, ніж вина злочинця; 5) жертви, тільки з вини яких вчинено злочин; 6) жертви, що стимулюють злочин або уявні (зазвичай це психічно хворі, малолітні діти або особи похилого віку).

Наведена типологія, звісно, має свою практичну цінність, але водночас є дещо однобічною під час розгляду поведінки жертви, не враховує всіх ознак, що характеризують віктимність людини, яка стала жертвою злочину. Так, вона враховує віктимні фактори, які виявляються після вчинення злочину, а повинна враховувати й потенційну жертву з її особистісними рисами та властивостями. Основний недолік цієї типології полягає в тому, що вона не

використовує суто віктимологічний критерій: будучи застосованим до злочинців, критерій «вини» дасть ті ж результати з деякими змінами.

Різні типи поведінки жертви дають змогу побачити широкий спектр її ролей. Так, можна відрізнити абсолютно невинну жертву від жертви через незнання, від добровільної жертви, від жертви з необережності, від особи, яка стала жертвою внаслідок власної провокації, першою вчинила напад, що стимулює злочин, і від уявної жертви.

Загалом при встановленні у віктимології критеріїв типізації варто враховувати соціальні, моральні, естетичні та психічні особливості жертви і її поведінки [76, с. 215]. Так, до важливих віктимних характеристик, що свідчить про певні соціально-психологічні особливості жертви, належить освітній рівень та соціальне становище жертви [77, с. 316].

Результати аналізу вивчення слідчої та судової практики свідчать, що переважна кількість жертв і насильницьких, і насильницько-корисливих злочинів мали невисокий рівень освіти (неповна середня, середня) (див. табл. 1.5).

Таблиця 1.5

Освітній рівень жертв, %

Освіта		Винна поведінка	Невинна поведінка
Початкова	16	67	33
Неповна середня	25	56	44
Середня	40	31	69
Незакінчена вища	5	12	88
Вища	4	10	90
Немає відомостей	10	52	48
<i>Усього</i>	100		

Досить низький освітній рівень, вважаємо, впливає на соціальне становище, причому і жертви, і злочинця. Так, лише кожен сьомий потерпілий був зайнятий у сферах, які потребують спеціальної освіти.

Таблиця 1.6

Соціальне становище жертв

Соціальне становище	Кількість жертв (%)
Учень	12
Робітник із кваліфікацією	15
Робітник без кваліфікації	22
Службовець	17
Пенсіонер	19
Інше заняття	15
<i>Усього</i>	100

Тенденція до низького рівня освіти найбільше проявляється у жертв із винною поведінкою.

Отож соціальне становище жертви, її освітній рівень, спосіб життя – тісно взаємопов'язані характеристики, що допомагають зрозуміти механізм віктимізації та на його основі скласти типологію найбільш віктимізованих особистостей.

Відтак на основі проведеного нами дослідження можна запропонувати таку типологію жертв:

1. Жертви, не здатні самі адекватно оцінити віктимну ситуацію, що передуює злочину. До них можна зарахувати дітей та осіб із психічними відхиленнями. Ця категорія людей практично беззахисна перед злочинними посяганнями, якщо вони опиняються поза сферою впливу осіб, покликаних контролювати їхню поведінку та захищати їх [82, с. 72].

2. Жертви, здатні самі адекватно оцінити небезпеку ситуації, що передуює злочину, але через те, що злочинець є їхнім знайомим або родичем, не допускають думки про настання кримінальних наслідків.

3. Жертви, що зазнали нападу у своїх домівках, найчастіше в сільській місцевості, іноді це супроводжується пограбуванням жертв (або, навпаки, спочатку відбувається розбій, який переростає у звалтування та сексуальне вбивство).

4. Жертви, здатні самі адекватно оцінити віктимність ситуації, що передує злочину, але з тих чи інших міркувань нехтували заходами особистої безпеки. Сюди належать насамперед жінки, чиї маршрути пересування пролягали безлюдними місцями, у пізні вечірні години без супроводу тощо.

Класифікація та типологія жертв потребують подальшої розробки, встановлення критеріїв, визначальних роль жертви в різних юридично значущих ситуаціях, що вимагає спільних зусиль кримінологів, психіатрів, психологів та спеціалістів інших суміжних галузей [78, с. 275].

Розробка віктимологічної типології безпосередньо пов'язана з вирішенням практичних завдань щодо боротьби зі злочинністю та обмеження віктимізації в суспільстві. Визначення виду жертви (складання її «портрета») полегшує діяльність відповідних органів щодо відшукування потенційних жертв та проведення з ними колективної чи індивідуальної профілактичної роботи.

Висновки до розділу 1

У нашій країні поглиблена розробка проблем віктимології розпочалася після шістдесятих років минулого століття. Інтерес до цієї проблеми був метою всебічного пізнання віктимних ситуацій, що відповідає внутрішній логіці кримінологічної науки та вимозі комплексності заходів боротьби зі злочинністю.

Основні ідеї віктимологів зводилися до того, що поведінка жертви істотно впливає на мотивацію злочинної поведінки. Вона може полегшувати та навіть провокувати її. І навпаки, оптимальна поведінка може унеможливити злочинне посягання (або звести його ймовірність до мінімуму, або принаймні дозволить уникнути серйозних негативних наслідків криміналу).

Віктимологія має не тільки суто теоретичне значення для більш правильного з'ясування такого соціального явища як злочинність, але й величезне практичне – для кращої організації профілактики злочинів та боротьби зі злочинністю, зміцнення правопорядку загалом. Сьогодні стає дедалі очевиднішим, що зі злочинністю успішно можна боротися і шляхом скорочення потенційних злочинців, і застосовуючи широкий комплекс заходів для зменшення кількості можливих жертв. Що краще людина буде захищена від будь-яких посягань на її фізичну, майнову та моральну недоторканність, то міцнішим буде правопорядок. Основне завдання віктимології полягає в розробці заходів, які допомогли б людині уникнути ситуацій, коли її особистості або поведінка в ситуації попереднього злочину може стати причиною вчинення наступних злочинів.

Суспільна небезпека кримінальної віктимізації полягає в масштабах вчинення насильницьких злочинів на віктимологічній основі: кількості жертв, загиблих або осіб, яким заподіяно різного ступеня шкоду здоров'ю, кількості зґвалтованих.

Встановлено, що насильницька злочинність займає у структурі всієї злочинності незначне місце – в середньому це 25 %.

Серед насильницьких злочинів найбільш стійку і значну частину становлять вбивства, умисне спричинення шкоди здоров'ю, катування, зґвалтування, розбої, грабежі та пов'язане з насильством хуліганство.

За результатами статистичних даних Генеральної прокуратури України, у 2017 р. потерпілих від злочину було 374 238 осіб, у 2018-му – 344 780 осіб, у 2019-му – 301 792 особи, у 2020-му – 234 816 осіб. Визначити серед них точну кількість потерпілих від насильницьких злочинів неможливо. З аналізу статистичних даних Генеральної прокуратури України можна отримати інформацію про осіб, які постраждали від насильства тільки за такими видами, як: умисні вбивства, умисні тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування, розбої та злочини, пов'язані з домашнім насильством. Так, від злочинів, пов'язаних із

застосуванням насильства, 2017 року постраждало 8127 осіб, 2018-го – 7924 особи, 2019-го – 8361 особа, 2020-го – 9056 осіб.

Щодо стану насильницької злочинності по містах України, то відзначимо, що за правовою кваліфікацією «умисне вбивство» у 2019 р. було обліковано 5465 кримінальних правопорушень, що трохи більше, ніж у 2017-му (5145), і вдвічі більше, ніж у 2009-му (2478) та 2010-му (2356), але менше, ніж в інші попередні роки (5557 – у 2018-му, 5992 – у 2016-му, 8224 – у 2015-му, 11 466 – у 2014-му). З них лише в 1304 провадженнях (що становить всього 23,8 %) конкретним особам було повідомлено про підозру. Тобто рівень розкриття цих найбільш суспільно небезпечних злочинів проти особи щорічно погіршується (для порівняння: 2017 р. – 1381, 2016 р. – 1403, 2015 р. – 1507, 2014 р. – 1760 та 2013 р. – 1779). Ще гірший показник розкриття цих особливо тяжких злочинів за направленими до суду обвинувальними актами – лише 834 (тобто 15,2 %)

За результатами дослідження можна зробити висновок і щодо структури насильницької злочинності. Так, серед злочинів насильницького характеру найбільший відсоток займають злочини проти життя і здоров'я особи – 59,3 %, злочини проти власності – 16,1 %, злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян і проти журналістів – 6,7 %, злочини проти громадського порядку і моральності – 5,2 %, злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина – 4,6 %, злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг – 2,5 %, злочини проти громадської безпеки – 1,1 %, злочини проти волі, честі та гідності особи – 1,1 %, інші злочини – 3,4 %.

Віктимна поведінка жертви виступає фактором, що значною мірою зумовлює кримінальне насильство. Поведінка жертви може бути пов'язана з поведінкою злочинця не тільки через зіткнення, що безпосередньо передуює злочину. Іноді трапляються випадки, коли злочин є результатом тривалого за часом розвитку події, що охоплює не тільки виникнення у злочинця конкретного злочинного наміру, а й формування його як злочинця, створення

в нього антигромадської установки. Поведінка осіб, які вплинули на формування і прояв асоціальної установки злочинця, не повинна бути самою собою протиправною, подана через негативний приклад, який провокує вчинення злочину. Вона може не протидіяти іншим негативним впливам або, що практично подібно за результатом, породжувати переконання в безкарності за вчинення злочину, неповагу до оточення, егоїзм, тобто пасивно сприяти формуванню якостей жертви, які найчастіше призводять до злочину.

Поведінка особи, зокрема і злочинна, є результатом взаємодії ситуації зі становленням жертви, яка може бути і позитивною, і негативною.

На підставі аналізу кримінальних проваджень охарактеризовано поведінку жертви: а) перешкоджала вчиненню злочину, наприклад, опір злочинцю зафіксовано у 22 % випадків; б) нейтральна стосовно злочину, тобто не створювала ні умов, ні перешкод для цього – у 31,2 % випадків; в) сприяла вчиненню злочину, об'єктивно створюючи сприятливі умови для його вчинення – у 36,4 % випадків; г) провокувала злочин, тобто така, що стала приводом, породила мотив і мету його вчинення – у 10,4 % випадків.

РОЗДІЛ 2

ДЕТЕРМІНАНТИ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ НА ВІКТИМОЛОГІЧНІЙ ОСНОВІ

2.1 Причини та умови вчинення насильницьких злочинів на віктимологічній основі

Причини та умови злочинності, її детермінантність – провідна проблема кримінології. Причину можна визначити як взаємодію між двома чи більше особами, сторонами, що зумовлює ті чи інші зміни в них самих та навколо. Що ж до відмінностей між поняттями причини та умови, то тут можна виділити кілька позицій.

Так, М. О. Стручков зазначає, що причини злочинності треба шукати у сфері свідомості, оскільки «всі спонукальні сили, що викликають дії людини, неминуче повинні пройти через її голову, перетворитися на спонукання її волі» [117, с. 29]. Ця позиція частково душна, оскільки причини одиночного злочину криються у свідомості окремого індивідуума.

Як зауважує А. О. Йосипів, заходи запобігання насильницькій злочинності випливають з аналізу її причин. Але їх треба розглядати не як суму детермінант, а як певну систему, цілісність, де кожний фактор пов'язаний з іншим і перебуває з ним у співвідношенні – у певній ієрархії і субординації. Авторка аргументує думку про те, що детальне дослідження та аналіз причин й умов, що сприяли вчиненню злочину, важливі і в тому аспекті, що можуть значно поліпшити функцію попередження злочинів [53, с. 10].

Для кращого розуміння та розмежування цих категорій у науці розглянемо їх окремо. Поняття причини є одним з найчастіше використовуваних термінів у кримінології. Етимологічне слово «причина» пов'язане з дієсловом «чинити», «учинити» та вважається синонімом (як дієслово) слова «робити», «творити», «виробляти» [49, с. 189].

Проблема причин злочинності є однією з центральних у науці кримінології, а тому має безпосередній стосунок до детермінант. Вона існує дуже давно та виникла ще раніше, ніж сама наука.

Детермінантами злочинності є чинники в різних сферах і на різних рівнях суспільного життя, що зумовлюють злочинність. Тож термін «детермінант» означає визначальний, а детермінувати – визначати, зумовлювати; детермінація – процес визначення, зумовлення [67, с. 215].

Причини злочинності групують за різними критеріями: а) за рівнем їх функціонування (причини злочинності загалом, причини різних груп злочинів, причини окремих видів злочинів); б) за змістом (політичні, економічні, ідеологічні, організаційно-управлінські та ін.); в) за напрямом (одні з них детермінують негативне формування особи, інші пов'язані зі зовнішніми щодо індивіда умовами та ситуаціями, що сприяють проявам антисоціальних поглядів та спонукань) [70, с. 217].

Разом із цим, розглядаючи основні причини злочинності, треба зважати, що вони пов'язані з багатьма соціальними явищами і процесами. Тому навряд чи можна погодитися з тими юристами-кримінологами, які зводять детермінацію злочинності лише до причин та умов, оперуючи тільки термінами «причини» та «умови» злочинності.

Що стосується умов, то вони безпосередньо не зумовлюють злочинності, але «відкривають шлях» для дії причин, полегшують настання суспільно небезпечних наслідків. Умовами є всілякі недоліки в управлінській та організаційній сферах діяльності різних галузей господарства й державного апарату [71, с. 79–91].

Умовами, які сприяють вчиненню злочину, є явища, процеси, які необхідні для дії причин конкретного виду злочинів, актуалізують ці причини, а саме недоліки в регуляторному законодавстві, у діяльності державних установ, господарських організацій, окремих громадян, що об'єктивно сприяють вчиненню злочину або настанню злочинного результату [72, с. 104].

Теорія причинності у кримінології, як зазначає А. О. Йосипів, має методологічне значення і значною мірою визначає сенс та зміст правової природи злочинності, соціальної сутності особи злочинця, сприяє розробці попереджувальних заходів і розв'язанню інших кримінологічних проблем. Причини й умови злочинності, як відомо, – це система соціально негативних явищ і процесів, що детермінують злочинність як свій наслідок. Причини злочинності визначаються реальними умовами життя людей, в основі яких – суперечності суспільства. Суперечності між особою й суспільством, реалізовані у злочині, мають соціальну, психологічну або змішану природу. Причини злочинності конкретизуються через різні фактори, які негативно характеризують економічну, соціальну, духовну і політичну сфери життєдіяльності суспільства. Такими факторами є різні недоліки у цих сферах, які негативно впливають на поведінку людей. Отже, причинний зв'язок – це така залежність, при якій одне явище, що називається причиною, породжує інше – наслідок [52].

Закон причинності проявляється в тому, що між подіями, які виникають у світі, існує у зв'язок, при якому виникає ситуація: якщо подія А спричинила В, то навколо і завжди, де тільки спостерігається А, за нею неодмінно (динамічна закономірність) або з визначеною часткою ймовірності (статистична закономірність) приходиться В.

У причинному зв'язку варто виділити умову. Її роль зазвичай виконує те середовище, в якому діє причина, тобто це коло дії причини, коло породження наслідку. Умова впливає на причину як каталізатор, тобто або сприяє, полегшує дії причини, або перешкоджає їй; прискорює чи сповільнює її дію. Така в нашому розумінні функціональна роль умови [52].

При вивченні детермінації кримінального насильства, на думку С. А. Шалгунової, важливо враховувати особливості соціального детермінізму, головна з яких полягає в тому, що в суспільстві всі зв'язки набувають форми взаємин між людьми. Отже, на перший план висуваються особа та середовище, що її оточує [136, с. 247].

Чимало дослідників вивчало зв'язок між кількістю убивств, способом життя і повсякденною діяльністю. Л. Коен і М. Фелсон, аналізуючи дані щодо США з 1947-го по 1974 рік, розробили індекс, відомий як «коефіцієнт активності сім'ї», яким визначається кількість сімей з працюючими незаміжніми жінками плюс кількість сімей, очолюваних дорослими, які не перебувають у шлюбі та дітьми поділене на загальну кількість сімей усіх видів. Автори вважали, що ці два типи сімей є найбільш вразливими до дій злочинців, оскільки їхній спосіб життя пов'язаний з необхідністю або можливістю бути відсутнім вдома протягом більш тривалого часу, більше часу проводити на роботі, частіше опинятися у вільний час поза домом. Виявилось, що коефіцієнт активності сім'ї позитивно корелює з кількістю вбивств.

Л. Керролл та П. Джексон спробували глибше зрозуміти роль особливостей повсякденної діяльності у виникненні насильницької злочинності. Вони стверджують, що високе значення коефіцієнта активності сім'ї внаслідок різного впливу на людей з різним економічним становищем призводить до ще більшої матеріальної нерівності, а це сприяє підвищенню рівня злочинності. З одного боку, не дивно, що повсякденне життя повної сім'ї, коли і чоловік, і жінка мають джерела доходу, дозволяє більше вільного часу проводити поза домом, при цьому підвищується ймовірність стати об'єктом насильства. З іншого – важкий тягар виховання дітей батьком-одинаком часто супроводжується браком професійного досвіду, призводить до зниження соціально-економічного статусу жінок – глав сімей та прирікає багатьох дітей на злидні, відчуження та віктимізацію.

Проаналізувавши дані 93 великих міст на півдні, Л. Керролл і П. Джексон і справді виявили, що коефіцієнт активності сім'ї позитивно корелює зі ступенем економічної нерівності, яка сприяє зростанню вбивств, зґвалтувань і розбійних нападів. Ці результати цікаві у світлі того, що більшість досліджень зв'язку вбивств та матеріальних поневірянь не надає значення різним показникам матеріальної нерівності.

Існування і відтворення кримінального насильства визначаються загалом тими самими причинами й умовами, що й злочинність, але коло та інтенсивність низки криміногенних явищ і процесів специфічні, будучи пов'язані з напруженістю в суспільному мікросередовищі, стереотипами поведінки, уявленнями про дозволеність насильства в ній [62, с. 265].

В останні роки наше суспільство опинилося в умовах економічної та соціально-політичної кризи, загострення безлічі протиріч. Це викликало наростання соціальної напруги, девальвацію багатьох традиційних та моральних цінностей, різке зниження рівня законослухняності, дестабілізацію в низці регіонів громадського порядку. Падіння реальних доходів основних груп населення, абсолютне зниження показників їх життєвого рівня, зростання соціального розшарування, поява нових привілейованих верств, безробіття, інфляція, товарний дефіцит, розвал ринку, загострення міжнаціональних відносин – усе це відіграє значну криміногенну роль детермінації насильницької злочинності.

У кожному конкретному місті криміногенна обстановка є результатом дії сукупних факторів, тому важливою умовою комплексного дослідження злочинності є розгляд її через аналіз й оцінку дії соціально-демографічних та інших факторів.

Серед чинників, які найглибше вплинули на соціальну ситуацію, є: зниження рівня життя населення, зростання кількості безробітних, диференціація на багатих і бідних, алкоголізм і наркоманія, що призвели до розширення соціальної бази злочинності. Рівень життя населення знизився, коли порівняти з 2013 роком, адже у 2013-му Україна посідала 57-ме місце серед 67 країн, а у 2019-му – 62-ге місце із 71 країни. Темпи зниження і далі зростають. Кореляційний аналіз виявив тісний взаємозв'язок зниження рівня життя городян із рівнем злочинності. Безробіття приховане й офіційне сприяє люмпенізації, зростанню соціальних та побутових конфліктів, поширенню пияцтва та алкоголізму. Масового характеру набуло молодіжне безробіття. У

структурі злочинності значно зросла частка злочинів корисливо-насильницької спрямованості, особливо пограбувань та розбоїв [75, с. 432].

На масштаби й характер злочинності істотно вплинули міграційні процеси та демографічна ситуація. Кримінальна ситуація дуже важка у зв'язку з високою злочинною активністю нелегальних і вимушених мігрантів з інших регіонів, які намагаються розташуватися у великих містах. Проблемою всіх великих міст стала злочинність «гастролерів» – одинаків та об'єднаних в організовані злочинні групи. Їхня кримінальна спеціалізація – розбої, грабежі, квартирні крадіжки, які нерідко супроводжуються насильством.

Демографічна ситуація вплинула на масштаби, інтенсивність та структуру злочинності. Простежується «омолодження» злочинців. Серед притягнутих до кримінальної відповідальності дві третини є неповнолітніми злочинцями. Територіальна система розселення в містах багато в чому визначає просторову картину злочинності. До її криміногенних факторів належить, зокрема, щільність населення та концентрація мешканців і гостей міста в його різних частинах протягом доби. Географія злочинності, її кількісні та якісні показники залежать від міського планування, характеру забудови й розміщення об'єктів соціальної інфраструктури.

У центральних районах міст криміногенними факторами є: висока концентрація історико-культурних, торговельних, розважальних об'єктів, державних і комерційних організацій та їхніх представництв, а відтак і висока щільність населення, наявність великої кількості житлових приміщень, що здаються в оренду. Відповідно в таких місцях найбільш поширена вулична насильницька злочинність, злочини проти власності. Частими є вбивства і замах на вбивство.

Сьогоднішня криміногенна ситуація в Україні – це якісно новий феномен. Корінна зміна причин та умов злочинності сприяли наростанню тенденції до розширеного відтворення та якісного її переродження. У великих містах ці процеси протікали найшвидше, чому сприяли соціальні, міграційні, демографічні, територіальні та чимало інших факторів.

Головним елементом у процесі криміналізації стала організована злочинність, яка прагне зайняти «командні висоти» в бізнесі і тим самим забезпечити економічний базис для розширеного відтворення. Зміцнення економічної й організаційної основи відбувається завдяки корумпованим чиновникам та особам, які стали на шлях приватного підприємництва. Цьому спочатку сприяли недосконалі закони і не до кінця продумана податкова політика. Розширення промислових, торгових та банківських зв'язків забезпечувало встановлення контактів з міжнародними структурами. У зв'язку із цим прогнозується зростання контрабанди зброї, наркотиків. Поширення наркоманії здатне спричинити зростання кількості злочинців-наркоманів і, відповідно, корисливо-насильницьких злочинів [149].

Фактором розширеного відтворення злочинності стало й поширення проституції, особливо серед неповнолітніх. Лікарі відзначають зростання кількості венеричних захворювань серед неповнолітніх, а також випадки захворювання на СНІД. Більшість повій є навідницями та співучасниками пограбувань, розбійних нападів на своїх клієнтів. Залучення жінок, неповнолітніх дівчаток у проституцію та злочинність сприятиме зростанню жіночої злочинності в найближчій перспективі, у більш віддаленій – криміналізації частини молодого покоління.

За результатами наших досліджень, серед осіб, які вчиняють насильницькі злочини в місті, чоловіки становлять 30–33 %, у сільській місцевості – 15–25 %. Це підтверджують соціальні ролі чоловіків та жінок, психофізичні особливості статі.

Для дозвілля чоловіків найбільш характерне проведення часу у випадкових компаніях, зловживання алкоголем не тільки в домашній обстановці, але і в кафе, барах, при цьому часто виникають конфліктні ситуації, приводи для бійок [42]. У 80 % випадків чоловіки вчиняють злочини з хуліганських або корисливих мотивів.

Водночас потрібно пам'ятати, що мотив від початку свого виникнення є результатом єдності емоційного, інтелектуального і вольового процесів особи,

у мотиві розкривається вся людина і те середовище, в якому вона формувалась як особистість.

Утім, існують відмінності в мотивації насильницьких злочинів, вчинених чоловіками та жінками. В останніх переважають мотиви ревнощів, помсти, заздрості, прагнення позбутися жертви тощо. Багато насильницьких злочинів вчинено жінками на ґрунті яскраво вираженої віктимної поведінки жертви (аморальної та протиправної поведінки «другої половинки», співмешканців).

Останніми роками відзначається зростання частки жінок у вчиненні таких «нехарактерних» для них злочинів, як убивство з хуліганських чи корисливих мотивів, розбійні напади, і причому зростає кількість злочинів, вчинених ними з особливою жорстокістю.

Основний контингент насильницьких злочинців та хуліганів становлять особи молодого й середнього віку (до 40 років).

Насильство властиве найчастіше малоосвіченим, недостатньо розвиненим, некультурним людям. У них слабша критика власної поведінки, більш вузький світогляд, примітивніші і грубіші потреби й інтереси, вони менш стримані у своїх прагненнях і бажаннях, серед них більше поширений культ грубої фізичної сили. Це не може не мати криміногенного значення.

Водночас варто мати на увазі, що здобута освіта ще не визначає в людині належний рівень моральної культури спілкування з іншими. Високий освітній ценз сам собою далеко не завжди може бути панацеєю від вчинення особою тяжких і жорстоких насильницьких злочинів.

Більшість насильницьких злочинців на час вчинення ними актів кримінального насильства працювали чи навчалися. При цьому коефіцієнт кримінальної активності осіб робітничих спеціальностей перевищує аналогічні коефіцієнти активності службовців щодо вбивств – відповідно в 1,7 та 4 рази; заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю – у 2,6 та 6,5 разів. Значне перевищення і щодо хуліганських проявів, що реєструються.

При цьому більшість злочинців з-поміж тих, хто працює, становлять особи невисокої кваліфікації та з невеликим стажем роботи. Протягом трьох останніх років приблизно половина таких осіб перед вчиненням злочину змінювали місце роботи, кожен десятий – тричі і більше. Йдеться, отже, про належність значної їх частини до люмпенізованих і напівлюмпенізованих верств населення.

Коефіцієнти інтенсивності злочинних посягань різняться і залежно від профілю підприємств та організацій, на яких працювали особи, засуджені за насильницькі злочини. Зокрема, відзначається висока кримінальна активність осіб, зайнятих у сфері будівництва, торгівлі, громадського харчування, обслуговування, тобто в галузях, працевлаштування в яких не потребує високого рівня освіти та кваліфікації.

Значною у складі насильницьких злочинців є частка осіб, не зайнятих на момент вчинення злочину суспільно корисною працею (20–30 %). Чотири п'яті з них – це особи, які ведуть антисуспільний спосіб життя. Однак у великому місті велика частка і безробітних, тобто громадян, яких звільнено, скорочено з підприємств або насильно відправлено в безстрокову відпустку без грошового утримання. Ці особи довгий час не можуть знайти роботу, і для них мотивом вчинення насильницьких злочинів найчастіше є користь, задрість та важке матеріальне становище. Так, скорочення штату підприємств призводить до збільшення і частки безробітних, і частки дрібних підприємців, які намагаються отримати якомога більшу вигоду за короткий термін. Початкове порушення з боку законодавства послідовно призводять до порушення кримінального. Крім того, успіх дрібного підприємництва залежить від злочинних угруповань, які обкладають їх своїми «податками», залучаючи цим до злочинної змови. Загалом же висока концентрація незайнятих працею стала додатковим фактом зростання кількості злочинів проти особи.

Стійкість антигромадської поведінки – ширше поняття, ніж неодноразове вчинення злочинів. Про нього, зокрема, свідчать факти вчинення винним антигромадських вчинків, пов'язаних із посяганням на особу,

неповагою до неї і є своєрідною криміногенною психологічною підготовкою злочину.

Зростання злочинності вплинуло й на збільшення кількості криміналізованих осіб. Так, правоохоронним органам дедалі частіше доводиться стикатися з організованими групами та організаціями, які вчиняють тяжкі (нерідко зухвалі й жорстокі) посягання на особу. Характерними рисами таких груп є: порівняно тривалий час дії; професіоналізм, наявність досвідчених організаторів; озброєність; ретельне планування кримінальних акцій; витонченість способів їх вчинення, конспіративність; маскування антигромадської поведінки тощо. Нерідко зіткнення кримінальних угруповань за сфери впливу призводить до вчинення тяжких насильницьких злочинів задля усунення конкурентів.

Ведучи мову про фактори, що впливають на вчинення насильницьких злочинів, варто зазначити, що причини й умови їх вчинення криються і в особистості самої жертви. Як ми вже зауважували, іноді «жертва створює злочинця», а отже, і можливості для того, щоб виявитися потерпілою. Відповідно доводиться говорити про провокативну поведінку жертви, тобто таку, що створює реальну можливість, сприяє реалізації злочинного наміру (характером, тривалістю й інтенсивністю).

Провокативна поведінка стає причиною вчинення злочинного акту або сприятливо впливає на формування злочинного наміру. Іноді таку поведінку іменують негативною [3]. Провокативна поведінка жертви сприяє виникненню у злочинця негативних емоційних станів (агресивності, гніву, озлоблення тощо), що спричинюють вчинення вбивств, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень та ін. Так, систематичні приниження й образи можуть викликати емоції гніву, внаслідок яких може бути заподіяно тілесні ушкодження кривднику. Провокативною поведінкою у випадку зґвалтування є легковажні або аморальні дії жертви (розпусність відносин, демонстрація сексуальної доступності тощо) [139, с. 46].

Можливі наслідки тієї чи іншої поведінки жертва, як правило, не передбачає. Значення такої поведінки в механізмі злочину в різних ситуаціях не однаково: в одних – ця поведінка єдина і створює реальну можливість вчинення злочину, в інших – вона важлива, але не єдина умова, що сприяє вчиненню злочину. Жертва може своєю поведінкою сприяти вчиненню вбивства чи заподіяння шкоди своєму здоров'ю, наприклад, коли виявляє елементарну необачність і підтримує стосунки з людиною, ворожість якої до неї очевидна, усамітнюється з нею. Як приклад можна навести також неправильні дії при затриманні засудженого, якого правоохоронці не обшукали, внаслідок чого стали його жертвою. Так, у райвідділі поліції Сумської області під час несення служби прапорщик Н. і сержант С. затримали громадянина Б., який перебував у стані сп'яніння, не обшукували його, але доставили у райвідділ поліції. Затриманий скористався недбалістю правоохоронців і ножом, що був при ньому, завдав удар у груди прапорщику Н., який від отриманих травм помер [128].

Отже, поведінка жертви в конкретній ситуації займає важливе місце серед причин та умов вчинення насильницьких злочинів. Ми розглянули фактори, що впливають на насильницьку злочинність загалом. Але для кожного виду насильницького злочину характерна низка специфічних причин.

До криміногенних детермінант убивств, злочинів, пов'язаних із заподіянням тяжкої шкоди здоров'ю, належать, зокрема, такі:

- поширеність серед окремих груп населення уявлень про допустимість насильницьких дій, стереотипів агресивно-насильницької поведінки в конфліктних ситуаціях;

- вплив злочинного середовища; nereагування відповідних посадових осіб та громадських організацій на їхні антигромадські вчинки у сферах побуту, дозвілля та трудової діяльності. Проте треба зазначити, що за деяких обставин представники правоохоронних органів не можуть достатньо активно реагувати на протиправну поведінку;

- віктимна (легковажна, аморальна, протиправна) поведінка жертв, що послужила приводом для злочину;
- кримінальне «зараження» в екстремістському або хуліганському мікросередовищі; залучення до організованих, «замовних» та інших злочинів;
- провокування взаємин у сім'ї, із сусідами, товаришами по службі (образи, скандали, бійки, знущання);
- втрата особистої перспективи, несприятливі матеріальні та житлові умови, що провокують на «розрядку»;
- несвоєчасне виявлення громадськістю та правоохоронними органами кримінальних сімейно-побутових ситуацій; незадовільне їх реагування на такі конфлікти;
- nereагування на погрози вчинення насильницьких злочинів: погрози розправою щодо жертви та інших осіб, побої, заподіяння тілесних ушкоджень, катувань, хуліганських вчинків;
- латентність, безкарність значної частини злочинів проти особи, хуліганство;
- недоліки в діяльності правоохоронних органів щодо боротьби з кримінальним рецидивом; необґрунтоване застосування до засуджених дострокового звільнення від покарання;
- обставини, що ускладнили процес соціальної адаптації та ресоціалізації засудженого (наприклад, незаконна відмова у прописці, працевлаштуванні);
- недопущення у здійсненні нагляду та контролю з боку правоохоронних органів та громадськості за поведінкою умовно засуджених та достроково звільнених, які мають відстрочку виконання вироку; неповнота виявлення осіб, які страждають на психічні захворювання та патології психіки; недосконала профілактична робота із цими особами, неприйняття передбачених законом лікувальних та інших заходів суспільної безпеки щодо них;

- обставини, що сприяють формуванню антигромадських угруповань молоді; недоліки в діяльності з роз'єднання таких угруповань;
- належність жертви та обвинуваченого до ворожих угруповань; факти незаконного володіння зброєю (вогнепальною або холодною; недбале зберігання зброї; невжиття заходів щодо припинення незаконного обігу зброї, боєприпасів, вибухових речовин, отрут на підприємствах та в установах; виготовлення саморобної зброї);
- нереагування оточення на факти застосування насильства, хуліганства, іншої аморальної та протиправної поведінки; залишення жертви без допомоги в небезпечній ситуації;
- невжиття очевидцями заходів для припинення злочину, їх невтручання у конфлікт, випадки потурання, байдужості та боягузтва;
- недоліки у виховній, культурно-масовій та організаційній роботі в молодіжних гуртожитках, порушення в роботі підприємств торгівлі та громадського харчування тощо.

Важливо звернути увагу на обставини, що формують агресивну насильницьку спрямованість особи в дитинстві та підлітковому віці. До них належать:

- обстановка в сім'ї, яка впливає на формування схильності до вирішення конфліктів шляхом застосування насильства (приклади розбещеності, жорстокості стосовно до близьких, пияцтва тощо);
- деморалізуючий вплив найближчого оточення за місцем проживання, роботи, навчання; жорстокість стосовно людей, тварин;
- знущання з молодших і слабких; діяльність у неформальних групах з антисоціальною спрямованістю зі схильністю до насильства; групові бійки, побиття, пияцтво тощо;
- цілеспрямоване залучення підлітків до пияцтва, злочинної чи іншої антигромадської діяльності агресивного характеру дорослими злочинцями і раніше судимими однолітками (наприклад, пропаганда і

вербування «кадрів» з боку учасників організованих злочинних груп та спільнот, професійних злочинців);

- вплив на неповнолітніх пропаганди «першості», крайнього індивідуалізму, жорстокості та зневаги до оточення, ставлення до насильства як «нормального» явища соціального життя.

Окремо розглянемо причини такого виду насильницьких злочинів, як зґвалтування. Останнім часом збільшується інтенсивність вбивств, пов'язаних зі зґвалтуванням. Злочини ці надзвичайно небезпечні; вони свідчать про особливу егоцентричну спрямованість винних осіб, їх граничну розбещеність, крайню жорстокість. Непоодинокі випадки вчинення таких діянь злочинцями-садистами.

Основним мотивом вчинення цих злочинів зазвичай є прагнення задовольнити статеву пристрасть у грубій тваринній формі або ж просто потребу в насильстві, прояві агресії, жорстокості. Іноді сексуальні спонукання винного у зґвалтуванні поєднуються і з хуліганськими спонуканнями, наслідуванням старших у прагненні принизити або зганьбити жінку, помститися їй за будь-що, зігнати образу тощо. Детермінантами такого злочину як зґвалтування є (крім вказаних) також:

- еротизуючий та деморалізуючий вплив мікросередовища (несприятливі в цьому аспекті умови виховання підлітків у сім'ї та найближчому оточенні; різні форми сімейної дезорганізації);

- негативний вплив прикладів статевої розбещеності, цинічного ставлення до дружини; стимулювання в підлітків неправильних поглядів та навичок сексуальної поведінки, підбурювання з боку дорослих або розбещених однолітків тощо);

- недоліки діяльності органів управління культурою;

- поширення пияцтва й наркоманії в середовищі неповнолітніх і молоді та зумовлена цим криміногенність у сфері статевих відносин;

- розтлінний вплив пропаганди «сексуальної свободи», порнографії; еротизуючий вплив окремих творів літератури й кіно;

- необачність і недоречна довіра частини жертв, їх легковажність, яка іноді провокує поведінку; дитяча бездоглядність;
- нереагування оточення на факти антигромадської поведінки окремих осіб у сфері сексуальних відносин, статеві ексцеси;
- недоліки в діяльності правоохоронних органів та органів охорони здоров'я щодо виявлення осіб з ознаками сексуальної патології, схильних до статевих збочень насильницького характеру, забезпечення заходів лікування та нагляду; неповне та несвоєчасне розкриття статевих злочинів; необґрунтоване закриття кримінальних проваджень про зґвалтування; застосування заходів покарання, що не відповідають суспільній небезпеці вчиненого та винного;
- помилки й недогляди в боротьбі з проституцією, звідництвом, поширенням порнографії.

Отже, до основних криміногенних умов варто зарахувати:

- зниження рівня життя населення, зростання кількості безробітних, диференціація на бідних і багатих, алкоголізм і наркоманія;
- демографічна ситуація у великих містах вплинула на «омолодження» злочинців; залучення підлітків до злочинних угруповань;
- територіальна система розселення в містах впливає на внутрішньоміську кримінологічну обстановку;
- недостатньо ефективна боротьба з організованою злочинністю та незаконним обігом зброї;
- поширення проституції.

Вищезазначені умови формують агресивну мотивацію, яку можна типізувати так:

- a) конфліктно-побутова мотивація, як правило, провокується, алкоголізмом, наркотизмом, безкарністю за систематичні минулі насильства в сім'ї та громадських місцях;

б) корислива мотивація, пов'язана з розбоями, пограбуваннями, «замовленими» насильствами, агресією при розбірках у кримінальних та маргінальних структурах;

в) хуліганські мотиви грубої неповаги суспільної моральності та соціального порядку;

г) різні види помсти: помста на ґрунті сімейної невірності (ревність, помста за допущене раніше щодо винного насильство та інше приниження); помста на ґрунті професійної, ідеологічної, політичної ворожості, національної й етнічної нетерпимості.

Виявлення основних причин та умов насильницьких злочинів дає змогу проаналізувати комплекс заходів загальносоціальної та спеціальної профілактики, а також виділити основні напрями вдосконалення профілактичної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю.

Отже, злочинний механізм вчинення насильницьких злочинів є складним соціально-психологічним явищем, де, з одного боку, діють загальні закономірності насильницької злочинності, а з іншого – віктимна поведінка жертв.

2.2 Віктимна поведінка жертви як фактор, що сприяє вчиненню насильницьких злочинів

Злочинність та віктимність розглядаються не тільки як статичні величини. Криміналізація (становлення злочинця) та віктимізація (становлення жертви) можуть аналізуватися як процеси соціальної взаємодії. Жертва і злочинець фігурують у соціальних процесах виникнення злочинності та контролю за злочинністю як суб'єкти, що взаємно визначають й інтерпретують себе і свої дії.

Саме в цій площині нас цікавлять взаємовідносини «діючого» злочинця, який застосовує насильство, і жертви цього насильства, що «зазнає втрат». Такі взаємини у літературі визначаються як «взаємодоповнюване

партнерство», тому що у віктимній поведінці теж є щось активне. Іноді, наприклад, при вбивстві жертва «формує» й «виховує» злочинця. Нерідко жертва завершує становлення злочинця.

Особисті якості кожної людини виявляються в її поведінці, характерному їй ставленні до явищ дійсності. Поведінка жертви в ситуації, що передувала злочину, і в ситуації злочину, може бути позитивною, негативною або нейтральною. Цей поділ не відображає повною мірою об'єктивної значущості поведінки в механізмі злочину, а радше вказує на правову й моральну оцінку дій жертви. Між потенційною жертвою та її поведінкою лежить така об'єктивна категорія як конкретна життєва ситуація та особисті якості у взаємодії з конкретною ситуацією, в якій перебуває жертва, визначаючи зміст та спрямованість її поведінки.

При всій різноманітності поведінкових реакцій жертв можна виділити такі, в яких є щось типове, повторюване.

Тож ситуації залежно від поведінки жертви поділяються на такі види:

- ситуації спонукального (провокативного) характеру з негативною поведінкою жертви, що об'єктивно провокують, штовхають злочинця на вчинення злочину. У цих ситуаціях поведінка жертви полягає в нападі, образі, приниженні, погрозі тощо;
- ситуації спонукального характеру з позитивною поведінкою жертви. Вона не провокує на злочин, але пов'язана з перенесенням на жертву насильницьких дій злочинця, наприклад, дії працівника поліції, який постраждав під час захисту третьої особи;
- ситуації, в яких поведінка жертви створює об'єктивну можливість вчинення злочину, хоч і не має спонукального характеру, наприклад, всепрощення, що дозволяє злочинцю продовжувати свою злочинну діяльність;
- замкнуті ситуації, в яких дії жертви спрямовані на заподіяння шкоди самій собі, без безпосереднього втручання іншої особи, наприклад, заподіяння собі каліцтва, щоб ухилитися від військової служби;

- ситуації, в яких поведінка жертви дуже нейтральна з погляду впливу на поведінку злочинця та заподіяння шкоди [63, с. 144].

Отже, є підстави виділити такі види поведінки жертви:

- *негативна*, тобто так чи інакше провокує вчинення злочину або створює для нього об'єктивно сприятливу ситуацію;
- *позитивна*, що виражається в протидії злочинцеві, виконанні громадського обов'язку тощо;
- *нейтральна*, яка аж ніяк не сприяла вчиненню злочину. Згідно з вивченими судовими справами під час цього дослідження, негативну віктимну поведінку жертв умисних вбивств констатовано в 70 % випадків, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень – у 61,8 %, зґвалтувань – у 52,3 %, заражень венеричними захворюваннями – у 86,7 %.

Проте оцінка поведінки (і позитивної, і негативної) не відкидає врахування її значення у плані протидії чи сприяння злочинцеві, зараховуючи її до причинних зв'язків як обставини, що впливає на виникнення й динаміку ситуації злочину.

Тому варто розглядати не просто позитивну або негативну поведінку, а й спонукальну, що створює обстановку, яка сприяє вчиненню злочину.

Розглянемо поведінку жертв з точки зору її об'єктивного значення для виникнення, розвитку й реалізації ситуацій убивств та заподіяння шкоди здоров'ю, тобто як провокаційну.

З позицій кримінальної віктимології провокацією треба визнати таку неналежну поведінку жертви, яка викликає реакцію у відповідь, що виражається в протиправних діях.

Провокативна поведінка жертви може бути в активній або пасивній формі. Обидві форми неналежної поведінки жертви можуть бути свідомими або несвідомими, коли жертва не усвідомлює значення своєї поведінки й можливої реакції на неї.

Доречна поведінка жертви за часом її впливу на зародження та розвиток злочину може бути випадковою, одноразовою, а може бути тривалою,

довготривалою. При випадковій, одноразовій провокації жертва, як правило, не знайома із заподіювачем шкоди.

Тривала, довготривала провокація характерна в основному для злочинів, що розвиваються на побутовому ґрунті, коли жертва та правопорушник знайомі тривалий час. Наведемо приклад зі судової практики, коли поведінка жертви спровокувала злочинця вчинити злочинний акт. У сім'ї громадянина Данкова склалися неприязні стосунки через часте вживання ним спиртних напоїв, почастишали скандали, взаємні погрози. Якось увечері стався черговий конфлікт із цього ж приводу. Данков у стані алкогольного сп'яніння взяв кухонний ніж та висловив погрозу: «Ну що, порізати вас?», на що його дружина відповіла: «Ріж», після чого він завдав їй один удар в живіт [51]. Це приклад активної несвідомої провокації. Жінка не намагалася якось розрядити напружену обстановку, не вжила заходів для особистої безпеки. Якби ж вона сприйняла погрозу всерйоз, можливо, й запобігла б удару ножом.

Провокативна поведінка жертви в генезі злочину не може характеризуватись позитивними ознаками. Не можна розглядати як винні правомірні дії жертв, навіть якщо вони викликали протиправну реакцію злочинця.

Серед ситуацій, у яких поведінка жертви зіграла вирішальну роль у розвитку злочину, мають місце й такі, де жертва напала на заподіювача шкоди. Жертви в таких ситуаціях становлять 16,7 % від загальної кількості.

Як показує практика, напади суттєво різняться за місцем їх вчинення, мотивами та часом розвитку ситуації [116]. Значна частина нападів відбувається на вулиці на невідому людину, як правило, з хуліганських мотивів. Події в таких ситуаціях розвиваються дуже швидко, іноді об'єкт нападу у відповідь вбиває нападника або завдає шкоди його здоров'ю. Такі ситуації не мають передісторії, вони, якщо можна так сказати, експромтні. Трапляється, що нападниками, а в підсумку й жертвами, є особи з позитивною характеристикою, але свої корективи вносить стан сп'яніння, в якому, по суті, є більшість жертв під час вчинення ними нападу. Ситуації можуть бути й

такими, коли напад вчиняють через взаємну нестримність і жертви, і заподіювача шкоди. Як правило, жертви не припускають, чим для них може закінчитися їхня поведінка, проте трапляються ситуації, коли нападник має можливість оцінити наслідки цього кроку, але це його не зупиняє. Так трапляється, коли нападник – носій яскраво вираженої насильницької установки жертви. Ця якість його робить не тільки більш небезпечним, а й більш уразливим.

Дещо рідше виникають ситуації, в яких поштовхом до вчинення вбивства або заподіяння шкоди здоров'ю є напад під час сварок між сусідами по квартирі. Такі злочини, як і вчинені на вулиці, можуть мати експромтний характер, але найчастіше вони мають певну передісторію. У подібних ситуаціях злочин може бути наслідком зіткнення негативних суб'єктів. Проте можливі і зіткнення, у яких заподіювач шкоди, на відміну від жертви, характеризується позитивно.

Серед ситуацій, пов'язаних із нападом жертви, варто виділити такі, у яких злочинець та жертва пов'язані подружніми стосунками. У цих ситуаціях є відмінності у фактичному боці, але для більшості ситуацій характерне тривале нагнітання кримінальної обстановки. Нерідко заподіювачі шкоди характеризуються позитивно і їхні дії явно вимушені: систематичні побиття, знущання породжують розпач, переконання, що іншого виходу немає. Заподіяння шкоди може бути безпосередньо у відповідь на напад, а може мати й «запобіжний» характер, оскільки рішучість заподіювача шкоди (особливо в сімейних випадках) визначається не тільки психологічним впливом нападу, а й негативним нашаруванням минулого.

Значна частина ситуацій, у яких жертва напала на заподіювача шкоди, пов'язані зі спільним вживанням спиртних напоїв. Схема таких ситуацій, як правило, проста, хоча роль жертви може бути різною. В одних випадках жертва є лише учасником вживання спиртних напоїв, потім напала на заподіювача шкоди. В інших – ще й організатор, не тільки напала на особу, що завдала їй шкоди реакцією у відповідь, а й сприяла приведенню її у стан, коли

найбільш ймовірна найнебезпечніша насильницька реакція. Приводи до конфліктів у таких ситуаціях або взагалі відсутні, або дуже дрібні.

Серед ситуацій, пов'язаних із нападом, є й мало чим відмінні від вуличних нападів спроби проникнути на заборонені об'єкти, вдаючись при цьому до агресивних дій стосовно перешкоджаючих осіб. Зрідка трапляються ситуації, в яких вбивство, заподіяння шкоди здоров'ю вчинено у відповідь на опір людини, яка коїла злочин та насильницькими діями намагалася уникнути затримання.

Можливі й ситуації, коли поведінка жертви не пов'язана з нападом на заподіювача шкоди, але зіграла роль поштовху в механізмі вбивства, заподіяння шкоди здоров'ю. Водночас поведінка значної частини жертв, будучи пов'язана з нападом на заподіювача шкоди, теж є поштовхом у механізмі вчинення злочину. Це, наприклад, ситуації, у яких діють особи, які перебувають у родинних чи інших близьких відносинах. Поштовхом до вчинення вбивства, заподіяння шкоди здоров'ю може стати небажання членів сім'ї зважати на думку й бажання оточення. Іноді конфлікт загострюється у зв'язку з неприйнятною формою звернення жертви до заподіювача шкоди: через різноманітні образи, приниження. У такому разі відбувається не просто нагнітання обстановки, а й прискорення насильницької реакції, провокування її, так би мовити, «прямо». При цьому абсолютно не обов'язково, щоб дії жертви були протиправними. Вони можуть не виходити за межі сімейного спору. Серед таких ситуацій вагоме місце посідають різного роду протидії шлюбам, розлученням, у яких заподіювачами шкоди виявляються особи з раніше бездоганною поведінкою.

Поштовхом до вчинення злочину нерідко служить і поведінка, що полягає в систематичних безпричинних образах жертвою заподіювача шкоди.

Серед ситуацій, пов'язаних із вчиненням вбивства, заподіянням шкоди здоров'ю, значне місце займають такі, у яких поштовхом до вчинення злочинів послужила негативна поведінка жертви в різних випадках: подружні зради, легковажне ставлення, цинізм в інтимних відносинах, вторгнення в чужу

сім'ю, аморальна поведінка, що впливає на найнижчі інстинкти майбутнього заподіювача шкоди [141].

В окремих випадках вбивство, заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю може бути нехай і неприпустимою, але цілком зрозумілою формою протесту на образливі пропозиції та наміри жертви. У практиці відомі випадки вбивства педофілів, які зазнали нападу у відповідь на свою пропозицію.

Конфлікти щодо розподілу майна, інші аналогічні суперечки зазвичай виникають при розлученнях. Надмірні вимоги, спроби утримати спільно нажите майно, гроші в умовах і без того напруженої ситуації так само можуть слугувати поштовхом до вчинення злочину. Поштовхом може бути і злочинна, але не пов'язана з нападом на заподіювача шкоди поведінка жертви. Прикладом такої ситуації є вбивство «клієнтом» повії, яка намагалася його пограбувати.

Поштовхом до вчинення злочину може бути поведінка жертви, яка не бажала створювати кримінальну обстановку, але коли вона вже виникла, то «підштовхнула» (через негативні якості характеру) особу на вчинення насильницьких дій.

Як ми вже зауважували, досить частими є ситуації, у яких дії жертви полягають в організації вживання спиртних напоїв між нею і злочинцем та в подальшому заподіянні образ злочинцю чи близьким йому особам. У цих ситуаціях очевидні дві основні складові віктимної поведінки жертв: створення умов, що сприяють вчиненню злочину, і провокуючий момент – заподіяння образи, образи злочинцю – заподіювачу шкоди.

Вихідним моментом ситуації можуть бути дії жертви, що полягають у приставанні до інших осіб, нічим не викликаній грубості або образливих висловлювань на адресу незнайомих, які звернулися з будь-якими питаннями чи проханнями.

Провокуюча поведінка жертви може сумуватися з аналогічною поведінкою інших. Якщо образи вчиняються групою осіб, то реакція у відповідь заподіювача шкоди певною мірою випадкова з погляду обраного

об'єкта: жертвою може бути особа у складі найменш активних учасників групи.

Вчинення злочинів із застосуванням насильства може стати наслідком тривалих погроз завдати шкоди жертві. Складається ситуація, коли в певний момент заподіювач, пам'ятаючи про постійні погрози, з оборонною метою, вчиняє злочин, хоча йому безпосередньо небезпеки не було. У цьому випадку взаємодія жертви і злочинця виникає в основі своєї «запобіжної» ролі, як і при нападах, з тією різницею, що переконливості погроз виявилось достатньо для поштовху до вчинення вбивства.

Розглянемо поведінку жертви, що не має провокативного характеру, але створює обстановку, яка сприяє вчиненню злочинів із застосуванням насильства. Усі такі ситуації різноманітні й у кримінологічному відношенні представляють такі варіанти поведінки жертв, які не мають провокативного характеру, але створюють реальну можливість вчинення злочинів із застосуванням насильства. Інакше кажучи, така поведінка є умовою, що сприяє вчиненню злочину.

Поведінка жертви, що сприяє вчиненню злочину, може полягати в такому: перебуваючи в нетверезому стані, жертва з незнайомими їй злочинцями прямує в безлюдне місце, що дозволяє злочинцям вчинити злочин без будь-яких перешкод. Стан сп'яніння призводить до того, що жертва втрачає необхідну передбачливість, почуття небезпеки, стає, по суті, безпорадною. Поведінка жертви в таких ситуаціях відрізняється в окремих випадках ще й підвищеною активністю, спрямованою на продовження контакту з майбутнім заподіювачем шкоди.

Наведемо приклад, коли поведінка жертви створює умови, які сприяють вчиненню злочину. Це, скажімо, організація вживання спиртних напоїв жертвою і злочинцем, але без будь-яких доповнень провокуючого характеру. Організуючи розпивання спиртних напоїв, жертва нерідко не враховує агресивних схильностей особи, які особливо проявляються у стані, коли вона не контролює своїх дій.

У таких ситуаціях мають місце додаткові моменти, пов'язані з негативними рисами жертви. Жертвами прояву негативних рис стають люди, які систематично вживають алкоголь чи наркотичні речовини, жінки, що вступають в інтимні контакти з випадковими особами.

Створити умови, що сприяють вчиненню злочину, може поведінка жертви, яка сама собою не протиправна, але помилково сприймається як така іншими людьми. Поведінка жертви віктимологічно значуща настільки, наскільки вона дезорієнтує заподіювача шкоди й уможлиблює вчинення злочину.

Поштовхом до вчинення злочину може бути позитивна поведінка жертви, спрямована на захист третьої особи від нападу або іншого злочинного посягання. Найчастіше це втручання з метою запобігти хуліганству. Нерідко трапляються ситуації, у яких заподіяння шкоди жертві пов'язане з її діями із затримання злочинця. Позитивна провокуюча поведінка жертви може полягати у пред'явленні вимог службового характеру, вимог нормальної поведінки в сім'ї та побуті, звернення до суду з позовом про стягнення аліментів, користування законним майном, пред'явлення права на спадщину.

Специфічними ситуаціями вбивства, заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю є також злочини проти осіб, які виступили зі свідченнями в суді, проти засуджених, які стали на шлях виправлення та допомагають адміністрації установ виконання покарань.

Далі розглянемо нейтральну поведінку жертв, яка ніяк не вплинула на розвиток ситуації злочину, тобто не була поштовхом і не створила умов, що сприяли б вчиненню злочину. Значна частина таких жертв у подібних ситуаціях не зробила жодного внеску в механізм злочину і не мала практичної можливості передбачити й запобігти небезпеці, що загрожує їм. Здебільшого це люди, які за різних обставин виявилися перешкодою для злочинця, і вже сам факт їх існування покладав на злочинця певні обов'язки. Обтяжливими особами для злочинців найчастіше є діти, а також тяжкохворі та похилого віку

особи. Злочинцями в таких випадках найчастіше є батьки чи близькі родичі. Такі злочини рідкісні, але дуже показові у віктимологічному сенсі.

Особа може виявитися потерпілою від вбивства, якщо вона є власником майна, на яке посягає злочинець, або має право на майно, яке прагне отримати злочинець. У таких ситуаціях переважно діють злочинці та потерпілі, які перебувають у родинних стосунках або принаймні знайомі одне з одним. В інших ситуаціях потерпілі не знають злочинців (розбійні напади на вулицях, за межами житловими приміщеннями, у транспорті та в інших місцях).

Іноді небезпека стати жертвою нападу пов'язана з необхідністю виконання службових обов'язків. Тобто йдеться не про втручання в ситуацію, а саме виконання ролі, яка привертає увагу злочинця, незалежно від конкретних дій жертви. Злочинцем, скажімо, керує переконання, що потерпілий має у своєму розпорядженні великі суми грошей, необхідну злочинцеві зброю чи просто своєю присутністю заважає проникнути в потрібне приміщення. Потерпілими в таких ситуаціях є працівники поліції, охорони, водії таксі, інкасатори, продавці та ін.

Особа може виявитися потерпілою, якщо вона є перешкодою для злочинця в заволодінні житловою площею. По суті, ці ситуації аналогічні до розбійних нападів. І в цих ситуаціях потерпілий поводить себе нейтрально; він «незручний» злочинцеві, тому що існує в конкретній ситуації.

Зрідка трапляються й ситуації, коли особа стає потерпілою від злочину, оскільки володіє відомостями, розголошення яких небажане злочинцю, наприклад, про його злочинну поведінку. І в таких ситуаціях має значення лише те, наскільки збереження такої інформації в таємниці важливе для злочинця.

Значну кількість жертв, поведінка яких була нейтральною в механізмі злочину, становлять люди, які вбиті внаслідок випадкових зустрічей зі злочинцями, які опинилися в ситуаціях, що раптово виникли і швидко розвиваються, де вони не могли правильно зорієнтуватися, щоб врятуватися.

Поведінка жертв у цих ситуаціях ніякого імпульсу діям злочинця не давала, як і не створювала умов, які сприяли б вчиненню злочину.

Людина може виявитися жертвою і через помилку злочинця, коли він сплутує її з кимось іншим. Якими б не були мотиви злочину, для жертви ситуація залишається абсолютно несподіваною і випадковою. Скажімо, вбивство на ґрунті помсти. У цьому випадку, щоправда, можуть поєднуватися нейтральні моменти поведінки з погляду об'єктивно провокуючих характеристик і необачності жертви, якщо в умовах ситуації вона могла і повинна була припускати можливість нападу на неї. Як приклад можна навести заподіяння смерті посадовим особам злочинцями, які мстять за звільнення з роботи, притягнення до відповідальності, стягнення за завдану шкоду тощо.

Поведінка жертв у процесі виникнення злочину у всіх цих випадках нейтральна, вона не провокативна, не створює відповідних умов злочинцю, самі жертви не припускають можливості небезпеки для них.

Одним із небезпечних видів злочинів є статеві злочини. Спробуємо їх розглянути у віктимологічному плані. Статеві злочини торкаються інтимної сфери життя людини. Цю сферу, як відомо, охороняють не тільки стіни будинку, квартири, а й такі ефективні психологічні сили, як почуття скромності, сором'язливості, особистої й сімейної гідності [87]. У кримінологічному плані поняття статевого злочинів охоплює злочини, що посягають на статеву недоторканність особи і навіть на нормальний моральний розвиток та виховання молоді. До цих злочинів належать посягання на:

а) статеву недоторканність і свободу особи (зґвалтування, примушування до вступу у статевий зв'язок);

б) нормальне моральне виховання та розвиток неповнолітніх (вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку, розбещення неповнолітніх, домагання дитини для сексуальних цілей);

в) нормальний уклад статеких відносин (сексуальне насильство) [64].

Найнебезпечнішим і найпоширенішим статевим злочином є зґвалтування, тож його й розглянемо у віктимологічному сенсі.

Зґвалтування – злочин специфічний не тільки тому, що його жертвами можуть бути жінки. У цьому злочині відкидається протиправна поведінка жертви. Проте це свідчить, що поведінка жертви завжди нейтральна стосовно результату і не має значення в розвитку подій злочину. Жертви зґвалтування можна поділити на дві групи: ті, чия поведінка певною мірою сприяла вчиненню злочину, стала поштовхом до початку злочинних дій; ті, чия поведінка була нейтральною.

Якщо звернутися до статистичних даних, що характеризують жертв та їхню поведінку, то негативна поведінка типова насамперед для жертв віком до 25 років.

Ставлення жертви до злочинця характеризується так (статистичні дані взято за період 2016–2021 рр.):

- абсолютно незнайомі – 41 %,
- знайомі – 53 %,
- дружина, дочка, близькі родичі – 6 %.

І хоча здається, що відсоток знайомих переважає, насправді ж жертви часто майже не знали своїх «знайомих» [82].

Як відомо, зґвалтування пов'язане з подоланням опору жертви особі злочинця. Тому для оцінки кримінологічної значущості поведінки жертв важливо, якою мірою жертва могла чинити опір злочинцю. Практика свідчить, що близько 77 % жертв були здатні до опору і лише 23 % не могли протидіяти злочинцю.

Досить частими, згідно з аналізом, є ситуації, коли жертва зґвалтування перебувала у стані сп'яніння (40 % жінок, які зазнали зґвалтування). Майже всі жертви, які перебували у стані сп'яніння, вживали спиртні напої разом із гвалтівниками – 92 % від загальної кількості п'яних [116].

Вивчення жертв, поведінка яких характеризується як негативна, показує, що в основі їхньої негативної поведінки лежать недоліки виховання, морального формування. Для жертв цієї групи характерні необачність, неперекірливість у зв'язках, легковажність у заведенні ризикованих знайомств. Найчастіше жертва потрапляє в небезпечну ситуацію, не проявивши елементарного розуміння обставин, що складаються. Найчастіші мотиви таких знайомств: бажання весело провести час, потанцювати, випити, скористатися автомобілем – покататися, отримати можливість переночувати, помститися іншому знайомому, вийти заміж, придбати різні речі тощо.

Нерозбірливість у знайомствах тісно пов'язана із зайвою довірливістю. Природа цієї довірливості від незіпсованості, нерозуміння темних сторін життя, але, можливо, і від байдужості, бездумності, навіть цікавості. У будь-якому разі жертва не думає про можливий розвиток подій, а саме знайомство з партнером для неї бажане. Цілком виправдано можна стверджувати, що нездорова цікавість досить часто призводить до того, що, бажаючи гострих відчуттів, про які багато знають з чуток, насправді зовсім недосвідчені дівчата стають певною мірою жертвами власної цікавості. В основі подібної поведінки також лежать недоліки виховання, коли дівчат підліткового віку надміру оберігають, не привчають до самостійності. Як наслідок, при першій нагоді, вирвавшись з-під нагляду батьків, потенційні жертви легко заводять дуже сумнівні знайомства.

Розглянемо найбільш типові ситуації, в яких відбуваються зґвалтування.

Ситуації, у яких поведінка жертви мала провокативний характер. Провокаційний характер поведінки жертви зґвалтування проявляється специфічно, насамперед тому, що хай як об'єктивно вона провокує майбутнього гвалтівника, все-таки вона діє дещо необережно. Провокативна поведінка жертви часто виявляється у встановленні контакту з абсолютно незнайомими або малознайомими чоловіками, відвідуванні їх помешкання або усамітненні з ними в інших затишних місцях, спільному вживанні спиртних напоїв та абсолютно некритичному сприйнятті натяків та намірів майбутнього

гвалтівника. Дуже часто жертва демонструє своє позитивне ставлення до поведінки партнера, хоч насправді її внутрішні бажання й наміри можуть бути іншими. Звідси й упевненість гвалтівника в розвитку подій, що його задовольняє. Тож як би надалі не поводитися жертва, навіть за активного її опору, початковий провокативний момент її поведінки уже діє.

Кримінологічні складові механізму злочину згвалтування з боку жертви зводяться до такого:

- а) приведення себе та злочинця у стан сп'яніння;
- б) сприяння створенню сприятливих умов для вчинення злочину, усамітнення зі злочинцем;
- в) відсутність елементарної обережності і критичної оцінки обстановки;
- г) демонстрація прихильного ставлення і непротидія намірам злочинця на тій же стадії розвитку ситуації, коли негативна реакція, найімовірніше, зупинила б майбутнього гвалтівника.

Саме непротидія разом із демонстрацією благосхильності і є провокативними моментами, бо породжують у злочинця впевненість у збігу інтимних бажань.

Ситуації, в принципі, аналогічні наведеній, можуть посилюватися в негативному плані завдяки прямій провокативній поведінці жертви, що виражається в цілком зрозумілій згоді на інтимну близькість, але від якої згодом жертва відмовляється. Для таких ситуацій характерні контакти зі зовсім незнайомими чи мало знайомими чоловіками, вживання з ними спиртних напоїв.

Провокативний характер ситуація може мати не тільки через пряму згоду чи обіцянку з боку жертви. У низці випадків жертви поводяться гранично провокативно, хоч і нічого не обіцяють. У таких випадках вони дозволяють обіймати, цілувати, роздягати і навіть імітувати статевий акт. Найчастіше ця поведінка супроводжується розпиванням спиртних напоїв. Подальший же опір жертви є абсолютно несподіваним для злочинця, тому

злочин вже є певною мірою результатом нездатності злочинця відмовитися від задоволення статевого бажання.

Ситуації, в яких поведінка жертв не є провокативною, але об'єктивно створює можливість вчинення злочину. На відміну від провокаційної поведінки, в ситуаціях, які розглянемо далі, жертви своєю поведінкою не давали підстави злочинцеві для припущення про можливість вчинення статевого акту за згодою партнерки, але створювали умови, в яких вчинення зґвалтування полегшується та стає більш реальним. Наприклад, жертва з незнайомим або мало знайомим чоловіком відвідує його помешкання, вживає спиртні напої.

Дещо рідше жертва до моменту зустрічі вже перебуває у стані алкогольного сп'яніння, а в окремих випадках взагалі не вживає спиртного. Поведінка жертви не провокативна і «не обіцяюча», але саме перебування в обстановці, що склалася з її участю, загрожує можливістю вчинення зґвалтування. Свою роль у механізмі злочину тут відіграє і знижена критичність, оскільки часто в подібних ситуаціях поведінка злочинця ще до замаху на зґвалтування дає підстави підозрювати його в такому намірі. У таких ситуаціях жертви чинять опір гвалтівнику, та це не знімає негативного характеру їхньої поведінки на початкових етапах розвитку ситуації.

Низка ситуацій, що характеризуються легковажною поведінкою жертв, пов'язана з тим, що вони самі звертаються до злочинця з певним проханням, виконання якого можливе при усамітненні, наприклад, прохання покататися на машині, мотоциклі тощо. Далі ситуація складається за такою схемою: розвивається обстановка, коли жертва залишається віч-на-віч зі злочинцем, вона чинить йому опір, але марно. Як і в усіх ситуаціях, де є опір жертви, тут простежується поєднання протилежних кримінологічних моментів: з одного боку – створення негативної обстановки, з іншого – зусилля її змінити. У практиці відомі ситуації, коли жертва, перебуваючи в себе вдома, увечері чи вночі, вже будучи в ліжку або готуючись до сну, впускає в кімнату стороннього, незнайомого чи мало знайомого чоловіка, який зрештою здійснює зґвалтування. Часто злочину передують вживання спиртних напоїв

разом із майбутнім гвалтівником, який зазвичай їх і приносить. Мотиви такої необережної поведінки різні: бажання познайомитися, легковажність чи просто випити спиртного тощо.

У багатьох ситуаціях жертви вживають спиртні напої з насильником, будучи в стані сильного сп'яніння, засинають і є практично безпорадними. Приходячи до тями в момент зґвалтування, вони чинять опір, але найчастіше – безуспішно або запізно.

Та попри наявні розбіжності наведені ситуації мають загальну рису – жертва чинить опір насильникові. Тобто можна вести мову про наявність активного втручання у кримінальну ситуацію з метою перервати небезпечний для них (жертв) розвиток подій [63, с. 144].

У багатьох же випадках, зав'язка яких приблизно така сама, як і в наведених вище ситуаціях, опір жертв абсолютно відсутній, хоч він і був можливий. Тобто тут проявляється безпорадність жертви, що створила обстановку, яка загрожує можливістю вчинення зґвалтування, але зовсім не здатна протидіяти злочинцю або бодай звернутися по допомогу.

Непоодинокими є й ситуації, в яких жертви – дівчатка-підлітки, які не досягли вісімнадцятирічного віку. У таких ситуаціях жертви, як правило, перебувають у родинних стосунках із гвалтівниками, а дії злочинців є поєднанням фізичного і психічного насильства із задобрюванням жертви. Згодом суто насильницькі дії перетворюються на співжиття, а жертва нерідко починає позитивно їх сприймати. Страх, сором, нездатність орієнтуватися в обстановці, нерозуміння того, що відбувається, – усі ці обставини, що характеризують і пояснюють поведінку жертв у цій категорії на початковому етапі ситуації, можуть діяти й надалі. Водночас трапляються випадки, коли дівчата у віці 14–15 років настільки розбещуються, що, негативно сприймаючи перші наміри гвалтівника, надалі стають його союзниками.

У ситуаціях, де акти зґвалтування повторюються протягом тривалого часу, а дійовими особами є родичі, близькі знайомі, жертва може з першого до

останнього моменту утримуватися від протидії насильнику, приховувати те, що з нею відбувається, і все через страх, сором'язливість.

Зрідка, та все-таки трапляються випадки, коли зґвалтування вчиняють колишні чоловіки, з якими жертви уже не підтримують інтимних відносин, але об'єктивно створюють сприятливу для злочину обстановку: залишають ночувати, контактують тощо.

Ситуації, в яких поведінка жертв була позитивною або нейтральною. Найчастіше трапляються ситуації, в яких жертви не знають злочинця і в разі насильства чинять йому завзятий опір.

Місця вчинення злочинів, як правило, малолюдні: вулиця, парк, двір, будівництво.

Непоодинокими є випадки, коли жертви, перебуваючи зі знайомими, не дають жодного приводу до вчинення статевого акту і при нападі на них чинять опір. Серед ситуацій, у яких немає негативної поведінки жертви, варто вказати ті, у яких жертва перебуває в безпорадному стані через психічне захворювання, несвідомий стан, фізичні недоліки, малолітній чи похилий вік. Злочинець у цих ситуаціях користується тим, що жертва не в змозі або усвідомити значення дій гвалтівника, або протидіяти злочинцю, хоч і розуміє, що відбувається зґвалтування.

Трапляються випадки, коли зґвалтування чинить група осіб, що найчастіше зводить нанівець намагання жертви чинити опір гвалтівникам. Група осіб має можливість і фізично придушити опір жертви, і психологічно роззброює її свідомість нерівністю зусиль й реальністю фізичної розправи.

Не так і часто, але бувають випадки, коли жертви не тільки опираються злочинцеві, але вживають заходів для його затримання самі і за допомогою інших осіб.

Тож зґвалтування – один із тих злочинів, де здатність і рішучість захистити себе має особливе значення.

Що стосується вбивств, вчинених особами, які відбули покарання в місцях позбавлення волі, то тут у багатьох випадках жертва «мовчазно»

погоджується стати жертвою вбивства, кооперується зі злочинцем, провокує його, штовхаючи на конкретні дії, не замислюючись над тим, що такі дії можуть мати летальні наслідки для неї. Найчастіше це трапляється тоді, коли злочинець і жертва разом вживають спиртне, зловживають ним, спільно добувають і вживають наркотики, ділять крадені гроші, цінності, речі тощо. Тож, як констатується в літературі, має місце інтеракція, взаємодія й обмін елементами причинності [136]. За нашими даними щодо вбивств, у 53 % випадків жертва (якщо вона і злочинець належать до однієї субкультури) з огляду на свій характер, поведінку, погляди, прагнення, потреби, мотиви «йде назустріч» вбивству, викликає його проти себе, нерідко провокує винного. Очевидно, що в таких випадках питання варто вирішувати з позицій кримінального права, щоб покарання було справедливим. Подібні обставини мають бути докладно викладені у вироку суду. Деякою мірою ця проблема пов'язана з профілактикою і віктимної, і злочинної поведінки.

Деякі закордонні автори, що здійснюють віктимологічні дослідження, зазначають з приводу вбивств, що жертвою такого злочину частіше за інших стає той, хто не знає «правил гри» і діє всупереч цим «правилам», у кого кепський характер, хто впертий, непоступливий, причепливий тощо. А той, хто знає «правила гри», знайде вихід зі ситуації, що склалася. Загалом же, не варто поводитися віктимно – треба вміти іти від злочину [136].

У відсотковому відношенні найбільший ризик стати жертвою вбивства спостерігається в жінок віком від 21–25 років до 26–30 років. Дещо меншим він є у неповнолітніх осіб жіночої статі віком 16–17 років та у жінок віком 31–40 років, а найнезначнішим – у неповнолітніх віком 14–15 років та жінок, старших за 40 років. У цьому дослідженні враховуються тільки два фактори: стать та вік жертви особи. Однак найголовніше – встановити зв'язок між злочинцем і жертвою; при цьому варто відокремлювати певну частину вбивств, де «антигромадські елементи поглинають один одного». Такі злочини вчиняють переважно особи, що відбули покарання в місцях позбавлення волі по 2-3 і більше разів, – це чоловіки віком до 40 років, раніше засуджені

переважно за розбій та хуліганство; жертвами при цьому стають чоловіки віком 26–30 років та 31–40 років. Як зазначалося вище, вбивці та їхні жертви в основному є представниками однієї і тієї ж субкультури. Наприклад, серед жертв цієї категорії вбивств 58 % становлять раніше засуджені, а якщо розглядати більш широко, то представники субкультури маргіналів. Величезне значення має тип поведінки. Адже віктимна поведінка – один із типів поведінки, що соціально відхиляється і має певну специфіку. Щодо жертв убивств варто зазначити, що багато ознак їхньої поведінки виступають у ролі кримінальних факторів, є своєрідними умовами вбивств. Інакше кажучи, віктимна поведінка убитих відображається у злочинних діях убивць й отримує кримінальне забарвлення.

У літературі щодо цього висловлюються такі думки: жертва «при взаємодії» з убивцею часто не тільки вносить щось «від себе самої» у злочин, але й нерідко «переробляє» дії злочинця «у свої особисті». При цьому у злочинній поведінці винного та віктимній поведінці жертви виявляється особливий зв'язок «убивця – жертва». Але віктимізація не виправдовує вбивцю. Він скоїв особливо тяжкий насильницький злочин, отже, повинен нести за це відповідальність згідно з Кримінальним кодексом України. Віктимізація може лише враховуватися при призначенні винному покарання, але й це має відповідати вимогам кримінального закону.

З огляду на вищевикладене важливо зіставити оточення вбивці з оточенням його жертви, завдяки чому можна більш точно охарактеризувати винного і жертву. По-перше, як уже зазначалося, у більшості випадків вбивця і його жертва належать до одного й того самого нестійкого соціального середовища, як правило, вони обидва є представниками декласованих елементів – люмпенів. В основному вбивця і його жертва – це особи з обмеженими можливостями інтелектуального розвитку, які ведуть дозвільний спосіб життя, п'яниці, алкоголіки, наркомани, повії, злодії, хулігани – загалом це маргінальне середовище. По-друге (про це також уже йшлося), понад половина вбивць і жертв – раніше судимі особи. Багато хто з них займався

злочинною діяльністю ще до засудження, багато хто спільно відбували покарання, а після звільнення знову стали на злочинний шлях. Це стосується не тільки сфери побуту і дозвілля, але й економічної та інших сфер життєдіяльності людей. Загальна оцінка така: для вбивць та їхніх жертв характерні якщо не абсолютно точні, то досить схожі соціальні умови. Це стосується і дорослих (чоловіків та жінок), і неповнолітніх, але переважно раніше засуджених до позбавлення волі. У них спостерігаються навіть однотипні форми поведінки, внаслідок чого злочинна поведінка і віктимна поведінка часто наближаються одна до одної. Часто до останньої хвилини невідомо, хто буде злочинцем, а хто – жертвою.

Важливо розглянути і види, або форми (типи), віктимної поведінки осіб, які стають жертвами насильницької злочинності. У таких жертв віктимна поведінка має свою специфіку. Зазвичай виділяють два типи віктимної поведінки: сталу (іноді її називають особистісною) і несталу (її ще називають ситуативною). Можна вказати ще два види: активну і пасивну віктимну поведінку.

Наші спостереження свідчать, що віктимізація в різних категорій жертв насильницьких злочинів виявляється по-різному, але вона завжди пов'язана зі жертвою, її властивостями й умовами формування. Специфіка ж полягає в тому, що маються на увазі саме насильницькі злочини. Багаторазова віктимізація, за нашими даними, найчастіше проявляється в жінок та неповнолітніх у випадках, коли особа, яка вже одного разу (або двічі, кілька разів) була на межі того, що могла стати жертвою насильства, причому саме через свою неправильну поведінку, знову поводить себе віктимно. Найчастіше це трапляється під час азартних ігор, розподілу викраденого майна, у разі неповернення боргу (наприклад, за отримані наркотики) тощо.

Відзначимо ще раз основне: при багаторазовій віктимізації ризик стати жертвою злочину час від часу постійно зростає, а віктимна поведінка набуває особливої сталості. При первинній віктимізації на перше місце висувуються відповідні стимули, а саме: контакт із раніше засудженими, вживання разом з

ними спиртних напоїв, наркотиків, ведення яких-небудь інших грошових справ, просто легковажні зв'язки, що можуть призвести до конфлікту. Усе це пов'язано зі спрямованістю поведінки особи, але найімовірніше є проявом несталої віктимної поведінки.

Підвищена віктимізація, як ми встановили, – це вже стиль поведінки, спосіб життя, коли для «потенційних жертв» від різних насильницьких злочинів характерні постійні конфлікти, причепливість, спотворені міжособистісні відносини, брутальність, спільне вживання спиртного, наркотиків тощо. За даними, отриманими в процесі дослідження, саме завдяки такій віктимізації для осіб, котрі вчиняють вбивства, зґвалтування, заподіюють тяжкі тілесні ушкодження та вчиняють інші насильницькі злочини, підвищену привабливість мають повії, картярі, п'яниці, наркомани, особи із сексуальними патологіями, іншими нервово-психічними захворюваннями (у межах осудності), злодії, хулігани тощо. Вони вразливі для злочинців ще й тому, що втягуються в гострі віктимні ситуації, для них же характерна тривала близькість до злочинця.

За результатами нашого дослідження можна стверджувати, що, з одного боку, ми мали справу з людиною, віктимна поведінка якої у відносинах «злочинець – жертва» була лише епізодом у її біографії, що різко виділяється на тлі інших властивих їй учинків (за нашими даними, таких осіб серед жертв не більше 10 %); з іншого боку, ми мали справу з особами, віктимна поведінка яких стала, отже, цілком можна констатувати віктимну спрямованість особи, віктимну орієнтацію, віктимну настанову (такі особи, за нашими даними, становлять 90 %). У другому випадку простежується не випадкова, а злісна віктимна поведінка. Випадкова віктимна поведінка часто зумовлена необережністю, довірливістю, недосвідченістю. Іноді це пов'язано з непомірним уживанням спиртного (часто вживання спиртного разом зі злочинцем), коли ситуація, здавалося б, звичайно-побутова.

Злісна віктимна поведінка пов'язана з активним, наполегливим, вимогливим способом вирішення питань. Дані нашого дослідження свідчать

про те, що віктимність жертв тяжких та особливо тяжких насильницьких злочинів виникає внаслідок їхньої ж поведінки. В основному це стосується осіб із тривкою, сталою і злісно-провокативною віктимною поведінкою. До них, зрозуміло, не належать ті жертви, які не дали приводу для вчинення щодо них того або іншого тяжкого чи особливо тяжкого насильницького злочину.

Віктимність, як правило, – це не що інше, як реалізована злочинним актом схильність стати в тій або іншій ситуації жертвою злочину, або, інакше, нездатність уникнути посягання, замаху там, де цьому можна було б запобігти. Ймовірність стати жертвою кримінального насильства зумовлена сукупністю особистісних якостей людини (жертви), що взаємодіють із ситуацією, але головне полягає у спрямованості поведінки, орієнтації, а також у настанові, меті, намірі, потребі. Розвиток ситуації при застосуванні злочинцем насильства багато в чому залежить від поведінки жертви. Якщо її віктимна поведінка є активною, а тим паче злісною, то злочинець стає заздалегідь мобілізованим на злочин і готовим вчинити насильство щодо особи. Часом можна констатувати навіть провину жертви (якщо її поведінка не тільки аморальна, але й протиправна), яка явно провокує злочинця, полегшує його дії, стає своєрідним учасником кримінального насильства над собою.

Отже, віктимна поведінка жертви є самостійним фактором, що зумовлює значною мірою кримінальне насильство. Віктимна поведінка жертви виступає як детермінанта насильницької злочинності в нерозривному зв'язку із закономірностями насильницької злочинності.

Висновки до розділу 2

В умовах сьогодення, щоб запобігти вчиненню насильницьких злочинів та для профілактичної роботи з жертвами цих злочинів, потрібні повні й точні знання про справжній стан злочинності, що своєю чергою потребує відомостей про рівень, структуру, динаміку, географію цього явища, а також осіб, які їх вчиняють та можуть бути жертвою злочину.

Останніми роками наше суспільство опинилося в умовах економічної та соціально-політичної кризи, загострення безлічі протиріч. Це викликало наростання соціальної напруги, девальвацію багатьох традиційних та моральних цінностей, різке зниження рівня законослухняності, дестабілізацію в низці регіонів громадського порядку. Падіння реальних доходів основних груп населення, абсолютне зниження показників їх життєвого рівня, зростання соціального розшарування, поява нових привілейованих верств, безробіття, інфляція, товарний дефіцит, розвал ринку, загострення міжнаціональних відносин – усе це відіграє суттєву криміногенну роль у детермінації насильницької злочинності.

У кожному конкретному місті криміногенна обстановка є результатом дії сукупних чинників, тому потрібною умовою комплексного дослідження злочинності є розгляд її через аналіз й оцінку дії соціально-демографічних та інших факторів.

Серед чинників, які найглибше вплинули на соціальну ситуацію, є: зниження рівня життя населення, зростання кількості безробітних, диференціація на багатих і бідних, алкоголізм і наркоманія, що призвели до розширення соціальної бази злочинності. Рівень життя населення знизився, коли порівняти з 2013 роком, адже у 2013-му Україна посідала 57-ме місце серед 67 країн, а у 2019-му – 62-ге місце із 71 країни. Темпи зниження й надалі зростають. Кореляційний аналіз виявив тісний взаємозв'язок зниження рівня життя городян із рівнем злочинності. Безробіття (приховане й офіційне) сприяє люмпенізації, зростанню соціальних та побутових конфліктів, поширенню пияцтва й алкоголізму. Масового характеру набуло молодіжне безробіття.

Територіальна система розселення в містах багато в чому визначає просторову картину злочинності. До її криміногенних факторів належить щільність населення та концентрація мешканців і гостей міста в його різних частинах протягом доби. Географія злочинності, її кількісні та якісні

показники залежать від міського планування, характеру забудови й розміщення об'єктів соціальної інфраструктури.

У центральних районах міста криміногенними факторами є: висока концентрація історико-культурних, торговельних, розважальних об'єктів, державних і комерційних організацій та їхніх представництв. Висока щільність населення, наявність великої кількості житлових приміщень, що здаються в оренду, засвідчують надзвичайно високий рівень злочинності. Найбільш поширена вулична насильницька злочинність, злочини проти власності. Вчиняється дуже багато вбивств і замахів на вбивство.

За результатами наших досліджень, серед осіб, які вчиняють насильницькі злочини у місті, чоловіки становлять 30–33 %, у сільській місцевості – 15–25 %. У 80 % випадків чоловіки вчиняють злочини з хуліганських або корисливих мотивів. Мотивація ж насильницьких злочинів, вчинених жінками, відрізняється. У них переважають мотиви ревнощів, помсти, заздрості, прагнення позбутися жертви тощо. Багато насильницьких злочинів вчинено жінками на ґрунті яскраво вираженої віктимної поведінки жертви – аморальної та протиправної поведінки чоловіка чи співмешканця.

Насильство властиве найчастіше малоосвіченим, недостатньо розвиненим, некультурним людям. У них слабша критика власної поведінки, більш вузький світогляд, примітивніші і грубіші потреби та інтереси, вони менш стримані у своїх прагненнях і бажаннях, серед них більш поширений культ грубої фізичної сили. Більшість злочинців з-поміж тих, хто працює, становлять особи невисокої кваліфікації та з невеликим стажем роботи. Протягом трьох останніх років приблизно половина таких осіб перед вчиненням злочину змінювали місце роботи, кожен десятий – тричі і більше. Йдеться, отже, про належність значної їх частини до люмпенізованих і напівлюмпенізованих верств населення.

Поведінка значної частини жертв (24,9 %), хоч і пов'язана з нападом на заподіювача шкоди, є поштовхом у механізмі вчинення злочину. Поштовхом до вчинення вбивства, заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю може стати

небажання жертви зважати на думку оточення. Іноді конфлікт загострюється через неприйнятну форму звернення жертви до заподіювача шкоди: коли це образи, приниження тощо. Зазвичай це особи, які не тільки добре знають одна одну, а й перебувають у стабільному контакті. У такому разі відбувається не просто нагнітання обстановки, а й прискорення насильницької реакції, провокування її, так би мовити, «прямо».

До основних криміногенних умов варто зарахувати: зниження рівня життя населення, зростання кількості безробітних, диференціацію на бідних і багатих, алкоголізм та наркоманію. Демографічна ситуація у великих містах вплинула на «омолодження» злочинців, простежується залучення підлітків до злочинних угруповань. Територіальна система розселення в містах впливає на внутрішньоміську кримінологічну обстановку: недостатньо ефективна боротьба з організованою злочинністю та незаконним обігом зброї, поширення проституції тощо.

У цьому розділі виділено два типи віктимної поведінки: сталу (іноді її називають особистісною) і несталу (її ще називають ситуативною), а також згадано активну і пасивну віктимну поведінку як два види.

Наші спостереження свідчать, що віктимізація в різних категорій жертв насильницьких злочинів виявляється по-різному, але вона завжди пов'язана зі жертвою, її властивостями й умовами формування. Специфіка ж полягає у тому, що маються на увазі саме насильницькі злочини. Багаторазова віктимізація, за нашими даними, найчастіше проявляється в жінок та неповнолітніх у випадках, коли особа, яка вже одного разу (або двічі, кілька разів) була на межі того, що могла стати жертвою насильства, причому саме через свою неправильну поведінку, знову поводить себе віктимно. Найчастіше це трапляється під час азартних ігор, розподілу викраденого майна, у разі неповернення боргу (наприклад, за отримані наркотики) тощо. Віктимна поведінка жертви є самостійним фактором, що зумовлює значною мірою кримінальне насильство. Віктимна поведінка жертви виступає детермінантою

насильницької злочинності в нерозривному зв'язку із закономірностями насильницької злочинності.

РОЗДІЛ 3

ЗАХОДИ ВІКТИМОЛОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

3.1 Загальносоціальна віктимологічна профілактика насильницьких злочинів

Завдання віктимологічних досліджень полягає в тому, щоб виявити періоди й місця, інформувати групи суспільства, аби вони могли це врахувати і не потрапляти у віктимогенні ситуації, з яких легко розвиваються процеси віктимізації, а також могли краще протистояти цій загрозі.

Віктимологічні дослідження на психологічному рівні дають змогу виявити критерії, які полегшували б розпізнавання жертви задовго до того, як вона може стати жертвою злочину. Це вплинуло б на зниження злочинності. Тому віктимологічні дослідження ставлять собі за мету вказати на ризик, якому піддають себе деякі категорії людей.

У багатьох країнах організовані інститути вивчення проблем віктимології, основними завданнями яких є:

- 1) дослідження специфіки зв'язку та взаємовідносин злочинця і жертви для виокремлення відповідних типологічних підстав класифікації;
- 2) отримання інформації про психоемоційні та фізичні ознаки жертви;
- 3) виділення криміналістично значущих характеристик, ознак і якостей, властивих жертвам конкретних злочинів;
- 4) виявлення факторів психологічного та соціально-психологічного характеру, що визначають або впливають на поведінку потенційної жертви. Є певні періоди часу та місця, коли і де певні групи населення особливо часто стають жертвами тих чи інших деліктів.

На думку Г. М. Міньковського та Н. Ф. Кузнєцової, вони слугують таким цілям:

- а) для роз'яснення певним контингентам населення, виділеним за ознаками віку, статі, району проживання, давності проживання та іншими характеристиками, правил, що забезпечують максимальну їхню особисту безпеку в процесі професійної й побутової життєдіяльності;
- б) для роз'яснення правил збереження майна від злодіїв та шахраїв;
- в) для роз'яснення оптимального способу дії при зіткненні зі злочинцем, враховуючи точний опис адресатів та порядок звернення до правоохоронних органів;
- г) для здійснення заходів групового й індивідуального рівнів, пов'язаних із забезпеченням соціального контролю в передбачених законом формах щодо осіб з віктимно-провокативною поведінкою;
- д) для реалізації заходів правового впливу на цих осіб у разі, якщо їхня поведінка має протиправний характер, а також стосовно посадових осіб та батьків, які порушують обов'язки щодо запобігання такій поведінці;
- е) для здійснення заходів охорони громадського порядку, що обмежують цим можливість віктимної поведінки; заходи щодо посилення захисту житла від незаконного проникнення;
- ж) для вжиття заходів щодо зниження латентності злочинів [23].

Вагоме значення має прийнята ООН 1973 року Європейська конвенція щодо відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів. У ній вперше сформульовано цілий комплекс положень та заходів, спрямованих не тільки на відшкодування збитків, а й на усунення інших, зокрема психологічних, наслідків злочинів. Поряд із виплатою компенсації за збитки з громадських фондів Конвенція передбачала також державну компенсацію у випадках, коли вона не повною мірою отримана з інших джерел.

Узагальнивши накопичений досвід, ООН 29 листопада 1985 р. ухвалила Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою, яку підписали всі її держави-члени. У Декларації детально прописано заходи, які мають бути вжиті задля справедливого

поводження зі жертвами злочинів, надання їм соціальної допомоги та правового захисту, зокрема заходи щодо відшкодування збитків.

Важливість дослідження даних про жертви полягає у правильній кваліфікації злочинних дій та призначенні справедливого покарання винному, а також у притягненні до відповідальності тих жертв, які вчинили незаконні дії. Зокрема, шляхом обліку осіб з підвищеною віктимністю або агресивних жертв, які спровокували злочин, створили ситуацію, що призвела до заподіяння їм шкоди цим злочином [125].

Врахування віктимологічних характеристик жертви, певні закономірності, пов'язані з поведінкою жертви, у механізмі вчинення злочину необхідні для розробки версій при порушенні й розслідуванні кримінальних проваджень, здійсненні всебічного, повного й об'єктивного дослідження всіх обставин справи, захисту дійсно жертви від злочину, причому вивчення жертви і її поведінки, проведене в межах кримінального процесу, охоплює ці моменти як до, так і під час вчинення злочину, інакше кажучи, визначається роль жертви в генезі злочину.

У науковій літературі існують різні підходи щодо визначення поняття жертви злочину. Одні, ґрунтуючись на нормах кримінального та кримінального процесуального права, обмежуються поняттям жертви, інші додають до цього юридичних осіб, а не лише фізичних.

У світовій спільноті, зокрема і в нашій країні, є багато мільйонів людей, які страждають морально, фізично й матеріально від різноманітних злочинів. Зі зростанням злочинності кількість жертв збільшується у 2-3 рази, і цей процес нескінченний.

Тим часом закони багатьох країн сформульовані так, що сам факт страждання людей ніхто не помічає. Закон говорить про жертву, якій прямо завдано моральної, фізичної чи матеріальної шкоди, однак не визнає непрямих жертв. До того ж офіційно визнані потерпілими та не визнані такими і надалі страждають після закінчення злочину в процесі дізнання, слідства, судового розгляду через недосконалість законів, неправильні дії поліції, слідчих та

судових органів, органів виконання покарання, не кажучи вже про випадки прямого порушення закону та зловживання владою.

Неприродність такого становища і спонукала світову спільноту в особі країн-учасниць Генеральної Асамблеї ООН ухвалити згадувану уже спеціальну Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою. У ній вперше на міжнародному рівні сформульовано поняття жертви злочину. Так, відповідно до Декларації, «жертвами злочинів визнаються особи, яким індивідуально або колективно було завдано шкоду, враховуючи тілесні ушкодження або моральні збитки, емоційні страждання, матеріальні збитки або істотне порушення їх основних правил внаслідок дії чи бездіяльності, що порушує чинні національні кримінальні закони держав-учасниць, а також закони, що забороняють зловживання владою» [37].

Жертвою злочину може вважатися та чи інша особа, незалежно від того, чи було встановлено, заарештовано, передано суду чи засуджено злочинця, а також незалежно від родинних відносин між злочинцем та жертвою.

Віктимологічне визначення жертви злочину охоплює і офіційно визнаних жертв, і не визнаних такими окремих осіб. Воно корисне, оскільки відкриває можливості віктимологічної профілактики.

Проте віктимологічні дослідження далеко ще не досконалі. Вони мають свої вади. Це, зокрема, як зауважують Г. В. Антонов-Романівський та А. А. Лютів, такі:

1) штучний розрив між кримінологічною оцінкою поведінки злочинця та віктимологічною оцінкою поведінки жертви. Такий розрив веде до гіперболізації ролі поведінки жертви та приниження значення вчинків злочинця;

2) використання під час оцінювання поведінки жертви і злочинця нечітких життєвих уявлень, що суперечать нормам та принципам моралі і моральності;

3) надання кримінологічного (віктимологічного) значення таким сторонам поведінки жертви, які фактично не можуть сприяти вчиненню злочинів;

4) необґрунтована оцінка деяких сторін поведінки жертви як обставини, що пом'якшує вину злочинця [4, с. 41].

Перелічені недоліки взаємопов'язані і зазвичай супроводжують один одного в тому чи іншому дослідженні. Але перший з них «прокладає» дорогу всім іншим. Особливо це стосується зґвалтувань. Саме при їх вивченні найчастіше не беруться до уваги морально-психологічні дефекти злочинця і жертва стає мало не головним винуватцем вчинення щодо неї злочину. Помилкове тлумачення соціальної сутності подій може також виникати через відсталі життєві уявлення і погляди про взаємини статей.

Віктимологічна профілактика – один із напрямів запобігання злочинності, який ще не повною мірою реалізований у нашому суспільстві. Це специфічна діяльність соціальних інститутів, спрямована на встановлення, усунення або ж нейтралізацію факторів, обставин, ситуацій, що формують віктимну поведінку й обумовлюють учинення злочинів, виявлення групи ризику та конкретних осіб із підвищеним ступенем віктимності, вплив на них задля поновлення й активізації їхніх захисних якостей, розроблення чи покращення засобів захисту громадян від злочинів і подальшої віктимізації [133, с. 44].

Остаточне прийняття рішення про вчинення злочину О. М. Гумін [32, с. 99–100] значною мірою ставить у залежність від віктимної поведінки жертв в умовах конфліктної взаємодії з винним.

Віктимологічна профілактика вміщує заходи, спрямовані на:

- 1) усунення, зменшення та нейтралізацію обставин, що сприяють віктимізації;
- 2) зниження особистісної та рольової віктимності;
- 3) підвищення опорності та протидії злочинним посяганням;
- 4) девіктимізацію осіб, які постраждали від злочину [35].

Змістом віктимологічної профілактики є система заходів, вкладених у виявлення потенційних жертв і запобігання необачній (легковажній, провокаційній) поведінці останніх, тобто забезпечення ефективного захисту потенційних жертв від злочинних діянь і девіктимізації жертв.

У віктимологічній профілактиці, як і у всій спеціальній кримінологічній профілактиці, варто виділити два напрями запобіжних заходів, що мають об'єктом:

1) віктимологічні ситуації (на всіх їхніх етапах – від формування жертви з підвищеними віктимними якостями до віктимогенної передкримінальної);

2) безпосередньо потенційних та реальних жертв як на індивідуальному (індивідуальна віктимологічна профілактика), так і груповому рівні (загальна чи індивідуально-групова віктимологічна профілактика).

Працюючи в першому напрямку, належну увагу треба приділяти заходам, спрямованим на усунення віктимно небезпечних ситуацій (патрулювання, технічні пристрої охоронного призначення, поліпшення організації дорожнього руху, мобілізація населення на вирішення завдань особистої й колективної безпеки).

При здійсненні профілактики другого напрямку потрібно використовувати заходи виховного впливу, професійне навчання, правову пропаганду, особистісну активізацію потенційних жертв, забезпечення населення спеціальними засобами тощо.

Останнім часом у кримінологічній літературі дедалі гостріше постає проблема вивчення жертв злочинів, а саме: введення у процес запобігання злочинності віктимологічної профілактики. Це зумовлено низкою обставин, насамперед висуванням на перше місце в ієрархії цілей правоохоронної діяльності, захист людини, її життя, здоров'я, права і свободи [80].

Певний час правоохоронні органи були зорієнтовані лише на профілактику злочинів репресивної дії та злочинців без належної уваги до

проблеми жертви злочину. З огляду на це, досі немає повного обліку статичних даних жертв, а отже, не вивчаються їхні особистісні характеристики, а також «роль» у механізмі вчинення злочинів, заходи віктимологічної профілактики, і взагалі жертва нерідко розглядається лише в межах кримінально-процесуальних відносин.

Тим часом закордонна кримінологія послідовно ставить питання про захист жертв злочинів від свавілля злочинців і влади. У цьому напрямку удосконалюється національне кримінальне законодавство, проводяться наукові семінари, симпозіуми, створюються різноманітні соціальні служби, фонди допомоги, будинки довіри для порятунку жертв. Поряд із професійною діяльністю за фактом злочину не менш професійно ведеться робота зі жертвами злочину на користь недопущення їх повторної віктимізації. Так, відомі врегульованість та правова захищеність жертви у кримінальному процесі. Відповідно до ст. 55 Конституції України держава забезпечує жертву доступом до правосуддя. У низці випадків успішно здійснювалися заходи віктимологічної профілактики [60].

Однак цього явно недостатньо. Завдання полягає в тому, щоб змінити поширений погляд на практику боротьби зі злочинністю, що склалася, і її запобігання, зорієнтувати правоохоронні органи, насамперед органи Національної поліції, на роботу не тільки від «злочинця», а й від «жертви злочину», зробити віктимологічну профілактику важливим засобом запобігання злочинності.

Досвід боротьби зі злочинністю в нашій країні і за кордоном переконливо свідчить, що дії злочинців у деяких випадках від самого початку мотивовані поведінкою й особистісними якостями людей, які в майбутньому стають жертвами злочину. Той самий досвід підтверджує і ще одну істину: злочину могло й не бути, а те, що почалося, – могло закінчитися безрезультатно, якби потенційний злочинець зустрів у передбачуваній жертві або в об'єкті зазіхання належну відсіч і передбачливість.

Сказане радикально змінює погляд на наявну систему заходів запобігання злочинності, роль та місце в ній віктимології й віктимологічного напрямку профілактики. Віктимологічна профілактика – один із напрямів запобігання злочинності, далеко не повною мірою реалізований у нашому суспільстві. Це специфічна діяльність соціальних інститутів, спрямована на виявлення, усунення або нейтралізацію факторів, обставин, ситуацій, що формують віктимну поведінку й зумовлюють вчинення злочинів щодо конкретної особи або будь-кого, виявлення груп ризику та конкретних осіб з підвищеним ступенем віктимності та вплив на них у цілях відновлення чи активізації їхніх захисних якостей, і навіть розробка чи вдосконалення вже наявних спеціальних засобів захисту громадян, і конкретних осіб від злочинів, і наступної віктимізації.

Як і традиційна профілактика злочинної поведінки, віктимологічна профілактика має складну структуру, здійснюється різними суб'єктами, на різних рівнях, у різних видах та формах, щодо різних об'єктів, на ранній та безпосередній стадіях прояву віктимної поведінки і властивостей жертви. Суб'єктами віктимологічної профілактики виступають ті ж державні органи, громадські й приватні організації, посадові особи та громадяни, які здійснюють традиційну профілактику з тією різницею, що можуть створюватися, організовуватися, виділятися суто спеціалізовані органи, підрозділи, групи, громадські й приватні організації, які на професійній основі забезпечують роботу із жертвами злочинів щодо їх захисту від злочинних посягань. Прикладом таких суб'єктів можна назвати органи соціального захисту населення.

Зрозуміло, віктимологічна профілактика не розв'язує всіх проблем. Однак у загальному ряду з традиційною вона значно підвищує рівень запобігання злочинам, робить загалом профілактичну діяльність завершеною. Нехтувати можливостями віктимологічної профілактики, а тим паче ігнорувати їх – означає вести боротьбу зі злочинністю напівзаходами.

Ефективність віктимологічної профілактики неможлива без аналізу великої інформації віктимологічного характеру, що дозволяє всебічно врахувати кримінологічні чинники (загальні, які характеризують конкретний злочин). Місце, час, способи вчинення злочинів, найбільш типові категорії осіб, залучених як злочинців чи жертв, – усе це потрібно знати, узагальнювати та враховувати під час організації профілактичної роботи. Зібрана інформація, її вивчення дають змогу виявити типових потенційних жертв. Виявлення таких осіб є складним завданням, особливо якщо врахувати, що багато осіб, які вже постраждали від злочинних дій, не звертаються до правоохоронних органів.

Виявлення потенційних жертв може будуватися у трьох напрямках: від ситуації, коли, виявляючи й аналізуючи обстановку, «виходять» на конкретних потенційно вразливих у цій обстановці осіб; від злочинця, коли шляхом вивчення його зв'язків чи типової поведінки визначається коло можливих потенційних жертв від нього; від жертви, коли «вихід» на конкретну особу виявляє в ньому підвищені віктимні якості.

У системі профілактики віктимізації виділяють такі види: загальносоціальна, спеціально-кримінологічна та індивідуальна.

Загальна профілактика віктимізації – це система заходів для усунення процесів детермінації та причинності віктимізації, які впливають на все населення та його групи, котрі виділяються за загальним економічним, соціальним та іншим критеріями, що створює можливість віктимної поведінки практично всіх представників цих соціальних груп. Загальне запобігання віктимізації охоплює заходи щодо оздоровлення економічної, соціальної, політичної й духовної сфер життя суспільства.

Говорячи про віктимологічну профілактику на загальносоціальному рівні, варто мати на увазі, що це діяльність широкого кола суб'єктів, які охоплюють державні і недержавні структури, рухи, суспільства, їхніх посадових осіб та громадян щодо реалізації комплексу заходів соціально-економічного, правового, організаційного та іншого характеру, спрямованих на гідне поводження зі жертвами, недопущення віктимізації населення та

зниження віктимності. У світі в умовах розвиненої злочинності будь-яка людина може стати жертвою злочину. Можна говорити про номінальну або «нормальну» віктимність людей, які не були жертвами злочинів, а також про підвищену віктимність тих, хто вже одного разу став жертвою злочину або може нею стати з більшою ймовірністю через особисті якості або соціальні ролі. У всіх цих випадках об'єктом віктимологічної профілактики є насамперед потенційні жертви злочинів. При цьому на загальносоціальному рівні як об'єкт виступає не якась конкретна особа, а все потенційно віктимне населення [24, с. 206].

Характерними ознаками віктимологічної профілактики на загальносоціальному рівні є: а) всебічний характер; б) комплексність та взаємозалежність; в) радикальність. Зокрема, всебічний характер загальних заходів профілактики злочинів проявляється в тому, що вони проводяться у всіх сферах соціального життя, охоплюють усі напрями соціального розвитку: економіку, культурне будівництво, науку, техніку тощо [86, с. 27].

Найголовнішим завданням віктимологічної профілактики на цьому рівні є створення системи ефективного соціального захисту громадян від можливої віктимізації, зміна практики поводження зі жертвами злочинів. Для цього потрібна зміна законодавчих положень з урахуванням вимог Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою, створення нових державних та недержавних структур, соціальних служб, фондів допомоги, реабілітаційних центрів та інших установ захисту жертв злочинів, навчання кадрів для роботи з жертвами, реконструювання наявних структур з переорієнтацією їхньої діяльності на уважне, зацікавлене ставлення до всіх жертв злочину.

Треба мати на увазі, що світовою практикою накопичено вже певний позитивний досвід у цьому напрямі. Наприклад, у Канаді, США, Великій Британії на загальнонаціональному рівні існують спеціальні організації, які надають допомогу й підтримку жертвам злочинів. Серед них: американська Національна організація допомоги жертвам, англійська Національна асоціація

допомоги жертвам, на рівні регіону – торонтська Програма допомоги жертвам у Канаді [16].

Дуже часто ініціаторами розробки, підтримки й реалізації програм допомоги жертвам злочинів є правоохоронні органи, зокрема поліція. У Канаді, наприклад, функціонує понад 14 таких програм.

Для надання матеріальної допомоги постраждалим від злочинів у низці держав виділяють спеціальні державні асигнування.

Останніми роками у зв'язку з погіршенням становища у справі боротьби зі злочинністю самі потерпілі стали об'єднуватися для організації власного захисту та розв'язання проблем, що виникають при цьому. У США, наприклад, створено понад сім тисяч таких груп жертв, об'єднаних у рух із центром у Вашингтоні. Характерна риса цих рухів – реальна участь у законотворчому процесі шляхом внесення конкретних питань. Так, вони внесли до законодавства штатів понад 1500 пропозицій щодо поправок, які розширюють права жертв. Представники руху на захист прав жертв домагаються не посилення покарання для злочинців або отримання грошової компенсації, а насамперед права брати участь у судовому процесі. Із цією метою в деяких штатах як експеримент проводяться судові сесії, на яких жертви злочинів і злочинці можуть висловити один одному свої претензії. Тим самим забезпечується можливість показати злочинцеві наслідки вчиненого ним злочину, а також знизити емоційне переживання жертви.

Заслуговує на увагу досвід надання допомоги жінкам, які постраждали від насильницьких злочинів. В англійських країнах створено так звані служби кризового стану після статевих злочинів. Фактично це центри, де жінка-жертва статевих злочинів може отримати психологічну і моральну підтримку [16].

Ще одним видом допомоги жінкам є служба безпеки вдома. У випадку побутових злочинів виникає ситуація, коли жінка й діти змушені йти з дому через страх бути побитими. У такому разі їм надається будинок для тимчасового проживання. Адреси таких будинків відомі широкому загалу, а поліцейські, як правило, самі супроводжують туди жінку і її дітей [16].

У Бразилії є лише жіночі поліцейські відділи, які забезпечують поліцейське обслуговування жінок і дітей, що стали жертвами злочинів або можуть стати такими.

Вивчення ступеня віктимності окремих груп і категорій населення показало, що залежно від віку та статі найбільш потенційну віктимність мають неповнолітні та люди похилого віку. Це зумовлено загальновідомими психофізичними властивостями одних та інших: їхнє становище в сім'ї, цікавість, жага до пригод, довірливість, навіюваність, невміння пристосовуватися до умов – для дітей та підлітків; безпорадність, фізична слабкість, певні хворобливі вікові зміни – в осіб похилого віку.

За окремими категоріями злочинів потенційна жертва запрограмована. Так, жертвою зґвалтування переважно стає жінка, розбещення неповнолітнього – лише особа, яка не досягла відповідного віку.

Залежно від спеціальності та роду занять найбільший ступінь віктимності мають водії транспортних засобів, керівники підприємств середнього та малого бізнесу, моряки, працівники поліції. Підвищену віктимність також мають люди з високим матеріальним достатком, повії, високооплачувані працівники кооперації. Для сільської місцевості характерна підвищена віктимність служителів церкви, сільських підприємців, жінок похилого віку, що самотньо проживають [134].

Варто зауважити ще один важливий факт. Зростання занепокоєння з приводу злочинності стало проблемою, що спричинює низку негативних наслідків, один з яких – втрата свободи поведінки. Підвищений рівень страху перед злочинністю впливає на виникнення дезадаптації в суспільстві. Ця проблема погіршує якість життя, негативно впливаючи на психологічний стан, соціальний та економічний добробут громадян.

Психологи визначають страх як емоцію, що виникає в ситуаціях погрози біологічному чи соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело дійсної чи уявної небезпеки [2].

Страх складається з певних і цілком специфічних фізіологічних змін, експресивної поведінки та специфічного переживання, що впливає з очікування погрози чи небезпеки. Страх – це емоційний стан, що виникає при переживанні реальної або уявної небезпеки, корисний для людини як біологічної істоти, оскільки відображає захисну біологічну реакцію людини, але для людини як соціальної істоти часто стає на заваді досягнення поставлених цілей.

Під наслідками страху перед злочинністю розуміють викликані страхом психологічні стани, різні поведінкові реакції та зміни в суспільстві. На фізіологічному рівні страх охоплює низку змін у стані організму, які роблять осіб підготовленими до зустрічі з небезпекою. Ці зміни, особливо зміни в ендокринній системі, можуть бути функціональними або дисфункціональними. З одного боку, під впливом страху людина може робити речі, які у звичайному стані здаються неможливими. Тому адекватний небезпеці рівень страху перед злочинністю певною мірою корисний для осіб і є певною мірою конструктивним, оскільки представляє природний захисний механізм, що допомагає краще пристосуватися до екстремальної ситуації. Якщо рівень страху перед злочинністю пропорційний реальному ризику, він може сприяти формуванню корисних звичок, які забезпечують безпеку, і навіть посилювати охорону будинку та майна, знижуючи так ризик стати жертвою злочину.

З іншого боку, зміни у стані організму, які роблять осіб сильними та витривалими, можуть призводити до фізіологічних дисфункцій і навіть до повної бездіяльності. Такий стан найімовірніший, якщо особа нічого не зможе зробити з лякаючим стимулом.

Постійне відчуття страху стати жертвою злочину формує «менталітет жертви» і може сприяти зниженню довіри до оточення та ще більшої вразливості, що збільшує ризик стати жертвою злочину.

Людина, яка боїться злочинців, подає їм невербальні сигнали, що свідчать про страх, а ті безпомилково «зчитують» їх і вибирають собі жертвою

того, хто найкраще підходить на цю роль. Напружена поза, згорблені плечі, полохливий погляд, невпевнений голос – ці та інші подібні ознаки безпомилково сигналізують злочинцям, що перед ними боязка, слабка особа [41].

Отже, страх загалом негативно впливає на людей. По-перше, він руйнує відчуття суспільного добробуту й комфорту. По-друге, страх є одним із факторів стресу, постійна дія якого може негативно позначатися на здоров'ї. По-третє, страх може підвищувати віктимність людей, що його відчувають. По-четверте, страх перед злочинністю може бути джерелом агресії. І останнє, страх перед злочинністю призводить до соціальної ізоляції та недовіри стосовно людей, що живуть поруч, і зменшує інтенсивність соціальної взаємодії, що негативно впливає на соціальний зв'язок і солідарність.

Розглянуті вище стани віктимності різних категорій та груп населення залежно від статі, віку, соціального стану, роду занять мають значення для організації загальної віктимологічної профілактики. Тут підвищена віктимність не персоніфікована й зумовлена головню об'єктивними обставинами, що іноді визначають вибір жертви злочину. Тим часом у механізмі злочинної поведінки істотну і часом вирішальну роль відіграють відносини, в яких перебувають жертва та злочинець, а також особисті морально-психологічні якості жертви.

Відносини жертви та злочинця багато в чому визначають істину конфлікту, динаміку розвитку конфліктної та криміногенної ситуації, що дає змогу бачити та вживати заходи віктимологічної і традиційної профілактики на різних стадіях злочинної поведінки.

Нарешті, такі морально-психологічні якості жертви, як грубість, статева розбещеність, мстивість, жорстокість, жадібність, довірливість, недовірливість або ввічливість, тактовність, рішучість, сміливість можуть сприяти або перешкоджати вчиненню злочину.

Особисті якості виявляються неоднозначні. Наприклад, боягузтво може вберегти потенційну жертву від віктимізації і, навпаки, сміливість та рішучість

(як позитивні якості) можуть виявитися вирішальними в певних ситуаціях для перетворення цієї особи на жертву. Нерідко морально-психологічні якості жертви сприяють створенню обстановки вчинення злочину. Так, п'яниця, що перебуває у несвідомому стані, є «приманкою» для різних категорій злочинців: злодіїв, сексуальних маніяків, хуліганів, наркоманів, жінок легкої поведінки тощо. Зрозуміло, злочинець враховує й використовує особисті якості потенційної жертви при виборі місця, часу та способу вчинення злочину.

У разі загострення політичних і соціально-економічних суперечностей, зростання реальної кількості й посилення тяжкості вчинення злочинів першочерговим завданням правоохоронних органів є захист громадян від злочинних посягань.

Усунення акцентів і наголос на захисті громадян усіма засобами від можливої віктимізації змушують активізувати не тільки традиційні засоби та способи запобігання злочинам, а й шукати нові, зокрема більш продуктивні, щоб використати їх для віктимологічної профілактики. При цьому йдеться не просто про посилення віктимологічного напрямку у профілактиці злочинів, а зміну політики й стратегії в цій галузі діяльності, надання віктимологічній профілактиці статусу одного з найважливіших напрямів боротьби зі злочинністю.

Важливим засобом загальної віктимологічної профілактики є правове виховання. Деякі злочини стали можливими у зв'язку з правовою непоінформованістю жертв.

Позитивний ефект у віктимологічній профілактиці відіграє роз'яснювальна робота. Тут важливо використовувати відомості про осіб, які стали жертвами злочинів через свою необачність; варто активніше використовувати радіо й телебачення, роздруківки для інформування про способи вчинення злочинів, розраховані на необачність та надмірну довірливість жертв. Роз'яснювальна робота можлива також у вигляді розмов, виступів правоохоронців. Вони повинні звертати увагу на обставини

віктимного характеру, рекомендувати бути більш пильними, обережними, критичніше ставитися до своїх вчинків та поведінки інших осіб.

З метою загальної віктимологічної профілактики вважаємо за доцільне також поширювати спеціальні листівки, пам'ятки з порадами щодо того, як уникнути можливості стати жертвою, наприклад, зґвалтування, розбійного нападу або будь-якого іншого злочину.

Віктимологічний аспект профілактики злочинів охоплює й запобігання «інверсійним злочинам», тобто таким злочинам, при вчиненні яких відбувається зміна ролей злочинця і жертви, коли жертва завдає кримінально-карану шкоду злочинцю.

Заходи віктимологічної профілактики в таких випадках повинні рівною мірою спрямовуватися і на потенційну жертву, і на потенційного злочинця. При цьому заходи традиційної кримінологічної профілактики, що застосовуються щодо особи, яка готує вихідний злочин, доповнюються віктимологічним змістом, а заходи віктимологічної профілактики щодо потенційної жертви від вихідного злочину насичуються змістом традиційної кримінологічної профілактики.

3.2 Спеціально-кримінологічна та індивідуальна віктимологічна профілактика насильницьких злочинів

Запобігання злочинності – головне завдання кримінології. Ще Платон вважав, що законодавець повинен створювати закони, які запобігають вчиненню злочину потенційним злочинцем [7]. Аристотель був переконаний, що процес запобігання злочинності охоплює боротьбу зі зіпсованими, що суперечать розуму, звичкам та смакам [6]. Монтеस्क'є наголошував, що добрий законодавець не так дбає про покарання за злочини, як про запобігання злочинам: він намагатиметься не так карати, скільки покращувати звичаї [124].

До змісту предмета теорії запобігання злочинності належить: взаємодія суб'єктів запобігання злочинності; соціально-економічні, методологічні, ресурсні

умови, що забезпечують діяльність із запобігання злочинності; комплексні профілактичні заходи та цільові програми для різних рівнів, масштабів і структур; розробка спеціальних заходів та системи індивідуальної профілактики злочинів; координація і планування заходів запобігання злочинності; оцінка результативності запобігання злочинності; співвідношення, взаємозв'язок та взаємодія загальних і спеціальних заходів запобігання злочинності [29, с. 41].

Традиційна система профілактики віктимізації виглядає так: загальносоціальна, спеціально-кримінологічна та індивідуальна.

До основних напрямів спеціально-кримінологічної віктимологічної профілактики насильницьких злочинів належать:

а) послідовна й наполеглива боротьба з пияцтвом та наркоманією на основі постановки чітких і реальних цілей, належної комплексності та координації;

б) своєчасність і достатність реагування на злочини, які вчиняються на ґрунті сімейних та інших побутових конфліктів і можуть перерости у злочини;

в) забезпечення ефективної охорони громадського порядку на вулицях та в інших громадських місцях (у барах, на дискотеках тощо);

г) припинення криміногенних впливів на неповнолітніх та професійних злочинців; поліпшення якості профілактичної роботи в маргінальному середовищі;

д) активізація діяльності з ліквідації організованих злочинних груп;

е) своєчасність профілактичного впливу на осіб з підвищеним ступенем віктимності;

ж) активізація боротьби з фактами незаконного виготовлення, збуту, зберігання, носіння холодної й вогнепальної зброї, з її розкраданнями;

з) забезпечення справедливої відповідальності за насильницькі злочини на основі її диференціації та індивідуалізації.

Активізація роботи у цих напрямках сприяє стабілізації і впливає на скорочення рівня насильницьких злочинів. На це варто орієнтувати цільові

програми, а також документи міжвідомчого планування боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями. Цим вимогам відповідає Закон України «Про основні засади молодіжної політики», прийнятий Верховною Радою України 27 квітня 2021 р. [97].

У структурі планових документів щодо боротьби зі злочинністю доцільно виділяти розділ (підрозділ) «Спеціальні заходи щодо боротьби зі злочинами проти особи та громадського порядку». Особливе значення мають заходи посилення профілактичного впливу у специфічних криміногенних групах населення (неповнолітні; особи, які зловживають спиртними напоями, вживають наркотики або психотропні речовини; безробітні). Наприклад, складну ситуацію з безпритульними поглиблює те, що в Україні і досі не підраховали їхньої кількості. У Моніторинговій місії ООН розповіли, що заклади соціального захисту можуть надати притулок лише 1600 людям. «Цей показник значно менший, ніж 21,7 тисячі бездомних осіб за підрахунками місцевих органів влади у 2019 році. Реальний попит на притулки може бути набагато вищим, враховуючи, що не всі туди звертаються. Також є міста, селища та області, які не пропонують послуги з реєстрації та обліку бездомних людей» [5].

Моніторингова місія ООН закликала владу збільшити фінансування комунальним та благодійним організаціям, які підтримують безхатченків. Такі заклади потрібно створити і в тих областях, де їх немає [5].

Пріоритетні заходи спеціально-кримінологічної профілактики насильницьких злочинів полягають у такому:

1. Удосконалення соціально-економічної політики як засобу вирішення завдань загальної профілактики злочинності. Основним завданням економічної політики держави має стати: зупинка спаду виробництва у пріоритетних галузях народного господарства, що становлять основу життєдіяльності населення; забезпечення поступового підйому рівня життя, скорочення безробіття; проведення активних заходів у сфері боротьби з економічною злочинністю. Доцільно сформулювати концепцію регіональної

промислової політики, що сприяло б якнайшвидшому зниженню безробіття, переходу до сталого економічного й соціального розвитку. Кримінологи пропонують також низку спеціальних заходів у сфері боротьби з економічною злочинністю, пов'язаних із припиненням протизаконних дій державних, банківських комерційних структур щодо розподілу й перерозподілу власності, з перевіркою законності дій на зовнішньоекономічному і внутрішньому споживчому ринку [146].

2. Заходи у сфері поліпшення соціальної обстановки. У соціальній сфері потрібно розробити систему заходів для підтримання критичного рівня зайнятості, запровадити регулювання ринку робочої сили, забезпечити безробітним необхідний рівень споживання, розробити спеціальні програми сприяння зайнятості молоді в містах. Для запобігання злочинності підлітків та молоді в масштабах країни і її регіонів потрібна розбудова державної системи профілактики бездоглядності та правопорушень неповнолітніх, а також розробка спеціальних проєктів запобігання злочинності серед різних категорій підлітків. У сфері боротьби зі злочинністю мігрантів, а також іноземних громадян (тимчасово проживаючих в Україні) пріоритетним є подальше вдосконалення правової бази режиму перебування, надання правової й соціальної допомоги вимушеним мігрантам.

3. Заходи щодо вдосконалення територіальних систем розселення і розвитку соціальної інфраструктури міст. З урахуванням кримінологічної типології адміністративних районів та загальних тенденцій розвитку країни антикриміногенний ефект дадуть заходи щодо деконцентрації населення в центральних районах та комплексного розвитку окраїнних і приміських районів (покращення житлових умов сімей; розширення мережі соціальної інфраструктури, враховуючи культурно-дозвільну та спеціальну соціальну допомогу). Зміцнення громадського порядку потребує подальшого вдосконалення матеріальної інфраструктури правоохоронних органів.

4. Заходи удосконалення системи правової соціалізації громадян. Відсутність належної правової культури, дефектна правосвідомість та

аморальність громадян є об'єктивно-суб'єктивною основою генези й розвитку злочинності. З огляду на це найважливішим напрямом та умовою правової соціалізації є розвиток законотворчості, що відповідає новим економічним відносинам, підпорядкування останніх праву через систему правоохоронних органів. Другий напрям – відновлення та розвиток системи правового й морального виховання населення на новій ідеологічній основі. До організації правового виховання та пропаганди правових знань потрібно залучити вчених-юристів, громадські організації, ЗМІ.

5. Удосконалення організаційно-правового забезпечення діяльності органів влади, правоохоронних органів у сфері боротьби з насильницькою злочинністю має сприяти вирішенню таких завдань: охоплення правовим регулюванням усіх сфер життя українського суспільства, суспільних відносин, які прямо чи опосередковано пов'язані з процесами детермінації злочинності, і навіть оновлення законодавчого регулювання діяльності всіх суб'єктів соціального контролю, правоохоронних органів та судів; забезпечення оптимального співвідношення регіональної й місцевої нормативно-правової бази у сфері боротьби зі злочинністю; створення ефективної системи державних органів, що забезпечують кримінологічну експертизу, моніторинг та наукове опрацювання проблем, пов'язаних з процесами розвитку насильницької злочинності та проблемами її профілактики.

Зараз на розв'язанням вказаної проблеми працює багато органів і підрозділів: МВС України, Державної митної служба України, Міністерства оборони України тощо. Їхні зусилля нерідко докладаються за принципом «у семи няньок дитини без ока», тобто без єдиної стратегії і тактики, розрізнено, недостатньо цілеспрямовано. У нинішніх умовах потрібне здійснення комплексу першочергових заходів, спрямованих на зміну ситуації з незаконним обігом зброї, боєприпасів та вибухових речовин у країні, на стримування зростання і звуження її масштабів.

Отже, враховуючи сучасний розвиток України, заходи профілактики насильницьких злочинів мають здійснюватися з урахуванням того, що зростає й

кількість безробітних, алкоголіків, наркоманів тощо, а відповідно дуже бурхливо розвивається нині організована злочинність. Заходи профілактики мають охоплювати всі сторони життєдіяльності людини, де можливе зародження агресивних мотивів. Особливо заходи профілактики повинні торкнутися місць найбільшого скупчення неповнолітніх (дискотеки, бари), де дозвілля часто супроводжується вживанням алкоголю і наркотиків. Водночас на повну силу повинні працювати заходи вдосконалення системи правової соціалізації громадян.

У великому місті варто звернути увагу на заходи щодо вдосконалення територіальних систем розселення та розвитку соціальної інфраструктури. Ці заходи мають проводитися паралельно зі заходами в галузі покращення соціальної обстановки.

Заходи профілактики насильницьких злочинів варто здійснювати за єдиною програмою, яка повинна мати підтримку в місцевих органах влади. Тільки комплексне проведення всіх профілактичних заходів здатне дати якісні результати і знизити рівень насильницької злочинності, яка ґрунтується на заходах загальної профілактики та доповнює їх.

Індивідуальна віктимологічна профілактика посідає особливе місце в загальній системі запобіжних заходів і будується головню на двох напрямках:

1) виявлення найбільш віктимного контингенту – об'єкта профілактики (осіб, які, з огляду на особливості поведінки та особистісні властивості, можуть бути найбільш ймовірними жертвами насильства) та визначення ймовірного прогнозу віктимності окремих громадян чи видових груп – з урахуванням типологічних методів;

2) нейтралізація негативного впливу на цих осіб на різних стадіях і в різних формах (навчання, виховання, контроль, забезпечення особистої безпеки), має кінцевою метою корекцію чи усунення віктимності в окремих громадян.

Як видно, обидва напрями індивідуальної віктимологічної профілактики припускають різних адресатів дослідження та впливу. У першому випадку

йдеться лише про реальних потенційних жертв; у другому – не тільки про жертв, а й їхнє найближче оточення, соціальні зв'язки та мікросередовище.

Можливості та перспективність індивідуальної віктимологічної профілактики основані, як зазначалося, на визнанні жертв злочинів (реальних та потенційних) носіями певної сукупності особистісних та поведінкових характеристик, які й зумовлюють їх вищу, хоча, зрозуміло, і ймовірнісну віктимність.

До основних віктимологічних ідей, що мають важливе значення для організації індивідуальної профілактики, належать уже сталі загально визнані положення про те, що: а) поведінка жертви часто істотно впливає на мотивацію злочинної поведінки, вона може полегшувати і навіть провокувати її, впливає на вибір способу реалізації злочинного наміру, характер і тяжкість злочинних наслідків. І навпаки, вибір правильної лінії поведінки в небезпечній ситуації дозволяє відводити погрозу злочинного зазіхання або принаймні знизити тяжкість злочинних наслідків; б) ймовірність трансформації особи в жертву злочину визначається мірою її віктимності, яка зі свого боку залежить від сукупності особистісних властивостей конкретної особи, її соціальної ролі, а також типу ситуації (звідси у віктимології здавна прийнято розрізняти особистісну, рольову й ситуативну віктимність); в) віктимність, отже, залежить від сукупності соціально-психологічних властивостей жертви, її соціального та правового статусу, рольових функцій та багато в чому акумулює ці фактори ступеня захищеності індивідуума чи певної категорії осіб; г) віктимність – категорія, що піддається регулюванню та корекції; позитивно впливає на найбільш уразливі особистісні та поведінкові характеристики певної типологічної групи потенційних жертв, знижуючи рівень їх віктимності і в такий спосіб позитивно впливаючи на кількісні зміни злочинності.

При цьому найтипівіші комбінації особистісних та поведінкових якостей, що сполучаються з характером та специфікою різних злочинів, набувають своєї значущості як фактор віктимності та дозволяють оцінювати

відповідну групу жертв як представників певної типологічної категорії. Єдність індивідуальних властивостей жертви з типовими елементами його найближчого середовища (мікропорушення) утворює соціальний тип жертви та знаходить своє реальне втілення у поведінці кожної окремої особи [103, с. 99]. На цьому, власне, й будується поведінкова типологія різних категорій жертв.

Індивідуальна віктимологічна профілактика щодо осіб з негативною, але не протиправною поведінкою, а також щодо потенційних жертв, чия поведінка характеризується як нейтральна або навіть позитивна, має свої особливості. Її мета полягає в тому, щоб, підкріплюючи вжиті заходи безпеки, перетворити потенційних жертв на активно діючий елемент протидії злочинцям [145].

Важливо мати на увазі, що кінцевою метою індивідуальної віктимологічної профілактики – незалежно від характеру поведінки потенційних жертв населення – мають стати позитивні зміни жертви для того, щоб її поведінка в небезпечній ситуації нейтралізувала або значно зменшила ймовірність та тяжкість шкідливих наслідків. Саме цій меті слугують усі численні рекомендації, адресовані потенційним жертвам насильства і спрямовані на те, щоб уникнути несприятливого результату небезпечних ситуацій та заподіяння шкоди – незалежно від того, чи стосуються вони необачної поведінки на вулиці, у транспорті, сфері дозвілля чи міжособистісних конфліктів тощо [101, с. 57].

Для розробки таких рекомендацій та загалом для забезпечення потреб індивідуальної віктимологічної профілактики важливо враховувати, що форми й методи виявлення її об'єктів мають деякі відмінності від традиційних форм, що використовуються у кримінологічній профілактиці. Специфічними є джерела отримання необхідної для цієї роботи інформації.

Для цілей кримінологічної профілактики зазвичай використовують матеріали слідчої й судової практики; дані оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів; заяви і скарги громадян; соціографічні та статистичні відомості; результати судово-психіатричної, медичної,

криміналістичної та інших експертиз; публікації у ЗМІ тощо. Що ж до індивідуальної віктимологічної профілактики, то тут в основі виявлення потенційних жертв лежить, по-перше, типова віктимна поведінка особи, у ситуаціях, які не були реалізовані у злочини [46].

Оскільки оцінка такої ситуації проводиться за повної відсутності даних про можливих злочинців, вона ґрунтується лише на аналізі характеру поведінки потенційних жертв та прогнозі їхньої ймовірнісної віктимізації. Джерелом інформації для такого аналізу слугують різні дані й повідомлення, що надходять до правоохоронних органів на осіб із протиправною чи іншою негативною поведінкою. У таких випадках відбувається своєрідний відбір за віктимологічними параметрами, а самі ці особи найчастіше є об'єктами і віктимологічної, і кримінологічної профілактики [94, с. 65].

По-друге, в основі виявлення об'єктів віктимологічної ситуації та віктимної поведінки лежать не тільки типологічні характеристики певних груп осіб (реальних і потенційних жертв), але й особливості кримінальної ситуації, характерні для тих чи інших насильницьких злочинів. При цьому важливе значення має виявлення самих віктимологічних ситуацій, розвиток яких прогнозується з урахуванням специфіки того чи іншого злочину (ймовірність вбивства, заподіяння шкоди здоров'ю, зґвалтування тощо) [40], а також максимально можливе використання інформації, отриманої від самих реальних та потенційних жертв насильства.

Зрозуміло, що ретельніше виявляються особи, здатні, з огляду на свої особистісні якості, частіше за інших ставати жертвами насильницьких злочинів, що ширше коло небезпечних ситуацій для таких осіб, то ефективніше має бути організована профілактична робота. Власне цій меті й підпорядковане вивчення реальних і потенційних жертв для того, щоб на основі даних щодо того, кому завдається шкода, виявити їхні найбільш типові особистісні поведінкові характеристики, специфічні, але водночас типові небезпечні ситуації, в яких підвищується індивідуальна віктимологічна профілактика. Відтак можна здійснити типологію жертв різних насильницьких

злочинів та встановити найбільш типові параметри й особливості видової і групової віктимності [1].

Отже, в ширшому плані йдеться про інформаційне забезпечення організації профілактичної роботи. Його значення, крім іншого, у тому, що це профілактичні заходи, скеровані на профілактику віктимної поведінки і запобігання небезпечним наслідкам насильницьких злочинів, усі плани правоохоронних органів, покликаних втілювати ці заходи в життя, мають розроблятися й реалізовуватися на основі саме профілактично значущої інформації, на інформаційних даних про злочинність у конкретному районі, її причини та умови, про осіб, які вчиняють насильницькі злочини, у нерозривному зв'язку з інформацією щодо осіб, соціально-психологічні якості яких вказують на їхню підвищену віктимність, а також інформації про найбільш типові небезпечні ситуації вчинення певного виду злочинів.

Профілактична діяльність завжди потребує виділення різних видів інформації, сукупність якої становить інформаційну систему органів та організацій, які здійснюють профілактику злочинності [68]. Таке виділення самостійних масивів інформації конкретизується спрямованістю діяльності суб'єктів профілактики та його специфічними об'єктами. Воно дає змогу повніше й точніше відповісти на питання про те, хто, коли, де стає жертвою насильства, у зв'язку із чим виявляються найбільш віктимні якості жертв, їхні установки і погляди – у чому специфічні особливості їхньої віктимної поведінки; які найбільш типові елементи характерних небезпечних ситуацій, наскільки, у якому зв'язку та яка саме додаткова інформація необхідна для профілактики певних насильницьких злочинів.

Для індивідуальної й загальної віктимологічної профілактики єдиним засобом є, як зазначалось, нейтралізація небезпечних ситуацій, у яких, на висловом Д.В. Рівмана, ще виявилися можливі заподіювачі шкоди і є умови, дозволяють орієнтувати лише певні типи потенційних жертв. Але є між ними і відмінність. Так, індивідуальна профілактика передбачає персоніфікацію, тобто використовується стосовно конкретної потенційної жертви, чия

кримінологічно значуща поведінка пов'язана з виникненням або розвитком небезпечної ситуації. Така персоніфікація індивідуальної профілактики ґрунтується, як зазначалося, на визнанні потенційної жертви складовим компонентом кримінологічної ситуації, яка охоплює обстановку злочину [31, с. 6].

На відміну від загальної віктимологічної профілактики, індивідуальний профілактичний вплив з метою нейтралізації небезпечної ситуації спирається на позитивні зміни поведінки особи, якій загрожує небезпека, а ці зміни плануються й реалізуються під час індивідуальної виховної роботи [91].

Нарешті, для індивідуальної профілактики важливе значення має диференціація ставлення потенційних жертв до поведінки у кримінологічних ситуаціях та до можливих наслідків своєї поведінки. Така диференціація визначає тактику попереджувальної роботи і щодо потенційних злочинців, і щодо потенційних жертв. Вона особливо важлива для запобігання злочинам зі зміною ролей «злочинець – жертва».

Індивідуальна профілактична робота вимагає передбачення поведінки окремих осіб у найбільш типових небезпечних ситуаціях і, отже, передбачення віктимізації на індивідуальному чи груповому рівні. Тут індивідуальна віктимологічна профілактика впритул підходить до потреб індивідуального прогнозування поведінки жертви. «Індивідуальне прогнозування, – як зазначає Г. А. Аванесов, – це процес передбачення майбутньої поведінки окремої людини, а індивідуальний прогноз – науково обґрунтована інформація, що містить кількісно-якісну характеристику майбутньої поведінки жертви» [1].

Віктимологічна інформація – основа такого роду індивідуальних прогнозів, що, звичайно, анітрохи не змінює імовірнісного характеру, оскільки вибір варіантів поведінки завжди має ймовірнісну природу.

Можливість трансформації особи в жертву насильницького зазіхання завжди є можливістю, а не неминучістю. Однак повнота уявлень про типовий набір особистісних і поведінкових характеристик, що підвищують віктимність конкретної особи, відповідно підвищує і достовірність, і ймовірність

несприятливого індивідуального прогнозу, необхідність якого передбачає індивідуальна профілактика.

При цьому важливо враховувати, що підвищена схильність тієї чи іншої особи стати жертвою насильницького посягання є не застиглою, а динамічною характеристикою. Вона, як і здатність скоїти злочин, – категорія «соціально керована», бо особистісні властивості, що лежать в її основі, і поведінкові ознаки «можна змінювати, регулювати, орієнтувати в соціально потрібному напрямку» [113, с. 34].

Саме на цій методологічній основі будується індивідуальне прогнозування, моделювання поведінки і, зрештою, вся індивідуальна віктимологічна профілактика, скоригована на специфічні ситуації вчинення насильницьких злочинів. Тим паче, що індивідуальне прогнозування, як справедливо зазначено в кримінологічній літературі, має на меті передбачення не «будь-якої» поведінки, а лише такої, що пов'язана з необхідністю організації спеціальної, у конкретному випадку – віктимологічної індивідуальної профілактики [109].

У світлі проблематики організації віктимологічної роботи на особливий інтерес заслуговує потреба у прийнятті Закону України «Про основи запобігання злочинам», де основною складовою мають бути норми й інститути індивідуального запобігання злочинам, а також повинно бути наведено не лише перелік, а й зміст заходів індивідуального запобігання.

До таких заходів пропонується зарахувати: постановку на профілактичний облік, профілактичну розмову, офіційне застереження, профілактичну допомогу, навіть застосування заходів цивільно-правової, адміністративної і в необхідних випадках – кримінальної відповідальності.

Логіка такого підходу полягає в тому, що індивідуальна профілактика не може проводитися без вирішення питання обов'язків осіб, щодо яких вона здійснюється [32]. До таких обов'язків варто зарахувати: явку на виклик або запрошення в орган, який здійснює індивідуальний профілактичний вплив для розмови або винесення офіційного застереження; підпорядкування вимогам,

що впливають з реалізації в порядку та на підставах передбачених законом заходів цивільно-правового, сімейно-правового, кримінально-правового та кримінального процесуального характеру. За такої умови неодноразове порушення вимог відповідних органів індивідуального впливу повинно мати наслідком відповідальність відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення, якщо інші заходи відповідальності не передбачені чинним законодавством.

На нашу думку, такі ж обов'язки й заходи впливу мають повністю поширюватися на потенційних жертв, щодо яких здійснюється індивідуальна віктимологічна профілактика.

Нарешті, доцільно, на наше переконання, зупинитися й на деяких положеннях та практичних рекомендаціях, які можуть слугувати кримінологічній просвіті громадян для їхнього самозахисту від насильницьких посягань. Оскільки таким рекомендаціям в останні роки присвячено значну частину спеціальної літератури, ми зупинимось лише на деяких з них, що мають найважливіше значення для профілактики аналізованих злочинів.

Вихідним при цьому є положення про те, що кожна потенційна жертва в принципі здатна передбачати можливість несприятливого результату кримінальної ситуації та вживати необхідних заходів, щоб її уникнути. Тому готовність до прийняття самозахисту від злочинних насильницьких посягань має стати таким самим елементом цивілізованого існування людини, як і захист від хвороб або, наприклад, від впливу природних сил [26]. Завдання полягає в тому, щоб кожна людина могла дати правильну оцінку можливій кримінальній небезпеці і на цій основі будувала тактику своєї поведінки. Причому мається на увазі не лише особиста безпека громадянина, а й його дітей та близьких.

Як показує практика, ситуація насильницького злочину найчастіше розвивається зі ситуації спілкування майбутньої жертви та злочинця. Основним елементом усіх рекомендацій завжди буде необхідність уникати

дій, які провокують злочинця на вчинення насильства. Незалежно від специфіки окремих злочинів такого роду, зазначений імператив поведінки особливо важливий щодо розвитку конфліктів на побутовому ґрунті.

Зрозуміло, для кожної із ситуацій такі рекомендації, на перший погляд, надзвичайно прості, але вони виходять із досвіду криміналістів, обліку психіки та психології злочинців і, звичайно, ґрунтуються на елементарному здоровому глузді, який, на жаль, найчастіше ігнорується.

Об'єктивно для більшості людей характерною є здатність відчувати рису, за якою розвиток ситуації стає реальною небезпекою, і тому вони намагаються її не переходити. Їхня психіка влаштована так, що майже автоматично, інтуїтивно оцінює наслідки таких небезпечних ситуацій і здатність їх уникнути або нейтралізувати. Цей психічний механізм оцінки наслідків, який описав видатний психолог Є. Г. Самовичев, є основою поведінки людини в конфлікті та збереження її особистої безпеки [111, с. 442].

Проте зазначена здатність передбачення небезпечних наслідків у різних людей з різними психічними механізмами, зрозуміло, не може бути однаковою. Недостатність такої здатності утворює один з основних елементів індивідуальної віктимності і тому потребує розвитку для запобігання віктимізації. На це і спрямовано пропаганду методів самозахисту, виховання, навчання людей форм оптимальної поведінки в небезпечних ситуаціях. І хоча передбачити все різноманіття небезпечних ситуацій, у яких може опинитися людина, практично неможливо, проте важливо виробити до таких ситуацій ставлення й реакції, що допомагають зберегти тверезу оцінку потенційної небезпеки, зберегти самовладання та здатність до осмислених дій.

Знання своїх недоліків, які визначають можливість віктимної поведінки, своєї схильності до залучення в конфліктні чи кримінальні ситуації і є психологічною зброєю самозахисту потенційних жертв. Незалежно від того, чи усвідомлює людина, у кожний момент свого життя вона об'єктивно є включеною в певну систему відносин і, отже, у певний соціально-психологічний контекст. Тому неформальні соціальні норми, що поширені в

мікрооточенні людини, вагомо впливають на її поведінку – вони відбивають умови життя, звичаї і сформовані традиції довкілля. Різкі відмінності в таких неформальних традиціях нерідко самі собою є джерелом виникнення небезпечних ситуацій і тому вимагають відповідного ставлення та вибору варіантів поведінки.

Враховуючи сьгоднішні умови соціального життя, проблема безпеки й пошуку оптимальних заходів самозахисту стає як ніколи актуальною. Тому так важливо знати психологічні механізми взаємовідносин між людьми, ретельно осмислювати свої позиції і дії, щоб не допустити несприятливого розвитку все більш частих небезпечних ситуацій та настання шкідливих наслідків. Важливим інструментом є психодіагностика, навички якої дають змогу досить точно визначити психологічну дистанцію, дотримання якої може забезпечити потенційну жертву адекватною реакцією і безпечною позицією.

Як ми спробували показати, значущість виховної роботи з удосконалення заходів фізичного та психологічного самозахисту громадян жодною мірою не замінює власне віктимологічно індивідуальну профілактику. Навпаки, вона є важливим компонентом цієї профілактичної діяльності, доповнює останню, орієнтує людей на самостійний вибір адекватної поведінки для запобігання несприятливим наслідкам віктимної поведінки, що загрожує провокуванням насильства та агресії з боку осіб, які мають злочинні наміри.

Висновки до розділу 3

Досліджуючи систему заходів віктимологічної профілактики насильницьких злочинів, підтверджено, що зміст віктимологічної профілактики – це система заходів для виявлення потенційних жертв і запобігання необачній поведінці останніх, тобто забезпечення ефективного захисту потенційних жертв від злочинних діянь і девіктимізації жертв.

У системі профілактики віктимізації виділяють такі види: загальносоціальна, спеціально-кримінологічна та індивідуальна.

Загальна профілактика віктимізації – це система заходів для усунення процесів детермінації й причинності віктимізації, які впливають на все населення та його групи, котрі виділяються за загальним економічним, соціальним та іншими критеріями, що створює можливість віктимної поведінки практично всіх представників цих соціальних груп. Загальне запобігання віктимізації охоплює заходи щодо оздоровлення економічної, соціальної, політичної та духовної сфер життя суспільства.

Говорячи про віктимологічну профілактику на загальносоціальному рівні, варто мати на увазі те, що це діяльність широкого кола суб'єктів, які охоплюють державні та недержавні структури, рухи, суспільства, їхніх посадових осіб та громадян щодо реалізації комплексу заходів соціально-економічного, правового, організаційного та іншого характеру, спрямованих на гідне поводження з постраждалими, недопущення віктимізації населення та зниження віктимності. У світі, в умовах розвиненої злочинності, будь-яка людина може стати жертвою злочину. Можна говорити про номінальну (або «нормальну») віктимність людей, які не були жертвами злочинів, а також про підвищену віктимність тих, хто вже одного разу був жертвою злочину або може з більшою ймовірністю стати через свої особистісні якості або соціальні ролі. У всіх цих випадках об'єктом віктимологічної профілактики є насамперед потенційні жертви злочинів. При цьому на загальносоціальному рівні як об'єкт виступає не якась конкретна особа, а все потенційно віктимне населення.

Найголовнішим завданням віктимологічної профілактики на цьому рівні є створення системи ефективного соціального захисту громадян від можливої віктимізації, зміна практики поводження зі жертвами злочинів. Для цього потрібна зміна законодавчих положень з урахуванням вимог Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою, створення нових державних і недержавних структур, соціальних служб, фондів допомоги, реабілітаційних центрів та інших установ захисту жертв злочинів, навчання кадрів для роботи з

постраждалими, реконструювання наявних структур з переорієнтацією їхньої діяльності на уважне, зацікавлене ставлення до всіх постраждалих від злочину.

Пріоритетні заходи спеціально-кримінологічної профілактики насильницьких злочинів полягають у такому: 1. Удосконалення соціально-економічної політики як засобу вирішення завдань загальної профілактики злочинності. Основним завданням економічної політики держави має стати: зупинка спаду виробництва у пріоритетних галузях народного господарства, що становлять основу життєдіяльності населення; забезпечення поступового підвищення рівня життя, скорочення безробіття; проведення активних заходів у сфері боротьби з економічною злочинністю. 2. Заходи у сфері поліпшення соціальної обстановки. У соціальній сфері потрібно розробити систему заходів для підтримання критичного рівня зайнятості, запровадити регулювання ринку робочої сили, забезпечити безробітним необхідний рівень споживання, розробити спеціальні програми сприяння зайнятості молоді в містах. 3. Заходи щодо вдосконалення територіальних систем розселення та розвитку соціальної інфраструктури міст. З урахуванням кримінологічної типології адміністративних районів та загальних тенденцій розвитку країни антикриміногенний ефект дадуть заходи щодо деконцентрації населення в центральних районах та комплексного розвитку окраїнних та приміських районів (покращення житлових умов сімей; розширення мережі соціальної інфраструктури, враховуючи культурно-дозвільну та спеціальну соціальну допомогу). Зміцнення громадського порядку потребує подальшого вдосконалення матеріальної інфраструктури правоохоронних органів. 4. Заходи удосконалення системи правової соціалізації громадян. Відсутність належної правової культури, дефектна правосвідомість та аморальність громадян є об'єктивно-суб'єктивною основою генези та розвитку злочинності. З огляду на це найважливішим напрямом та умовою правової соціалізації є розвиток законотворчості, що відповідає новим економічним відносинам, підпорядкування останніх праву через систему правоохоронних органів. 5. Удосконалення організаційно-правового забезпечення діяльності органів влади, правоохоронних органів у сфері боротьби з насильницькою злочинністю має забезпечити вирішення таких завдань: охоплення правовим регулюванням усіх сфер

життя українського суспільства, суспільних відносин, які прямо чи опосередковано пов'язані з процесами детермінації злочинності, і навіть оновлення законодавчого регулювання діяльності всіх суб'єктів соціального контролю, правоохоронних органів та судів; забезпечення оптимального співвідношення регіональної та місцевої нормативно-правової бази у сфері боротьби зі злочинністю; створення ефективної системи державних органів, що забезпечують кримінологічну експертизу, моніторинг та наукове опрацювання проблем, пов'язаних з процесами розвитку насильницької злочинності та проблемами її профілактики. Можливості та перспективність індивідуальної віктимологічної профілактики ґрунтуються, як зазначалося, на визнанні жертв злочинів (реальних та потенційних) носіями певної сукупності особистісних та поведінкових характеристик, що й зумовлює їх вищу, хоча, зрозуміло, і ймовірнісну віктимність.

До основних віктимологічних ідей, що мають важливе значення для організації індивідуальної профілактики, належать уже сталі загальновизнані положення про те, що: а) поведінка жертви часто істотно впливає на мотивацію злочинної поведінки, вона може полегшувати і навіть провокувати її, впливає на вибір способу реалізації злочинного наміру, характер і тяжкість злочинних наслідків. І, навпаки, вибір правильної лінії поведінки в небезпечній ситуації дає змогу відводити загрозу злочинного зазіхання або принаймні знизити тяжкість злочинних наслідків; б) ймовірність трансформації особи в жертву злочину визначається мірою її віктимності, яка зі свого боку залежить від сукупності особистісних властивостей конкретної особи, її соціальної ролі, а також типу ситуації (звідси у віктимології здавна прийнято розрізняти особистісну, рольову та ситуативну віктимність); в) віктимність, отже, залежить від сукупності соціально-психологічних властивостей жертви, її соціального та правового статусу, рольових функцій та багато в чому акумулює ці фактори ступеня захищеності індивідуума чи певної категорії осіб; г) віктимність – категорія, що піддається регулюванню та корекції; надаючи позитивний вплив на найбільш уразливі особистісні й поведінкові характеристики певної типологічної групи потенційних жертв, знижуючи рівень їх віктимності і в такий спосіб позитивно впливаючи на кількісні зміни злочинності.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено комплексний кримінологічний аналіз віктимологічної поведінки особи, як жертви насильницьких злочинів, зокрема визначено коло питань, що підлягають правовій регламентації, вивчено сутність механізму впливу віктимності на протиправну поведінку, узагальнено методи корекції асоціальної поведінки, а також розроблено напрями оптимізації профілактичної діяльності.

Найважливішими науковими і практичними результатами є такі висновки та пропозиції:

1. Віктимологія має не тільки суто теоретичне значення для більш правильного з'ясування такого соціального явища як злочинність, але й величезне практичне – для кращої організації профілактики злочинів та боротьби зі злочинністю, зміцнення правопорядку загалом. Сьогодні стає дедалі очевиднішим, що зі злочинністю успішно можна боротися як шляхом зменшення кількості потенційних злочинців, так і застосовуючи широкий комплекс заходів для мінімізації кількості можливих жертв. Що краще людина буде захищена від будь-яких посягань на її фізичну, майнову та моральну недоторканність, то міцнішим буде правопорядок. Основне завдання віктимології полягає в розробці заходів, які допомогли б людині уникнути ситуацій, коли її особисті якості або поведінка в ситуації попереднього злочину можуть стати причиною вчинення наступних злочинів.

Одним із перших, хто спробував сформулювати визначення окремих категорій віктимології, був Б. Мендельсон. У своїх працях він використав терміни та похідні від поняття «жертва».

Інший закордонний фахівець – Р. Гассер, використовує терміни «віктимальні якості», «віктимальна схильність», при цьому замінює поняття «жертвний» на «віктимальний», не розкриваючи їх. Розробляючи проблеми радянської віктимології, оригінальне трактування змісту низки віктимологічних дефініцій давав Л. В. Франк. На його думку, «віктимність

окремої особи є... не що інше, як здатність стати за певних обставин жертвою злочину, або, іншими словами, нездатність уникнути небезпеки там, де вона об'єктивно була запобіглива».

Здавна і досить чітко було сформульовано визначення злочинного діяння та запропоновано його класифікацію за складами злочину. Фахівці не оминули своєю увагою і його «головний елемент» – правопорушника. Проте жертва протиправного діяння впродовж тривалого часу наукового інтересу не викликала. Тільки у 30-ті роки ХХ ст. вчені починають звертати дедалі більше уваги на особистість і поведінку жертви від злочину, на її роль у зародженні та розвитку злочинної поведінки. Висловлюються міркування з приводу того, що є особи, схильні, у певних життєвих ситуаціях, частіше за інших ставати жертвами злочинної агресії.

Основною для віктимології стала наукова робота німецького кримінолога Г. Гентіга «Злочинець та його жертва», видана 1948 року. Тут він наводить цікавий матеріал, що характеризує різні ситуації, пов'язані з поведінкою жертви, дає типологію жертв, розробляє питання про взаємини, зв'язки між жертвою та злочинцем, виявляє їхнє значення в генезі вчинення злочину.

Віктимна поведінка жертви – це винна поведінка, у якій виражається свідоме і неусвідомлене ставлення до результату злочинного діяння, а також будь-які причинні чинники, що впливатимуть на поведінку злочинця. Окрім того, варто пам'ятати, що деякі люди мають схильність стати жертвою злочинного посягання. Така схильність може бути винною чи невинною. Перша проявляється в неналежній поведінці жертви, яка стає одним із причинно-наслідкових факторів зародження та розвитку злочину. Невинною схильністю ставати жертвою злочину слід вважати віктимну здатність окремих людей, пов'язану не з негативною поведінкою, а з якостями їхньої особистості, обраною професією.

2. Злочинний механізм вчинення насильницьких злочинів є складним соціально-психологічним явищем, де з одного боку діють загальні

закономірності насильницької злочинності, а з іншого – віктимна поведінка жертв.

За результатами статистичних даних Генеральної прокуратури України, у 2017 р. було зафіксовано 374 238 потерпілих від злочину, у 2018-му – 344 780 осіб, у 2019-му – 301 792 особи, у 2020-му – 234 816 осіб. Чітко визначити серед них усіх осіб, потерпілих від насильницьких злочинів, неможливо. Зі статистичних даних Генеральної прокуратури України можна отримати інформацію лише про осіб, які постраждали від насильства у разі вчинення щодо них умисного вбивства, зґвалтування, розбою чи пов'язаного з домашнім насильством злочину, а також заподіяння умисних тяжких тілесних ушкоджень. Тож за 2017 р. – 8127 осіб, 2018 р. – 7924 особи, 2019 р. – 8361 особа, 2020 р. – 9056 осіб постраждали від злочинів, пов'язаних із застосуванням насильства.

Рівень розкриття найбільш суспільно небезпечних злочинів проти особи – умисного вбивства – щороку знижується. Такий висновок зроблено на підставі аналізу статистичних даних. Так, у 2019-му було обліковано 5465 кримінальних правопорушень, що удвічі більше, ніж у 2009-му (2478) та 2010-му (2356), на три сотні більше, ніж у 2017-му (5145), але менше, ніж, наприклад, у 2018-му (5557) 2016-му (5992), 2015-му (8224), 2014-му (11 466). Із тих 5465 проваджень лише в 1304 (що становить 23,8 %) конкретним особам було повідомлено про підозру. Для порівняння: 2017 р. цей показник становив 1381, 2016 р. – 1403, 2015 р. – 1507, 2014 р. – 1760 та 2013 р. – 1779.

Загалом у структурі всієї злочинності насильницькі злочини станом на 2021 р. становлять приблизно 25 %, з них тяжкі насильницькі злочини (вбивства, умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтування, грабежі, розбої, хуліганство) – близько 14 %. Водночас питома вага насильницьких злочинів у загальній структурі злочинності за період 2016–2020 років дещо зростає – із 15 % у 2016-му до 17 % у 2020-му.

Встановлено, що серед злочинів насильницького характеру найбільший відсоток становлять станом на 2021 р. становлять злочини проти життя та

здоров'я особи – 59,3 %, злочини проти власності – 16,1 %, злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян і проти журналістів – 6,7 %, злочини проти громадського порядку і моральності – 5,2 %, злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина – 4,6 %, злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг – 2,5 %, злочини проти громадської безпеки – 1,1 %, злочини проти волі, честі та гідності особи – 1,1 %, інші злочини – 3,4 %.

За даними вибіркового дослідження встановлено, що двоє з кожних трьох засуджених за звалтування скоїли злочин із заздалегідь обдуманим наміром, причому розрив у часі між формуванням наміру та його здійсненням у більшості випадків незначний. Водночас у 51 % випадків злочинці використали цей час для залучення жертв у відповідне місце, 18 % випадків – для приведення її у безпорадний стан (сп'яніння тощо), а в 31 % випадків – у вивчених судових справах немає відповідної інформації. Кожне четверте вбивство і заподіяння тяжких тілесних ушкоджень відбувається на вулицях, площах, у парках та скверах.

За період 2018–2021 рр. у середньому близько 45 % злочинів на віктимологічній основі було вчинено з корисливою мотивацією.

В Україні найвищий рівень кримінальної віктимізації було зафіксовано у м. Києві, Дніпропетровській, Одеській, Харківській та Львівській областях.

3. Жертвою злочину є будь-яка фізична особа, якій злочином завдано будь-якої шкоди. На відміну від суб'єкта злочину, який є осудною особою, досягнув певного віку, жертвою злочину може стати кожна жива людина з моменту її народження і до її смерті.

Деякі автори, маючи на меті скерувати віктимологічні дослідження повністю у сферу злочинності, обмежують вивчення жертви лише самою ситуацією злочину, ігнорують при цьому її емоційні, вольові та моральні якості, тобто сукупність властивостей та якостей людського індивіда взагалі, який в умовах конфліктної ситуації ризикує стати жертвою злочину.

Жертвою злочину може стати будь-який громадянин. Проте деякі особи у зв'язку з характерною їм сукупністю об'єктивних і суб'єктивних властивостей мають підвищену вразливість, тобто більш схильні зазнавати матеріальної, моральної чи фізичної шкоди від злочинних посягань. Ескалація вразливості може бути зумовлена:

1) біологічними властивостями особи. Це, наприклад, стать, недостатній фізичний розвиток, що не дає змоги втекти, щоб захиститися, чи закликати когось на допомогу. Можуть бути властивості соматичного стану, пошкодження кінцівок, недосконалість швидкості моторних реакцій, слуху, зору тощо;

2) психологічними характеристиками особи. Це тип темпераменту, характер, акцентовані риси характеру. Моральний рівень жертви та злочинця часто близькі один до одного. Малокультурні, невиховані, недостатньо освічені, грубі, егоїстичні люди дуже часто не лише самі вчиняють злочини, а й нерідко стають їх жертвами.

За даними аналізу судової практики, із 38 % жертв умисних вбивств понад 50 % осіб, яким були заподіяно тілесні ушкодження, та 45 % згвалтувань (своєю негативною поведінкою (погрозами, образами, наклепами, побоями, легковажністю, пияцтвом тощо) викликали злочинні посягання на себе або створили для цього сприятливі умови);

3) соціальними характеристиками особи (службове становище, професія): особи, соціально засуджувана поведінка яких сприяє вчиненню злочинів, жертвами яких вони ж і можуть стати; особи, які є в зоні підвищеного ризику стати жертвами злочинів у зв'язку з виконанням ними службових та громадських обов'язків; особи, між соціально схвалюваною поведінкою яких і ймовірністю вчинення щодо них злочину не вбачається якого-небудь значного зв'язку;

4) характеристиками жертви, що зумовлені її економічним становищем. Наприклад, дедалі частіше жертвами злочинів стають особи, матеріально привабливі, які мають, скажімо, рідкісні цінності. Віктимність власників

матеріальних благ істотно підвищується, коли ці блага (цінності) демонструються перед іншими людьми як свого роду символи престижу і переваги.

Усіх жертв злочинів залежно від їхньої поведінки та властивостей, з урахуванням віктимологічних даних, можна поділити на такі види: 1) жертви, у діях яких міститься склад злочину, що й спричинило вчинення злочину; 2) жертви, дії яких, хоч і не були злочинними, сприяли вчиненню злочину, що завдав їм шкоди. Вони характеризуються негативними властивостями, неналежною, протиправною поведінкою, яка спровокувала злочин або створила об'єктивну можливість його вчинення; 3) жертви через виконання певної соціальної ролі. Для цих постраждалих характерна позитивна поведінка, високі моральні якості, чесне виконання громадського чи службового обов'язку; 4) решта жертв, які стали жертвами злочину безвідносно до своєї позитивної або негативної поведінки та якостей жертви. Потерпілий від злочину у зв'язку з власною неналежною поведінкою, що сприяла вчиненню злочину, потребує не тільки процесуального захисту, а й застосування різноманітних профілактичних заходів (громадський вплив, виховання та виправлення примусовим шляхом алкоголіків, наркоманів тощо).

4. Причини та умови злочинності, її детермінованість – провідна проблема кримінології. Виявлення основних причин та умов насильницьких злочинів дає змогу проаналізувати комплекс заходів загальносоціальної та спеціальної профілактики, а також виділити основні напрями вдосконалення профілактичної діяльності у сфері боротьби з насильницькою злочинністю на віктимологічній основі. У більшості випадків безпосередня причина злочину – взаємодія антигромадської спрямованості жертви та ситуації, причому головну роль у цій взаємодії іноді відіграє антигромадська спрямованість жертви, а іноді ситуація. Дослідження на віктимологічному рівні причин окремих видів злочинів та умов, що їм сприяють, розробка на цій основі більш дієвих заходів з розкриття злочинів та профілактики віктимної поведінки

потенційних жертв безпосередньо пов'язані з пізнанням структури жертви, а через неї – з проникненням у механізм спонукальних мотивів поведінки жертви від злочину та виявлення найтипівіших форм взаємодії жертви зі злочинцем.

Серед чинників, які найбільше вплинули на соціальну ситуацію, є: зниження рівня життя населення, зростання кількості безробітних, диференціація на багатих і бідних, алкоголізм і наркоманія, що призвели до розширення соціальної бази злочинності. Рівень життя населення знизився, коли порівняти з 2013 роком, адже у 2013-му Україна посідала 57-ме місце серед 67 країн, а у 2019-му – 62-ге місце із 71 країни. Темпи зниження і надалі зростають. Кореляційний аналіз виявив тісний взаємозв'язок зниження рівня життя городян із рівнем злочинності. Безробіття (приховане та офіційне) сприяє люмпенізації, збільшенню кількості соціальних та побутових конфліктів, поширенню пияцтва й алкоголізму. Масового характеру набуло молодіжне безробіття.

До основних криміногенних умов варто зарахувати: зниження рівня життя населення, зростання кількості безробітних, диференціацію на бідних і багатих, алкоголізм та наркоманію. Демографічна ситуація у великих містах вплинула на «омолодження» злочинців, залучення підлітків до злочинних угруповань. Територіальна система розселення в містах впливає на внутрішньоміську кримінологічну обстановку: недостатньо ефективна боротьба з організованою злочинністю та незаконним обігом зброї, поширення проституції.

Вищезазначені умови формують агресивну мотивацію, яку можна типізувати так: а) конфліктно-побутова мотивація, як правило, провокується алкоголізмом, наркотизмом, безкарністю за систематичні минулі насильства в сім'ї та громадських місцях; б) корислива мотивація, пов'язана з розбоями, пограбуваннями, «замовленими» насильствами, агресією під час розбірок у кримінальних та маргінальних структурах; в) хуліганські мотиви грубої неповаги до суспільної моралі та соціального порядку; г) різні види помсти:

помста на ґрунті сімейної невірності (ревності, помста за допущене раніше щодо винного насильство та інше приниження); помста на ґрунті професійної, ідеологічної, політичної ворожості, національної та етнічної нетерпимості.

5. Віктимізація в різних категорій жертв насильницьких злочинів виявляється по-різному, але вона завжди пов'язана із жертвою, її властивостями й умовами формування. Специфіка ж полягає в тому, що маються на увазі саме насильницькі злочини. Багаторазова віктимізація, за результатами проведеного дослідження, найчастіше проявляється в жінок і неповнолітніх у випадках, коли особа, яка вже одного разу (або двічі, кілька разів) була на межі того, що могла стати жертвою насильства, причому саме через свою неправильну поведінку, знову поводить ся віктимно. Найчастіше це має місце під час азартних ігор, розподілу викраденого майна чи в разі неповернення боргу (скажімо, за отримані наркотики) тощо.

Отже, при багаторазовій віктимізації ризик стати жертвою злочину постійно зростає, а віктимна поведінка набуває особливої сталості. При первинній віктимізації на перше місце висуваються відповідні стимули, а саме: контакт із раніше засудженими, вживання разом із ними спиртних напоїв, наркотиків, ведення яких-небудь фінансових справ, просто легковажні зв'язки, що можуть призвести до конфлікту. Усе це, знов-таки, пов'язано зі спрямованістю поведінки особи, але, найімовірніше, є проявом несталої віктимної поведінки.

Підвищена віктимізація – це уже стиль поведінки, спосіб життя, коли для «потенційних жертв» різних насильницьких злочинів характерні постійні конфлікти, причепливість, спотворені міжособистісні відносини, брутальність, спільне вживання спиртного, наркотиків тощо. За даними, отриманими в процесі дослідження, саме завдяки такій віктимізації для осіб, котрі вчиняють вбивства, зґвалтування, заподіюють тяжкі тілесні ушкодження чи вчиняють інші насильницькі злочини, підвищену привабливість мають повії, картярі, п'яниці, наркомани, особи зі сексуальними патологіями, іншими нервово-психічними захворюваннями (у межах осудності), злодії, хулігани

тощо. Вони уразливі для злочинців ще й тому, що втягуються в гострі віктимні ситуації, для них же характерна тривала близькість до злочинця.

Дослідження дають підстави стверджувати таке: з одного боку, перед нами особа, віктимна поведінка якої у відносинах «злочинець – жертва» була лише епізодом у її біографії, що різко виділяється на тлі інших властивих їй вчинків (за нашими даними, таких осіб серед жертв щонайбільше 10 %); з іншого боку, ми мали справу з особами, віктимна поведінка яких стала, отже, цілком можна констатувати віктимну спрямованість особи, віктимну орієнтацію, віктимну настанову (такі особи, за нашими даними, становлять 90 %). У другому випадку наявна не випадкова, а злісна віктимна поведінка. Випадкова віктимна поведінка часто зумовлена необережністю, довірливістю, недосвідченістю. Іноді це пов'язано з непомірним уживанням спиртного (часто вживання спиртного разом зі злочинцем), коли ситуація, здавалося б, звичайна побутова.

6. Усунення акцентів і наголос на захисті громадян від можливої віктимізації змушують активізувати не лише традиційні засоби і способи запобігання злочинам, а й шукати нові, більш продуктивні, щоб використати їх для віктимологічної профілактики. Ідеться не просто про посилення віктимологічного напрямку у профілактиці злочинів, а про зміну політики і стратегії у цій галузі діяльності, надання віктимологічній профілактиці статусу одного з найважливіших напрямів боротьби зі злочинністю.

Важливим засобом загальної віктимологічної профілактики є правове виховання. Деякі злочини стали можливими у зв'язку з правовою непоінформованістю жертв.

Позитивний ефект у віктимологічній профілактиці відіграє роз'яснювальна робота. Тут важливо використовувати відомості про осіб, які через свою необачність стали жертвами злочинів. Варто активніше використовувати радіо і телебачення, роздруківки з інформацією про способи вчинення злочинів, розраховані на необачність та надмірну довірливість жертв. Роз'яснювальна робота можлива також у вигляді розмов, виступів

правоохоронців. Вони повинні звертати увагу на обставини віктимного характеру, рекомендувати бути більш пильними, обережними, критичніше ставитися до своїх вчинків та поведінки інших осіб.

З метою загальної віктимологічної профілактики доцільно поширювати спеціальні листівки, пам'ятки з порадами щодо того, як не стати жертвою, наприклад, зґвалтування, розбійного нападу або будь-якого іншого злочину.

7. Віктимологічна профілактика входить до системи заходів кримінологічного запобігання злочинів, але має свої особливості. З метою віктимологічної профілактики доцільно впливати не тільки на конкретного індивіда, а також на соціальне середовище, в якому перебуває потенційна жертва. Цілям профілактики на віктимологічній основі слугує і класифікація жертв за типовими ознаками їхніх властивостей та поведінки. Належний облік, аналіз та вивчення віктимологічних факторів правоохоронними органами є необхідними для посиленого впливу на поведінку жертви, формування її позитивної соціальної установки, а також для усунення та нейтралізації конкретних несприятливих ситуацій.

Заходи віктимологічної профілактики насильницьких злочинів мають здійснюватися з урахуванням того, що на сучасному етапі злочинність розвивається дуже бурхливо. Заходи профілактики повинні охоплювати всі сторони життєдіяльності людини, де можливе зародження агресивних мотивів. При цьому мають на повну силу працювати заходи для вдосконалення системи правової соціалізації громадян. Особливо, на нашу думку, варто звернути увагу на заходи щодо вдосконалення територіальних систем розселення та розвитку соціальної інфраструктури міст. Вони повинні проводитися паралельно із заходами у сфері покращення соціальної обстановки та нормативної бази.

До основних напрямів спеціально-кримінологічної віктимологічної профілактики насильницьких злочинів належать: а) послідовна й наполеглива боротьба з пияцтвом та наркоманією на основі постановки чітких і реальних цілей, належної комплексності та координації; б) своєчасність і достатність

реагування на правопорушення, які вчиняються на ґрунті сімейних та інших побутових конфліктів і можуть перерости у злочини; в) забезпечення ефективної охорони громадського порядку на вулицях та в інших громадських місцях (у барах, на дискотеках тощо); г) припинення криміногенних впливів на неповнолітніх та професійних злочинців; поліпшення якості профілактичної роботи в маргінальному середовищі; д) активізація діяльності з ліквідації організованих злочинних груп; е) своєчасність профілактичного впливу на осіб з підвищеним ступенем віктимності; ж) активізація боротьби з фактами незаконного виготовлення, збуту, зберігання, носіння холодної та вогнепальної зброї, з її розкраданнями; з) забезпечення справедливої відповідальності за насильницькі злочини на основі її диференціації та індивідуалізації.

Індивідуальна віктимологічна профілактика займає особливе місце в загальній системі запобіжних заходів і будується в основному на двох напрямках:

1) виявлення найбільш віктимного контингенту – об'єкта профілактики (осіб, які через особливості поведінки та особистісні властивості можуть бути найбільш ймовірними жертвами насильства), та прогнозування віктимності окремих громадян чи видових груп – з урахуванням типологічних методів;

2) нейтралізація негативного впливу на потенційних жертв на різних стадіях і в різних формах (навчання, виховання, контроль, забезпечення особистої безпеки) кінцевою метою має корекцію чи усунення віктимності в окремих громадян.

Кінцевою метою індивідуальної віктимологічної профілактики, незалежно від характеру поведінки потенційних жертв, мають стати позитивні зміни особистості для того, щоб її поведінка в небезпечній ситуації нейтралізувала або значно зменшила ймовірність та тяжкість шкідливих наслідків. Саме цій меті слугують усі численні рекомендації, адресовані потенційним жертвам насильства і спрямовані на те, щоб уникнути

несприятливого результату небезпечних ситуацій та заподіяння шкоди – незалежно від того, чи стосуються вони необачної поведінки на вулиці, у транспорті, під час дозвілля, міжособистісних конфліктів тощо.

Для розробки таких рекомендацій та загалом для забезпечення потреб індивідуальної віктимологічної профілактики важливо враховувати, що форми та методи виявлення її об'єктів мають деякі відмінності від традиційних форм, що використовуються у кримінологічній профілактиці. Специфічними є джерела отримання необхідної для цієї роботи інформації.

З метою кримінологічної профілактики зазвичай використовують матеріали слідчої та судової практики; дані оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів; заяви і скарги громадян; соціографічні та статистичні відомості; результати судово-психіатричної, медичної, криміналістичної та інших експертиз; публікації в засобах масової інформації тощо. Що ж до індивідуальної віктимологічної профілактики, то тут в основі виявлення потенційних жертв лежить, по-перше, типова віктимна поведінка особи, у ситуаціях, які не були реалізовані у злочини. Джерелом інформації для такого аналізу слугують різні дані та повідомлення, що надходять до правоохоронних органів на осіб із протиправною чи іншою негативною поведінкою. У таких випадках відбувається своєрідний відбір за віктимологічними параметрами, а самі ці особи найчастіше є об'єктами і віктимологічної, і кримінологічної профілактики.

Віктимологічну профілактику насильницьких злочинів потрібно здійснювати за єдиною програмою, яку мають підтримувати органи влади. Тільки комплексне проведення всіх профілактичних заходів здатне дати якісні результати і знизити рівень насильницької злочинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аванесов Г. А. Криминология. Прогностика. Управление: учеб. пособие. Горький: Изд-во ГВШ МВД СССР, 1975. 423 с.
2. Александров Ю. В. Поняття страху у психології. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*: тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2 квіт. 2021 р.). Харків: ХНУВС, 2021. С. 134–136.
3. Альошина О. І. Провокуюча поведінка потерпілої особи. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*: зб. наук. пр. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2010. № 1 (47). С. 165–171.
4. Антонов-Романовский Г. В., Лютов А. А. Виктимность и нравственность. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1980. Вып. 33. С. 41–44.
5. Антонюк Н. Грошей не треба, треба робота. Про безпритульних та пандемію. *Український інтерес*. 2020. 8 верес. URL: <https://uain.press/blogs/groshej-ne-treba-treba-robota-pro-bezprytulnyh-ta-randemiyu-1333277> (дата звернення: 20.05.2022).
6. Аристотель. Собрание сочинений в 4 томах. Москва: Мысль, 1983. Т. 4. 830 с.
7. Асмус В. (сост.) Платон. Избранные диалоги. Москва, 1965. 442 с.
8. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів: монографія. Харків: ХНУВС, 2011. 322 с.
9. Барчук І. В. Віктимність як структурний елемент механізму злочинів, котрі вчиняються стосовно жінок. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2012. Вип. 2. С. 168–178.
10. Бафия Е. Проблемы криминологии. Диалектика криминогенной ситуации. Москва: Юрид. лит., 1983. 152 с.

11. Беньковска Э. Э. Основные проблемы современной виктимологии. *Известия АН ГССР. Серия экономики и права*. 1985. № 3. С. 72–79.
12. Блага А. Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз та запобігання): монографія. Харків, 2014. 360 с.
13. Блувштейн Ю. Д., Зырин М. И., Романов В. В. Профилактика преступлений. Минск: Университетское, 1986. 287 с.
14. Блэкборн Р. Психология криминального поведения. Санкт-Петербург, 2004. 496 с.
15. Богатирьев І. Г. Домашнє насильство в Україні як кримінологічна проблема. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. Ч. 1. С. 197–201.
16. Бурлаков В. М., Сальников В. П., Степашин С. В. Криминология. Санкт-Петербург, 1999. 608 с.
17. Вакуліч Т. М. Психологічні фактори формування віктимної поведінки жінок. *Врачебное дело*. 2017. № 7. С. 16–21.
18. Василевич В. В. Поняття кримінологічної характеристики насильницьких злочинів. *Право України*. 1997. № 12. С. 82–84.
19. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ: Юрид. думка, 2007. 992 с.
20. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с.
21. Вишневецький К. В. Місце віктимологічної теорії в криминології. *Суспільство і право*. 2010. № 1. С. 208–212.
22. Віктимне поведінка – що це. Методи профілактики. URL: <https://alexus.com.ua/viktimne-povedinka-shho-ce-metodi-profilaktiki/> (дата звернення: 23.05.2022).
23. Віктимологія: навч. посіб. / за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкина. Харків: Право, 2017. 308 с.

24. Гаухман Л. Д. Насилие как средство совершения преступления. Моква: Юрид. лит., 1974. 167 с.
25. Гаухман Л. Д. Проблемы уголовно-правовой борьбы с насильственными преступлениями в СССР. Саратов, 1981. 159 с.
26. Голіна В. В. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове та кримінологічне дослідження. Харків: Регіон-інформ, 2004. 210 с.
27. Голіна В. В. Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи: навч. посібник. Харків: НЮАУ, 1997. 52 с.
28. Голіна В. В., Ємельянов В. П., Головкін Б. М., Батиргареева В. С. Кримінологічна характеристика корисливо-насильницької злочинності неповнолітніх та особливості попередження її у великому місті. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. Харків, 2006. Вип. 11. С. 3–22.
29. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
30. Головкін Б. М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчинюються у сімейно-побутовій сфері. Харків: ППВ Нове слово, 2004. 251 с.
31. Горяинов К. К. Криминологическая обстановка (методологические аспекты). Москва, 1991. 98 с.
32. Гумін О. М. Віктимологічна профілактика насильницької поведінки як самостійний напрям індивідуального запобігання. *Вісник Академії управління МВС*. 2009. № 4. С. 97–107.
33. Гумін О. М. Кримінальна насильницька поведінка проти особи: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2009. 360 с.
34. Гумін О. М. Поняття кримінальної насильницької поведінки та її види. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 807. С. 141–147.
35. Гумін О. М., Римарчук Г. С. Зарубіжний досвід запобігання сімейно-побутовим насильницьким злочинам щодо жінок правоохоронними

органами. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2016. № 855. С. 502–509.

36. Даньшин І. М., Голіна В. В., Кальман О. Г. Кримінологія. Особлива частина: навч. посіб. Харків: Право, 1999. 232 с.

37. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою: Резолюція ООН від 29.11.1985. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_114#Text (дата звернення: 20.05.2022).

38. Джужа О. М., Моїсєєв Є. М. Проблеми жертви від злочину (кримінологічний та психологічний аспекти): навч. посіб. Київ: УАВС, 1994. 51 с.

39. Дубривный В. А. Кто является потерпевшим от преступления. *Социалистическая законность.* 1965. № 4. С. 49.

40. Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики): практик. порадник. Сєвєродонецьк: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2018. 92 с.

41. Екстремальна та кризова психологія: термінологічний словник / Ю. В. Александров, І. Є. Богданова, Ю. В. Воронова та ін.; за заг. ред. О. В. Тімченко. Харків: ХНАДУ; НУЦЗУ, 2010. 291 с.

42. Жарій В., Михайлов О. Алкогольне сп'яніння як фактор віктимності потерпілих від злочинів. *Радянське право.* 1988. № 3. С. 62–64.

43. Забрянский Г. И. Городская и сельская виктимизация: сходство и различие. *Виктимологические проблемы борьбы с преступностью: сб. науч. тр.* Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1988. С. 15–22.

44. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

45. Закони Дванадцяти таблиць. *Вільна енциклопедія «Вікіпедія».* URL: <https://www.wiki.uk-ua.nina.az/> (дата звернення: 12.05.2022).

46. Зелінський А. Ф. Кримінологія: курс лекцій. Харків: Прапор, 1996. 260 с.
47. Иванова А. А. Педагогическая профилактика в системе предупреждения преступлений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Н. Новгород, 2006. 34 с.
48. Иншаков С. М. Зарубежная криминология. Москва, 1997. 383 с.
49. Иванов Ю. Ф. Кримінологія: навч. посіб. Київ: Вид. Паливода А. В., 2006. 264 с.
50. Ігнатов О. М. Насильство як спосіб вчинення злочину: поняття та сутність. *Форум права*. 2010. № 3. С. 144–151.
51. Інформаційно-правова система ЛІГА: ЗАКОН: Судова практика. URL: https://ips.ligazakon.net/resource/judicial_practice (дата звернення: 19.05.2022).
52. Йосипів А. О. Детермінанти насильницької злочинності та протидія їй органами внутрішніх справ: монографія. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2011. 275 с.
53. Йосипів А. О. Насильницька злочинність: детермінанти та протидія органам внутрішніх справ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2009. 20 с.
54. Кайзер Г. Криминология. Введение в основы. Москва: Юрид. лит., 1979. 320 с.
55. Квашиш В. Е. Основы виктимологии. Москва, 1999. 280 с.
56. Квашиш В. Е., Вавилова Л. В. Зарубежное законодательство и практика защиты жертв преступлений. Москва: ВНИИ МВД РФ, 1996. 124 с.
57. Коваленко В. В. Сучасний стан та перспективи кримінології: деякі методологічні аспекти. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: тези доп. наук.-теор. конф. (м. Київ, 20 берез. 2014 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2014. 354 с.
58. Колодяжний М. Г. Насильницькі вимагання майна в Україні: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання: монографія / за ред. В. В. Голіни. Харків: Кросроуд, 2010. 288 с.

59. Коновалов В. П. Виктимность и ее профилактика. *Виктимологические проблемы борьбы с преступностью*. Иркутск, 1982. С. 25–26.
60. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 19.05.2022).
61. Криминология: учеб. для слушателей и курсантов учебных заведений МВД Украины. Киев: Генеза, 1997. 76 с.
62. Криминология / под ред. Джозефа Ф. Шели. 3-е междунар. изд. Санкт-Петербург, 2003. 860 с.
63. Криминология: учебник / под ред. В. Н. Бурлакова, Н. М. Кропачева. Санкт-Петербург, 2003. 432 с.
64. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 23.05.2022).
65. Криминологічна віктимологія: посібник / за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. 416 с.
66. Криминологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2009. 288 с.
67. Криминологія: довідник термінів, основні визначення, рекомендовані джерела: навч. посіб. / О. Г. Колб, М. М. Яцишин, О. В. Крикунов, В. С. Наливайко та ін. Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. 468 с.
68. Криминологія: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, Ю. Ф. Іванов, П. М. Опанасенко, В. Г. Пшеничний, В. Г. Сюравич; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Прецедент, 2004. 208 с.
69. Криминологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., переробл. та допов. Харків: Право, 2018. 416 с.

70. Кримінологія: підруч. для студ. вищих навч. закл. / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
71. Кримінологія: підручник / заг. ред. І. Г. Богатирьова, В. В. Топчія. Київ: ВД Дакор, 2018. 352 с.
72. Курс кримінології. Особлива частина: підручник у 2 кн. / М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 449 с.
73. Курс кримінології: Загальна частина: підручник: у 2 кн. Кн. 1 / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 352 с.
74. Лащик К. М. Поняття, ознаки жертви злочину, підходи до визначення жертви злочину. *Закарпатські правові читання: матер. VII Міжнар. наук.-практ. конф.* Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2015. Т. 2. С. 156–158.
75. Лех Р. В. Аналіз причини та умови скоєння насильницьких злочинів на віктимологічній основі. *Актуальні проблеми забезпечення захисту прав та свобод людини в умовах інтеграції України в європейський простір: зб. матер. Міжнар. конф.* (м. Львів, 30 жовт. 2020 р.). Львів, 2020. С. 432–434.
76. Лех Р. В. Взаємини між злочинцями та жертвою, які виникають при вчиненні насильницьких злочинів. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права: VII міжнародна наукова конференція* (м. Кременчук, 21–22 січ. 2022 р.). Кременчук, 2022. С. 215–217.
77. Лех Р. В. Жертва злочину з погляду віктимології. *Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції: зб. матер. Всеукр. конф.* (м. Львів, 26 берез. 2021 р.). Львів, 2021. С. 316–317.
78. Лех Р. В. Жертва насильницьких злочинів – ключове поняття віктимології. *Київський часопис права.* 2021. № 4. С. 271–275.

79. Лех Р. В. Історичний розвиток поняття «віктимологія». *Європейські перспективи*. 2020. № 2. С. 234–238.
80. Лех Р. В. Віктимологічна профілактика насильницьких злочинів на загальносоціальному рівні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 205–207.
81. Лех Р. В. Віктимологічне вчення про жертву насильницьких злочинів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 54, т. 2. С. 84–86.
82. Лех Р. В. Класифікація жертва насильницьких злочинів. *Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21–22 січ. 2022 р.)*. Харків, 2022. С. 72–74.
83. Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е. *Криминология: учебник*. Киев; Донецк, 1997. 398 с.
84. Лунеев В. В. Преступность XXI века. Мировой криминологический анализ. Москва, 1999. 525 с.
85. Маркелов А. В. Возможна ли виктимология как отрасль науки. *Известия АН КазССР*. 1985. № 6. С. 67–72.
86. Медицький І. Б. Запобігання злочинності: навч. посіб. Івано-Франківськ, 2008. 248 с.
87. Минская В. С. Отрицательное поведение потерпевших – одна из категорий виктимности. *Советское государство и право*. 1980. № 7. С. 23–37.
88. Минская В. С. Уголовно-правовые и нравственно-психологические аспекты виктимности. *Советское государство и право*. 1985. № 7. С. 21–23.
89. Мухамедьянов Н. Д. Международный форум виктимологов. *Государство и право*. 1997. № 12. С. 114–115.
90. Остроумов С. С., Франк Л. В. О виктимологии виктимности. *Советское государство и право*. 1975. № 9. С. 12–14.
91. Пивоваров В. В., Макаренко Ю. С. Насильство в сім'ї:

віктимологічний аспект. *Карпатський правничий часопис*. 2015. № 12. С. 92–99.

92. Платонов К. К. Социальное и биологическое в структуре личности. *Вопросы философии*. 1970. № 9. С. 141–147.

93. Плутицька К. М. Сучасний стан насильницької злочинності в Україні: рівень, структура, динаміка, географія. *Право і суспільство*. 2017. № 3. С. 176–181.

94. Полубинский В. И. Виктимологические аспекты профилактики преступлений. Москва: Академия МВД СССР, 1980. С. 65–66.

95. Полубинский В. И. Криминальная виктимология: Что это такое? Москва, 1977. 64 с.

96. Полубинский В. И. Правовые основы учения о жертве преступления. Горький: Изд-во Горьков. висш. шк. МВД СССР, 1979. 153 с.

97. Про основні засади молодіжної політики: Закон України від 27.04.2021 № 1414-IX. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. 2021. № 28. Ст. 233. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text> (дата звернення: 26.05.2022).

98. Проблеми протидії злочинності: підручник / О. Г. Кальман, І. М. Козьяков, В. М. Куц, Б. В. Лизогуб, С. С. Мірошніченко, О. М. Подільчак, О. М. Толочко, М. С. Туркот; за ред. проф. О. Г. Кальмана. Харків: Вид-во ТОВ фірма «Новасофт», 2010. 352 с.

99. Репецкая А. Л. Виновное поведение потерпевшего и принцип справедливости в уголовной политике. Иркутск, 1994. 151 с.

100. Репецкая А. Л. Вопросы виктимологической профилактики насильственных преступлений. *Проблемы борьбы с преступностью в современных условиях*. Иркутск: Человек и закон, 1995. С. 23–24.

101. Ривман Д. В. Виктимологическая профилактика. Ее особенности и место в системе криминологического предупреждения преступности. *Вопросы профилактики преступлений*. Ленинград: НИиРИО ВПУ МВД СССР, 1978. С. 52–62.

102. Ривман Д. В. К вопросу о социально-психологической типологии потерпевших от преступления. *Виктимологические проблемы борьбы с преступностью*. Иркутск: Книга, 1988. 39 с.
103. Ривман Д. В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений. Ленинград, 1975. С. 99–105.
104. Ривман Д. В. Криминальная виктимология. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 304 с.
105. Ривман Д. В. О содержании понятия виктимность. *Вопросы теории и практики борьбы с преступностью*: сб. тр. Л., 1974. С. 18–28.
106. Ривман Д. В., Устинов В. С. Виктимология. Н. Новгород., 1998. 210 с.
107. Ривман Д. В. О некоторых понятиях криминальной виктимологии. *Виктимологические проблемы борьбы с преступностью*. Иркутск, 1982. С. 19–20.
108. Рулан Н. Юридическая антропология: учеб. Москва: ИНФРА-М – Норма, 1999.
109. Рыбальская В. Я. Виктимность как элемент структуры механизма преступлений несовершеннолетних. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1979. Вып. 29. С. 38–39.
110. Рыбальская В. Я. О виктимологическом направлении профилактики преступности несовершеннолетних. *Виктимология и профилактика правонарушений*: сб. науч. тр. Иркутск, 1979. С. 68–69.
111. Самовичев Е. Г. Ваше тайное оружие – знание психологии. *Защити себя сам*. Москва, 1997. С. 442–444.
112. Сафиуллин Н. Х. Преступник-жертва: социальный анализ. *Российская юстиция*. 1996. № 2. С. 14–16.
113. Сахаров А. Б. Об антисоциальных чертах личности преступника. *Советское государство и право*. 1970. № 10. С. 110–116.

114. Сердюк Л. В. Психическое насилие как предмет уголовно-правовой оценки следователем. Волгоград: Изд-во ВСШ МВД СССР, 1981. 64 с.
115. Слюсар В. М. Провокація як інструмент «міфічного» насилля. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. № 15. С. 125–128.
116. Статистичні дані Офісу Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika> (дата звернення: 30.05.2022).
117. Стручков Н. А. Преступность как социальное явление: лекции по криминологии. Ленинград, 1979. 120 с.
118. Тацій М. С. Кримінологічна характеристика особи агресивного злочинця. *Форум права*. 2011. № 1. С. 1008–1011.
119. Топчій В. В. Кримінологічна характеристика особи насильницького злочинця. *Європейські перспективи*. 2015. № 5. С. 85–91.
120. Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы): монографія. Одеса: Юрид. лит., 2000. 336 с.
121. Туляков В. О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2001. 22 с.
122. Фаттах А. С. Жертва-соучастник преступления. *Литературная газета*. 1976. № 40. С. 9.
123. Філософія: підручник (рекоменд. МОН) / С. П. Щерба, О. А. Заглада. Київ: Кондор, 2011. 548 с.
124. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Ін-т філософії ім. Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. 742 с.
125. Фокс В. Введение в криминологию: пер. с англ. М., 1985. 312 с.
126. Франк Л. В. Виктимология и виктимность. Душанбе: Ирфон, 1972. 114 с.
127. Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии: монографія. Душанбе, 1972. 237 с.
128. Харківська правозахисна група. Інформаційний портал «Права

людини в Україні»: Судова практика. URL: <https://khpg.org/29> (дата звернення: 20.05.2022).

129. Хентиг Х. Заметки о взаимоотношениях преступника и потерпевшего. Виктимологические аспекты и профилактика преступлений. Москва: Акад. МВД СССР, 1980. 77 с.

130. Холыст Б. Факторы, формирующие виктимность. *Вопросы борьбы с преступностью*. 1976. Вып. 41. С. 76–77.

131. Храмов О. М. Кримінологія вербальної агресії: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 19 с.

132. Циба В. Т. Теоретичні засади соціальної психології: системний підхід: монографія. Київ: Університет «Україна», 2011. 359 с.

133. Чебан О. М. Віктимологічна профілактика злочинності безпритульних осіб як елемент індивідуальної профілактики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. «Право»*. 2014. Т. 3, вип. 28. С. 43–47.

134. Чеханюк Л. В. Віктимологічна характеристика осіб похилого віку як жертв злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 8. С. 127–130.

135. Шайтуро О. П. Органи місцевого самоврядування у сфері протидії злочинності: монографія. Харків: ФОП Панов А. М., 2019. 412 с.

136. Шалгунова С. А. Особа насильницького злочинця: вітчизняний та зарубіжний досвід вивчення: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра-ЛТД, 2001. 472 с.

137. Шалгунова С. А. Особа насильницького злочинця: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2012. 548 с.

138. Шатунова С. А. Дослідження особи насильницького злочинця: потреби теорії та практики. *Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2006. № 2. С. 131–135.

139. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності: навч. посіб. Харків: Право, 2006. 160 с.

140. Шерстобоев В. В. Особливості соціального середовища, що

формує установки на політичний екстремізм: автореф. дис. .... канд. соціол. наук: 22.00.04. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. 18 с.

141. Шинкаренко О. Д. Психологічні особливості жертв подружнього насильства. *Практична психологія та соціальна робота*. 2000. № 3. С. 25–28.

142. Шум С. С. Стан насильницької злочинності в Україні. *Право та державне управління*. 2021. № 1. С. 116–123.

143. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4. 720 с.

144. Юрченко О. Ю. Роль віктимної поведінки жертв при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків: Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого, 2004. 18 с.

145. Юрченко О. Ю. Роль віктимної поведінки жертв при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. 188 с.

146. Якімова С. В., Маковецька Н. Є., Омельчук О. М. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник. Хмельницький: Хмельн. ун-т управління та права, 2014. 442 с.

147. Hentig H. Remarks on the Interaction of Perpetrator and Victim. *The Journal of Criminal Law and Criminology*. 1941. Vol. 31. P. 303–309.

148. Hentig H. *The Criminal and His Victim (Studies in the Sociobiology of Crime)*. New York, 1948. 461 p.

149. Lekh R. (). Factors determining the commission of violent crimes. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. 2021. No. 04 (32). URL: <https://issn2391-4165.webnode.com.ua/> (viewed on 20.05.2022).

150. Wolin Sh. *Violence and Western / Political Traditions. Violence: Causes and Solutions*. New York, 1970. 123 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Окремі статистичні показники насильницьких злочинів

1.	Місця вчинення насильницьких злочинів	У будинку, квартирі, на дачі – 37 %; у громадських місцях (на вулиці, у сквері, у дворі будинку, в ресторанах, магазинах, під'їздах) – 46 %; в автомобілі – 15 %. Решта злочинів (2 %) була здійснена в інших місцях
2.	Стан жертви під час вчинення щодо неї насильницького злочину (у стані алкогольного, наркотичного, токсичного, психотропного сп'яніння)	77 % – були здатні на опір; 23 % – не могли протидіяти злочинцю
3.	Час вчинення злочину	У вечірній і нічний час – 54 %; у денний час – 46 %
4.	Мотиви вчинення насильницьких злочинів	45 % – корисливий мотив; 35 % – хуліганський мотив
5.	Співвідношення міської та сільської злочинності	Місто – 54 %; село – 46 %
6.	Освіта жертви	Мали вищу освіту 4 %, незакінчену вищу – 4 %; середню (початкова, неповна середня) – 40 %; 16 %; 25 %; немає відомостей про освіту – 10 %

7.	Стать особи, яка вчинила насильницькі злочини в місті	чоловіки – 30–33 %; 15–25 % – жінки
8.	Зайнятість засуджених на момент вчинення злочину	учень – 12 %; робітник із кваліфікацією – 15 %; робочий без кваліфікації – 22 %; службовець – 17 %; пенсіонер – 19 %; інше заняття – 15 %
9.	Судимість жертви вбивств	Характерним є те, що 58 % із них мали непогашену чи не зняту судимість
10.	Родинні зв'язки	Абсолютно незнайомі – 41 %; знайомі – 53 %; дружина, дочка, близькі родичі – 6 %
11.	Стать жертви насильницьких злочинів	70 % – особи чоловічої статі, жіночої – 30 %
12.	Вік особи, яка стала жертвою насильницьких злочинів	Більшість жертв (89 %) – це повнолітні особи, відповідно неповнолітні – 11 %
13.	Роль поведінки жертви під час вчинення насильницьких злочинів	Перешкоджала вчиненню злочину, наприклад, чинила опір злочинцю – у 22 % випадків; нейтральна стосовно злочину, тобто не створювала ні умов, ні перешкод для цього – у 31,2 % випадків; сприяла вчиненню злочину, об'єктивно створюючи сприятливі умови для його вчинення, – у 36,4 % випадків; провокувала злочин, тобто така, що стала

		приводом, породила мотив і мету його вчинення – у 10,4 % випадків
14.	Види злочинів, жертви яких своєю негативною поведінкою (погрозами, образами, побоями, наклепами, пияцтвом тощо) викликали злочинні посягання на себе або створили для цього сприятливі умови	38 % – жертви умисних вбивств, понад 50 % – особи, яким були заподіяні тілесні ушкодження, та 45 % – звалтування

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Лех Р. В. Історичний розвиток поняття «віктимологія». *Європейські перспективи*. 2020. № 2. С. 234–238.
2. Лех Р. В. Віктимологічне вчення про жертву насильницьких злочинів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 54, т. 2. С. 84–86.
3. Лех Р. В. Жертва насильницьких злочинів – ключове поняття віктимології. *Київський часопис права*. 2021. № 4. С. 271–275.
4. Lekh R. Factors determining the commission of violent crimes. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. 2021. No. 4 (32). URL: <https://issn2391-4165.webnode.com.ua/>.
5. Лех Р. В. Віктимологічна профілактика насильницьких злочинів на загальносоціальному рівні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 205–207.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Лех Р. В. Класифікація жертв насильницьких злочинів. *Рівень ефективності та необхідність впливу юридичної науки на нормотворчу діяльність та юридичну практику: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21–22 січ. 2022 р.)*. Харків, 2022. С. 72–74.
2. Лех Р. В. Взаємини між злочинцями та жертвою, які виникають при вчиненні насильницьких злочинів. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права: VII Міжнар. наук. конф. (м. Кременчук, 21–22 січ. 2022 р.)*. Кременчук, 2022. С. 215–217.
3. Лех Р. В. Жертва злочину з погляду віктимології. *Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах*

євроінтеграції: зб. матер. Всеукр. конф. (м. Львів, 26 берез. 2021 р.). Львів, 2021. С. 316–317.

4. Лех Р. В. Аналіз причини та умови скоєння насильницьких злочинів на віктимологічній основі. *Актуальні проблеми забезпечення захисту прав та свобод людини в умовах інтеграції України в європейський простір*: зб. матер. Міжнар. конф. (м. Львів, 30 жовт. 2020 р.). Львів, 2020. С. 432–434.